

T.C
ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI

AMORİUM HAMAM YAPISI
TARİHSEL SÜREÇ İÇERİSİNDEKİ İŞLEVSEL DEĞİŞİM

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tez Danışmanı
Yrd. Doç. Dr. Turan TAKAOĞLU

Hazırlayan
Oğuz KOÇYİĞİT

2006
Çanakkale

ÖZET

Tarihsel ve kültürel anlamda, kent yaşamının odak noktasını oluşturarak günlük yaşam kalıplarının gerçekleşmesine olanak sağlayan mimari yapılar ve kamusal alanlar daima kentlerin en önemli merkezleri olmuştur. Kişiler arası buluşmaların ve bağlantıların eş zamanlı olarak oluşmasını sağlayan birçok kamu yapısı ve alanları mevcuttur. Bu yapılardan biri de şüphesiz hamamlardır. Antik çağlardan bu yana hamam yapıları, günlük yaşamın önemli bir noktasında yer almışlardır. Bu yapılar, zaman içerisinde gerek tasarım, gerekse işlevsel açıdan birçok defa değişime uğramış olsalar da kentsel yaşamdaki özel konumlarını asla yitirmemişlerdir. Hamamlar yıkanma gibi gerekli bir ihtiyaca cevap vermenin yanında insanlar arası iletişim, eğitim, sağlık, spor, dinlenme ve eğlence gibi daha birçok hizmeti de sağlayarak çeşitli türden sosyal grupların zevkle bir araya geldikleri önemli mekanlar olmuşlardır. Dolayısıyla bu yapılar sahip oldukları dönemin sosyal ve kültürel yaşamı yanında ekonomisi ile birlikte yaşam biçimleri hakkında da oldukça önemli bilgiler sunmaktadırlar.

Bu tez çalışmasında, bulunduğu kentin önemli bir yapısı olan ve kentin sosyal yaşamında büyük bir yeri olduğu düşünülen, küçük fakat önemli bir hamam yapısı ele alınmıştır. Yapı, Amorium antik kentinde gerçekleştirilen arkeolojik kazılar sonucu açığa çıkan ve M.S. 5. yüzyıl sonu ve M.S. 6. yüzyıl başlarına tarihlendirilen, eşine ender rastlanır bir plandadır. Sahip olduğu özelliklerinden dolayı, dönemin Amorium'u ve sosyal yaşamı yanında, hamam tipolojisinin gelişimine de katkıda bulunabilir.

SUMMARY

In terms of history and culture, architectural buildings and institutional areas, which constitutes the central point of the ancient urban life, have always been the most important centers during the antiquity and onwards. There are many institutional buildings and areas which tie individual together and help people to maintain social relationships. Baths are among those structures that fulfill that purpose. Baths structures took an important part within the daily life of the ancients. They changed in function and architectural details such as decorative aspects. They also lost their special position within a daily and urban life. Baths are the center of bathing which is very necessary and important for human being. They are also important places for people in where they can come together with joy because the baths provide communication, education, health, sports, resting and entertainment occasions for them. So, people from different social groups come together in baths to use these occasions. Because of these reasons, we may get a lot of information from baths about not only social and cultural life also economic aspects of the period they belong.

In this context, this thesis examines an important bath at the important Late Antique city of Amorium. The structure examined here was unearthed during the archaeological excavations held at the city. This bath is of great archaeological importance because it has an unique plan and dates to one of the poorly understood periods, that is the end of the fifth/the beginning of the sixth century A.D. The results of this study help to a certain extent to establish the role of this bath within the social life of the city, as well as the architectural development of the baths in ancient times and onwards

İÇİNDEKİLER

ÖZET	1
SUMMARY	11
İÇİNDEKİLER	111
KISALTMALAR CETVELİ	v
RESİMLER LİSTESİ	vi
LEVHALAR LİSTESİ	viii
ÖNSÖZ	xiv
I- GİRİŞ	1
A- Amaç	5
B- Yöntem	7
C- Özet	10
II- ARKEOLOJİDE KENTSEL DÖNÜŞÜM	11
A- Teorik Yaklaşımlar	12
B- Geç Antik/Erken Bizans Dönemde Kentsel Dönüşüm	15
C- Özet	19
III- GEÇ ANTİK/ERKEN BİZANS DÖNEMDE FRİGYA ve AMORİUM	21
A- Amorium Kenti Tarihçesi	25
B- Şehir Yapısı	29
C- Özet	36
IV- AMORİUM HAMAM YAPISI	38
A- Yapı Mimarisi	50
1- III. No.'lu (Poligonal) Yapı	52
2- I. No.'lu (Dikdörtgen) Yapı	60
a. Servis Odaları	63
1. Vestibulum	64
2. Latrina	65
b. Frigidarium	68
c. Tepidarium	70

d. Caldarium	72
e. Sudatorium	74
f. Praefurnium	76
3- II. No'lu Yapı (Sarnıç)	77
B- Su Sistemi	78
C- Isıtma Sistemi	81
1- Zeminden Isıtma Sistemi	87
2- Duvardan Isıtma Sistemi	90
D- Aydınlatma Sistemi	98
E- Yapı Stratigrafisi ve Tarihlendirilmesi	100
F- Yapının Tarihi Süreç İçerisindeki Değişimi ve Tekrar Kullanımı	111
G- Özet	114
V- KENTSEL DÖNÜŞÜM ÖRNEĞİ OLARAK AMORIUM HAMAM YAPISI	116
VI- SONUÇ	119
VII- TERİMLER SÖZLÜĞÜ	122
VIII. KAYNAKÇA	126
IX-LEVHALAR	141

KISALTMALAR LİSTESİ

AG	: Gümüş
AM	: Amorium
bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
CU	: Bakır
CX	: Kontekst
Çev.	: Çeviren
dip.	: Dipnot
Ed.	: Editör
fig:	: Figür
Haz.	: Hazırlayan
kat.	: Katalog
Lev.	: Levha
Res.	: Resim
SF	: Küçük Buluntu
Yay.	: Yayınları.
vd.	: Ve diğerleri

RESİMLER LİSTESİ

- Res. 1.1 Yapılan kazılar sonrası hamam yapısının üstü geçici olarak kapatılmış, etrafı tel örgüler ile çevrilerek koruma altına alınmıştır.(Amorium Kazı Arşivi)
- Res. 2.1 Roma İmparatorluğu'nun ikiye bölünmesinden sonra siyasi duruma ilişkin harita.(Berktay 1999, fig. 1)
- Res. 2.2 Geç Antik/Erken Bizans Dönem'de Anadolu'daki önemli yerleşimler. (Lightfoot 2003, fig. A)
- Res. 3.1 Frigya Bölgesi ve hinterlandı (Mitchell 1993, fig. 1)
- Res. 3.2 Amorium (Emirdağ) çevresinin topografyası (Lightfoot 2003, fig. B)
- Res. 3.3 Amorium kentinin Araplar tarafından kuşatılması ve işgalini gösteren tarihi resim (Amorium Kazı Arşivi)
- Res. 3.4 Önde Amorium höyüğü ve onun hemen arkasında yüksek Emir Dağları (Amorium Kazı Arşivi)
- Res. 3.5 Amorium Yukarı Şehir'de (höyük) gerçekleştirilen kazılardan görünüm (Gill 2002, lev. 6)
- Res. 3.6 Amorium kentinin havadan görünümü (Amorium Kazı Arşivi)
- Res. 3.7 Aşağı Şehir surları ve üçgen kule. (Gill 2002, lev. 3)
- Res. 3.8 Amorium Aşağı Şehir'de yer alan kilise (Gill 2002, lev. 4)
- Res. 3.9 Amorium Aşağı Şehir'de yer alan kamu yapılarından Geniş Yapı olarak adlandırılan bina (Gill 2002, lev. 5)
- Res. 4.1 Antik Çağ vazosu üzerinde Helenlerin yıkanma alışkanlıklarına ilişkin sahne. (Brödner1983, Lev: 37a)
- Res. 4.2 Roma kentindeki Caracalla Hamamı'na ait rekonstrüksiyon denemesi (Brödner 1983, lev. 30)
- Res. 4.3 Amorium Aşağı Şehir'de gerçekleştirilen hamam kazısının 1998 yılı başlangıç dönemine ait bir görünüm. (Amorium Kazı Arşivi)
- Res. 4.4 1998 yılı kazıları sonrası açığa çıkan hamam yapısına ait duvarlar ve arkada hamamı çevreleyen geç dönem savunma duvarı (Amorium Kazı Arşivi)
- Res. 4.5 Amorium hamam yapısının üzerine oturduğu eğimli arazi ve arkada modern Hisarköy evleri (Amorium Kazı Arşivi)
- Res. 4.6 2001 yılı kazıları sonrasında açığa çıkan hypocaust sistemi ve burada in-situ olarak ele geçen pişmiş toprak kaplar (Amorium Kazı Arşivi)
- Res. 4.7 III No'lu poligonal yapının iç görünümü (Amorium Kazı Arşivi)
- Res. 4.8 Poligonal yapı içerisinde ele geçen in-situ durumdaki mimari yapı elemanları (Amorium Kazı Arşivi)
- Res. 4.9a Poligonal yapı içerisinde ele geçen sütun başlığı (Amorium Kazı Arşivi)
- Res. 4.9b Poligonal yapı içerisinde ele geçen sütun başlığı (Amorium Kazı Arşivi)

- Res. 4.10a Poligonal yapının yıkımdan sonra bir daha kullanılmamak üzere terk edildiğini gösteren kesit (Amorium Kazı Arşivi)
- Res. 4.10b Duvarlardaki mermer kaplamalara ait plaster harç ile birlikte metal çivi kalıntıları (Amorium Kazı Arşivi)
- Res. 4.11 Poligonal yapının yıkımdan sonra terk edildiğini ortaya çıkaran kazılardan detay (Amorium Kazı Arşivi)
- Res. 4.12 Poligonal yapı kazılarından detay (Amorium Kazı Arşivi)
- Res. 4.13 I No'lu dikdörtgen yapının kuzeydoğudan genel görünümü (Amorium Kazı Arşivi)
- Res. 4.14a I No'lu dikdörtgen yapının dört sıra tuğla ve üzerine düzgün taşlardan almalı olarak inşa edilmiş duvarları (Amorium Kazı Arşivi)
- Res. 4.14b I No'lu dikdörtgen yapının dört sıra tuğla ve üzerine düzgün taşlardan almalı olarak inşa edilmiş duvarları (Amorium Kazı Arşivi)
- Res. 4. 15 Thermae yapılarının içinde yer alan bir latrina örneği. Ostia. (Brödner,1983)
- Res. 4. 16 Hamam yapılarının ısıtılmalarını sağlayan hypocaust sistemi. Heraclea.(Brödner, 1983)
- Res. 4. 17a Hamam yapılarının hypocaust sistemine bağlı olarak zeminle birlikte duvarlardan da ısıtılmalarını sağlayan ısıtma sistemi.(Brödner 1983)
- Res. 4. 17b Hamam yapılarının hypocaust sistemine bağlı olarak zeminle birlikte duvarlardan da ısıtılmalarını sağlayan ısıtma sistemi.(Radt 1999)
- Res. 4. 18 Hypocaust sisteminde paye dikmelere alternatif olarak kullanılmış değişik bir hypocaust ısıtma sistemi. Aquincum.(Brödner1983)
- Res. 4. 19 Hypocaust sistemine bağlı olarak paye dikmeleri yerine çapraz kemerlerin kullanıldığı değişik bir hypocaust sistemi ve onların üzerine yerleştirilen bipadales' ler. Pautalia. (Brödner 1983)
- Res. 4. 20 Modern Hisarköy evlerinin terk edildikten sonra kısa bir zaman içerisinde uğradıkları doğal değişim. (Amorium Kazı Arşivi)

LEVHALAR LİSTESİ

- Lev. 1 Amorium, topografik şehir planı (Amorium Kazı Arşivi)
- Lev. 2 Amorium, topografik aşağı şehir planı ve hamam yapısının içinde bulunduğu etrafı geniş duvarlarla çevrili özel alan (Amorium Kazı Arşivi).
- Lev. 3a 1997 yılı aşağı şehir jeo-fizik çalışmaları sonucu etrafı duvarlarla çevrili alan içerisinde önemli bir yapı bulunduğunu gösteren harita.(Lightfoot vd. 1999)
- Lev. 3b 1997 yılı aşağı şehir jeo-fizik çalışmalarında oluşturulan plankareler ve alanın genel dağılımı. .(Lightfoot vd. 1999)
- Lev. 4 Amorium hamam yapısı genel planı (Amorium Kazı Arşivi)
- Lev. 5 Amorium hamam yapısı kuzey kesit çizimi (Amorium Kazı Arşivi)
- Lev. 6a Amorium hamam yapısı I. evre olası giriş-çıkış planı
- Lev. 6b Amorium hamam yapısı II. evre olası giriş-çıkış planı
- Lev. 7 Hamam yapısı içerisindeki endüstriyel yapılara ait kontekst'ten ele geçen seramik kap (Lightfoot vd. 2004)
- Lev. 8a Hamam yapısı içerisindeki endüstriyel yapılara ait kontekst'ten ele geçen geç dönem seramik kap parçası (Lightfoot vd. 2004)
- Lev. 8b Hamam yapısı içerisindeki endüstriyel yapılara ait kontekst'ten ele geçen geç dönem seramik kap parçası (Lightfoot vd. 2004)
- Lev. 8c Hamam yapısı içerisindeki endüstriyel yapılara ait kontekst'ten ele geçen geç dönem seramik kap parçası (Lightfoot vd. 2004)
- Lev. 9 Hamam yapısı içerisindeki endüstriyel yapılara ait kontekst'ten ele geçen geç dönem seramik kap parçası (Lightfoot vd. 2004)
- Lev. 10a Hamam yapısı içerisinde ele geçen geç dönem seramik kap parçası (Lightfoot vd. 2004)
- Lev. 10b Hamam yapısı içerisinde ele geçen geç dönem seramik kap parçası (Lightfoot vd. 2004)
- Lev. 11 Hamam yapısı içerisinde ele geçen geç dönem seramik kap (Lightfoot vd. 2004)
- Lev. 12 Hamam yapısı içerisinde ele geçen geç dönem seramik kap parçası (Lightfoot vd. 2004)
- Lev. 13 Hamam yapısı hypocaust sistemi zemin döşemesi (Amorium Kazı Arşivi)
- Lev. 14 Hamam yapısı hypocaust'unda bulunan değişik tipteki payeler (Amorium Kazı Arşivi)
- Lev. 15 Hamam yapısı hypocaust'unda bulunan değişik tipteki payeler (Amorium Kazı Arşivi)
- Lev. 16 Hamam yapısının zeminle birlikte duvarlardan da ısıtıldığını gösteren şema
- Lev. 17 Hamam yapısının duvarlardan ısıtılmasını sağlayan pişmiş toprak objeler. (Amorium Kazı Arşivi)

- Lev. 18 Hamam yapısının duvarlardan ısıtılmasını sağlayan pişmiş toprak objeler (Amorium Kazı Arşivi)
- Lev. 19 Hamam yapısının duvarlardan ısıtılmasını sağlayan pişmiş toprak objeler (Amorium Kazı Arşivi)
- Lev. 20 Hamam yapısının duvarlardan ısıtılmasını sağlayan pişmiş toprak objeler (Amorium Kazı Arşivi)
- Lev. 21a Hamam yapısının duvarlardan ısıtılmasını sağlayan pişmiş toprak objeler (Amorium Kazı Arşivi)
- Lev. 21b Hamam yapısının duvarlardan ısıtılmasını sağlayan ve metal çivisi ile birlikte ele geçen tuğla (Amorium Kazı Arşivi)
- Lev. 22 Hamamın kullanım evrelerini gösteren şema
- Lev. 23 Hamam yapısına ait genel stratigrafik şema
- Lev. 24 Hamam yapısının açığa çıkartıldığı XC açması stratigrafik matrix şeması
- Lev. 25a Aşağı şehir savunma duvarı içerisinde yürütülen kazılar esnasında ele geçen sikkelerin yüzdelik dağılımı
- Lev. 25b Aşağı şehir savunma duvarı içerisinde yürütülen kazılar esnasında ele geçen sikkelerin orantısal dağılımı
- Lev. 26 Aşağı şehir savunma duvarı içerisinde yürütülen kazılar esnasında ele geçen sikkelerin grafiksel dağılımı
- Lev. 27a İlk olarak 1998 yılı kazılarında ortaya çıkan ve daha sonra hamama ait oldukları anlaşılan duvarlar. (Amorium Kazı Arşivi)
- Lev. 27b Hamam yapısının ilk olarak 1998 yılı kazılarında ortaya çıkan duvarları ve alanda yürütülen çalışmalar. (Amorium Kazı Arşivi)
- Lev. 28a Hamam yapısının ilk olarak 1998 yılı kazılarında ortaya çıkan ve III no'lu yapı olarak adlandırılan duvarları (Amorium Kazı Arşivi)
- Lev. 28b Hamam yapısının ilk olarak 1998 yılı kazılarında ortaya çıkan duvarları (Amorium Kazı Arşivi)
- Lev. 29a Poligonal yapı kazıları ve dağınık vaziyette ortaya çıkartılan mimari yapı elemanları (Amorium Kazı Arşivi)
- Lev. 29b Poligonal yapının kazılar esnasında ortaya çıkartılan mimari yapı elemanları (Amorium Kazı Arşivi)
- Lev. 30a Poligonal yapının kazılar esnasında ortaya çıkartılan mimari yapı elemanları (Amorium Kazı Arşivi)
- Lev. 30b Poligonal yapının kazılar esnasında ortaya çıkartılan mimari yapı elemanları (Amorium Kazı Arşivi)
- Lev. 31a Poligonal yapının dolgu kesiti ve bu dolgu içerisindeki yapı elemanları (Amorium Kazı Arşivi)
- Lev. 31b Poligonal yapının dolgu kesitinden detay (Amorium Kazı Arşivi)
- Lev. 32a Poligonal yapının bir zamanlar çatısını taşıyan mimari yapı elemanları (Amorium Kazı Arşivi)
- Lev. 32b Poligonal yapının bir zamanlar çatısını taşıyan mimari yapı elemanları (Amorium Kazı Arşivi)
- Lev. 33a Poligonal yapı içerisinde yer alan dairesel stylobat (Amorium Kazı Arşivi)
- Lev. 33b Poligonal yapı içerisinde yer alan dairesel stylobat (Amorium Kazı Arşivi)

- Lev. 34a Poligonal yapı, geniş niş (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 34b Poligonal yapı, geniş nişden detay (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 34c Poligonal yapı, geniş niş içerisindeki küçük niş (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 35a Poligonal yapı, dairesel stylobat (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 35b Poligonal yapı dairesel stylobat üzerinde yer alan ve bir zamanlar burada sütunların oturduğunu kanıtlayan plaster kalıntısı (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 36a Sütun başlığı (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 36b Sütun altlığı (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 36c Sütun başlığı (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 36d Sütun altlığı (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 36e Sütun başlığı (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 36f Sütun altlığı (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 37a Plaster harç (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 37b Plaster harç (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 37c Mermer döşeme elemanı (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 37d Mermer döşeme elemanı (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 38a Mermer mimari süsleme elemanı (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 38b Mermer mimari süsleme elemanı (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 38c Mermer mimari süsleme elemanı (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 38d Mermer mimari süsleme elemanı (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 39a Poligonal yapının terk edildikten sonraki dönemde kapatılan girişi (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 39b Poligonal yapının kapatılan girişinden detay (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 40a Hamam yapısı içerisine terk edildikten sonra yapılan endüstriyel amaçlı yapılar (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 40b Hamam yapısı içerisine terk edildikten sonra yapılan endüstriyel amaçlı yapılar (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 41a Hamam yapısı içerisine terk edildikten sonra yapılan endüstriyel amaçlı yapılar (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 41b Hamam yapısı içerisine terk edildikten sonra yapılan endüstriyel amaçlı yapılar (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 42a Hamam yapısı içerisine terk edildikten sonra yapılan endüstriyel amaçlı yapılar (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 42b Hamam yapısı içerisine terk edildikten sonra yapılan endüstriyel amaçlı yapılar (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 43a Hamam yapısı içerisine terk edildikten sonra yapılan endüstriyel amaçlı yapılar (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 43b Hamam yapısı içerisine terk edildikten sonra yapılan endüstriyel amaçlı yapılar (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 44a Hamam yapısı içerisine terk edildikten sonra yapılan endüstriyel amaçlı yapılar (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 44b Hamam yapısı içerisine terk edildikten sonra yapılan endüstriyel amaçlı yapılardan ele geçen seramik kap (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 45a Latrina kısmının dolgu toprağında açığa çıkarılan insan kemikleri (Amorium Kazı Arşivi)

- Lev. 45b Latrina kısmının dolgu toprağında açığa çıkarılan insan kemiklerinden detay (Amorium Kazı Arşivi)
- Lev. 46a İnsan kafatası (Amorium Kazı Arşivi)
- Lev. 46b İnsan kafatasından detay (Amorium Kazı Arşivi)
- Lev. 46c Vestibulum kısmında bulunan ve hamamın belli bir oranda su ihtiyacını karşılamış olan su kuyusu (Amorium Kazı Arşivi)
- Lev. 47a Latrina kısmının kuzey duvarında yer alan ve sonradan kapatılan pencere (Amorium Kazı Arşivi)
- Lev. 47b Frigidarium kısmından latrina kısmına doğru uzanan su kanal sistemi (Amorium Kazı Arşivi)
- Lev. 48a Latrina'da yer alan kanal sistemi (Amorium Kazı Arşivi)
- Lev. 48b Latrina'da yer alan kanal sistemi (Amorium Kazı Arşivi)
- Lev. 49a Latrina'daki kanal sistemi ve zemin döşemeleri. (Amorium Kazı Arşivi)
- Lev. 49b Frigidarium'daki zemin döşemelerine ait kalıntılar (Amorium Kazı Arşivi)
- Lev. 50a Frigidarium'daki zemin döşemelerine ait kalıntılar. (Amorium Kazı Arşivi)
- Lev. 50b Tepidarium'un tahrip edilmiş zemini (Amorium Kazı Arşivi)
- Lev. 51a 2001 yılı kazılarında açığa çıkan hypocaust sistemi (Amorium Kazı Arşivi)
- Lev. 51b 2001 yılı kazılarında açığa çıkan hypocaust sistemi ve burada in-situ durumda bulunan pişmiş toprak kaplar (Amorium Kazı Arşivi)
- Lev. 52a Üzerinde yazıt bulunan kap (Amorium Kazı Arşivi)
- Lev. 52b Hypocaust'un temizlik sonrası görünümü (Amorium Kazı Arşivi)
- Lev. 53a Hypocaust'un temizlik sonrası görünümü (Amorium Kazı Arşivi)
- Lev. 53b Tepidarium kazılarında ele geçen insan iskeleti (Amorium Kazı Arşivi)
- Lev. 53c İnsan iskeletinin genel durumu (Amorium Kazı Arşivi)
- Lev. 54a Hypocaust (Amorium Kazı Arşivi)
- Lev. 54b Hypocaust (Amorium Kazı Arşivi)
- Lev. 55a Hypocaust (Amorium Kazı Arşivi)
- Lev. 55b Hypocaust (Amorium Kazı Arşivi)
- Lev. 56a Hypocaust'un içindeki hava dolaşımını sağlayan kanal ve bu kanala ait kemer. (Amorium Kazı Arşivi)
- Lev. 56b Hypocaust (Amorium Kazı Arşivi)
- Lev. 57a Hypocaust (Amorium Kazı Arşivi)
- Lev. 57b Hypocaust (Amorium Kazı Arşivi)
- Lev. 58a Hypocaust'un ısı kontrolünün sağlandığı furnace kısmı (Amorium Kazı Arşivi)
- Lev. 58b Hypocaust içerisindeki ısı dolaşımını sağlayan kanal (Amorium Kazı Arşivi)
- Lev. 59a Hypocaust (Amorium Kazı Arşivi)
- Lev. 59a Hypocaust (Amorium Kazı Arşivi)
- Lev. 60a Hypocaust, kanal (Amorium Kazı Arşivi)
- Lev. 60b Hypocaust, kanal (Amorium Kazı Arşivi)
- Lev. 60c Hypocaust, paye (Amorium Kazı Arşivi)

- Lev. 60d Hypocaust, paye (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 61a Hypocaust, paye (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 61b Hypocaust, paye (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 61c Hypocaust, paye (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 61d Hypocaust, paye (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 62a Hypocaust, paye (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 62b Hypocaust, paye (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 62c Hypocaust, paye (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 62d Hypocaust, paye (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 63a Prefurnium ve buradan ısıyı dağıtan kanal (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 63b Prefurnium kanaldan detay (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 64a Prefurnium kanaldan detay (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 64b Prefurnium kanaldan detay (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 65a Prefurnium kanalı üzerinde yer alan devşirme olarak kullanılmış kumtaşı lento.(Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 65b Lentodan detay (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 65c Lentodan detay (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 65d Lentodan detay (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 65e Lentodan detay (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 66a Sudatorium ve burada yer alan niş (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 66b Sudatorium'da yer alan niş (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 67a Duvarlardan ısıtmayı sağlayan pişmiş toprak obje (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 67b Duvarlardan ısıtmayı sağlayan pişmiş toprak obje (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 67c Duvarlardan ısıtmayı sağlayan pişmiş toprak obje (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 67d Duvarlardan ısıtmayı sağlayan pişmiş toprak obje (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 68a Duvarlardan ısıtmayı sağlayan pişmiş toprak obje (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 68b Duvarlardan ısıtmayı sağlayan pişmiş toprak obje (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 69a Duvarlardan ısıtmayı sağlayan tuğla ve onunla birlikte ele geçen çivi (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 69b Duvarlardan ısıtmayı sağlayan tuğlanın profilden görünümü (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 70a Hamam etrafındaki geç dönem yapıları (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 70b Hamam etrafındaki geç dönem yapıları (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 71a Hamam etrafındaki geç dönem yapıları (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 71a Hamam etrafındaki geç dönem yapıları (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 72a Hamam etrafındaki geç dönem yapıları (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 72b Hamam etrafındaki geç dönem yapıları (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 73a Hamam etrafındaki geç dönem yapıları (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 73b Hamam etrafında oluşturulan yapılardan ele geçen seramik kap parçaları (Amorium Kazı Arşivi)
 Lev. 74a Depolama kapları (Amorium Kazı Arşivi)

- Lev. 74b Depolama kapları (Amorium Kazı Arşivi)
Lev. 74c Hamam etrafındaki geç dönem yapıları (Amorium Kazı Arşivi)
Lev. 74d Hamam etrafındaki geç dönem yapıları (Amorium Kazı Arşivi)
Lev. 75a Hamam etrafındaki geç dönem yapıları (Amorium Kazı Arşivi)
Lev. 75b Hamam etrafındaki geç dönem yapıları (Amorium Kazı Arşivi)
Lev. 76a Hamam etrafındaki geç dönem yapıları (Amorium Kazı Arşivi)
Lev. 76b Hamam etrafındaki geç dönem yapıları (Amorium Kazı Arşivi)
Lev. 76c Depolama kapları (Amorium Kazı Arşivi)
Lev. 76d Depolama kapları (Amorium Kazı Arşivi)
Lev. 77a Hamam etrafındaki geç dönem yapıları (Amorium Kazı Arşivi)
Lev. 77b Hamam etrafındaki geç dönem yapıları (Amorium Kazı Arşivi)
Lev. 78a XB Açmasındaki yangın tabakası ve burada yer alan su sistemi (Amorium Kazı Arşivi)
Lev. 78b XB açması içerisinde yer alan yapı toplulukları (Amorium Kazı Arşivi)
Lev. 78c XB açması içerisinde yer alan yapı toplulukları (Amorium Kazı Arşivi)
Lev. 79a Su kanalı (Amorium Kazı Arşivi)
Lev. 79b Su kanalı (Amorium Kazı Arşivi)
Lev. 79c Su kanalı (Amorium Kazı Arşivi)
Lev. 79d Su kanalı (Amorium Kazı Arşivi)

ÖNSÖZ

Bizans Dönemi Anadolu'su için önemi tartışılmaz olan Amorium kentinin sosyal boyuttaki gelişim ve değişimlerini yansıtması bakımından bir model olarak kabul ettiğimiz hamam yapısını tez konusu olarak çalışmamın benim açımdan önemi büyüktür. Yıllardır kazı üyesi olarak katıldığım Amorium'da gerçekleştirilen kazılar sonrası açığa çıkartılan hamam yapısı bu çalışmada, sahip olduğu teknik ve mimari özellikleri yanında, zaman içerisinde uğradığı formasyon ve sosyo-kültürel değerleriyle birlikte değerlendirilmeye çalışılmıştır. Böylesi bir çalışmayı hazırlamak ve öğrenim hayatım boyunca edindiğim arkeolojik bakış açısını burada değerlendirmek benim için apayrı bir zevk olmuştur.

Öncelikle araştırmayı yöneten ve yönlendiren, her aşamada çalışmayı değerlendirerek sahip olduğu deneyimleri benimle paylaşan sayın hocam Yrd. Doç. Dr. Turan TAKAOĞLU' na teşekkür etmek isterim. Böyle bir çalışma onun yardım ve destekleri olmaksızın ortaya çıkamazdı. Çalışmanın teknik boyutta en iyiye ulaşması için yoğun çaba sarf eden sayın hocam Yrd. Doç. Dr. Beate BÖHLENDORF - ARSLAN' a da şükranlarımı sunmak isterim. Ancak bu tez çalışmasının oluşturulmasında benim için daima özel bir yeri olan ve öğrencilik yıllarımdan bu yana hep yol gösterici kimliğiyle ön plana çıkan kıymetli hocam, Amorium Kazı Projesi Başkanı Dr. Christopher S. LIGHTFOOT' un katkıları apayrı bir boyuttadır. Burada kendisine teşekkürü bir borç bilir ve bana duyduğu güvenden ötürü ayrıca saygılarımı sunarım.

Yıllardır çalıştığım ve birlikte olduğum Amorium Kazıları'nın değerli ekip üyelerinden biri olan ve çalışmanın başlangıcından bu yana olumlu yönde teşvikleri bulunan, sahip olduğu teknik bilgi ve becerisini daima benimle paylaşan Dr. Yoav ARBEL' e de teşekkür etmek isterim. Ayrıca sevgili Mucahide LIGHTFOOT ve Prof. Dr. Eric IVISON ile birlikte burada isimlerini sayamayacağım diğer tüm ekip

üyesi arkadaşlarım çalışmanın her aşamasında bana oldukça yardımcı olmuşlar, desteklemişlerdir. Buradan kendilerine sonsuz teşekkürler.

Bütün çalışma boyunca oluşan sıkıntı ve stres ortamından dolayı doğal olarak insanın en çok ihtiyaç duyduğu şey olan manevi destekle beraber moral ve motivasyonu ise sürekli yanımda olan sevgili aileme ve kıymetli dostlarıma borçluyum. Onların destekleri benim için her zaman çok önemli olmuştur. Sevgili aileme ve bütün dostlarıma sonsuz şükranlar.

Oğuz KOÇYİĞİT
2006

I. GİRİŞ

Antik Çağ mimarisi üzerine yapılan çalışmalarda hamamlar ele alınan konuların başında gelmektedir. Şüphesiz hamamların birçok defa çalışılarak ele alınmasında bu yapıların Antik Çağ kent yaşamında vazgeçilmez bir sosyal rol üstlenmesi ve mimari anlamda sahip olduklarıyla dönemin kültürel, sanatsal, teknolojik ve ekonomik değerlerini yansıtmadaki paylarının büyük olması oldukça önemli olmuştur. Bu yapılar, ortaya çıkmaya başladıkları ilk dönemden itibaren klasik arkeoloji alanında çalışan arkeologlara daima cazip gelmiştir. Özellikle anıtsallık ve teknolojinin bir arada kullanıldığı, gelişkin Roma hamamları, hem sosyal hem de arkeolojik anlamda sürekli olarak çalışılmış ve böylece Antik Çağ günlük yaşamı hakkında doyurucu bilgilere sahip olmamızı sağlamıştır. Ancak biraz daha geç dönemlerde, özellikle Roma'nın ihtişam ve gücünün azalmaya başladığı, Geç Antik Çağ ile devamı olan Erken Bizans Dönemi'nde, bu konu erken dönemlere nazaran daha az çalışılmıştır. Bu döneme ilişkin olarak Albrecht Berger'in *Das Bad in Der Byzantinischen Zeit* (1982) adlı Bizans hamamlarını genel olarak anlattığı yapıtı yanında, Fikret K. Yegül'ün Antik Çağ hamamları ve hamam kültürü için bir kaynak eser niteliğinde olan *Baths and Bathing in Classical Antiquity* (1992) adlı kitabındaki "Baths and Bathing in the Late Antique and Early Byzantine World" alt başlıklı kısım oldukça önemlidir. Ayrıca yine Andrew Farrington'un Likya hamamlarını anlattığı *Imperial Bath Buildings in the Southwest Asia Minor* (1987) ağırlıklı olarak Geç Antik Çağ hamamları üzerine yapılmış bir çalışma niteliğindedir. Fakat buna rağmen bu dönem hamamları daha çok kazı ön raporları ve nitelikli makalelerde, teknik boyutlarıyla ele alınarak değerlendirilmiştir.

Amorium hamamı da kazılar sonrası elde edilen bilgiler doğrultusunda kazı ön raporlarında ele alınmış ve değerlendirilmiştir (Lightfoot 2001; 2002; 2003a; 2004; 2005; Lightfoot ve Arbel 2003; 2004; Lightfoot ve Mergen 2000; 2002; Lightfoot vd. 1999; 2001; 2004; 2005; 2006). Bu tez çalışmasında ise söz konusu hamam yapısı, bu kısa ön raporlar dışında, hem teknik açıdan ele alınmış, hem de

dönemin sosyal ve siyasal yapısına ilişkin olarak ortaya koyduğu yeni veriler ile birlikte değerlendirilmeye çalışılmıştır. Yapı, mevcut haliyle ve ortaya koyduğu ilginç sonuçlarla, Geç Antik Çağ\Erken Bizans Dönem ve devamı olan dönemler hakkında, gerek kentsel doku gerekse hamamların işlevsellikleri bakımından, biraz daha düşünmemizi zorunlu kılmış, bunun yanında Amorium şehri hakkında önemli bilgiler sunmuştur.

Antik Çağ kent mimarisinin en önemli olgulardan biri olarak kabul edilen sivil kamu yapılarının başında hamam yapıları gelmektedir. Hamam yapıları kent yaşamının önemli bir parçası olarak karşımıza çıkmakla beraber, yapılmaya başlandıkları ilk andan itibaren günlük hayatının vazgeçilmez bir unsuru haline gelmiştir. Sosyal hayatın içine iyice yerleşen bu yapılara giderek saatlerce orada kalmak ve belli ihtiyaçları gidermek ise, zamanla insanlar için artık bir zevk halini almıştır. Bu yapıları gerekli kılan ve yapılmalarına neden olan sebeplerin yanında hamamların neden sosyal hayatın içine böylesine girdikleri ve hemen hemen her kentte sevilerek inşa edildikleri uzun yıllar arkeologların üzerinde durduğu konuların başında gelmektedir. Bütün bu temel konularla birlikte bugün bile, ayrı bir yıkanma biçimi olarak kabul edebileceğimiz hamam kültürünün gelişimi, Amorium hamamının teknik ve mimari özelliklerini anlattığımız kısımda üzerinde durduğumuz temel ve teknik konulardır. Fakat burada bizim için daha önemlisi Amorium hamam yapısının ilk olarak yapıldığı Geç Antik Çağ\Erken Bizans Dönem ve onun devamında bu yapıların nasıl bir karaktere büründükleri ve şehir yaşamındaki sosyal rollerinin ne olduğudur? Tabii bunun yanında, Bizans toplumunun sosyal yaşamı hakkında bazı önemli sorulara cevap verebileceğini düşündüğümüz Amorium hamam yapısının, kullanıldığı dönemlere ilişkin olarak Bizans tarihinde kentleşme olgusunun sona erip ermediği problemine de ne tür bir değişik bakış açısı kazandırabileceğidir.

Bilindiği gibi Bizans tarihi üzerine yapılan araştırmalar ağırlıklı olarak yazılı kaynaklara ve epigrafik malzemelere dayandırılmaktaydı. Son yıllarda bu alanda arkeolojik çalışma disiplinlerinin de önemi kavranmıştır. Özellikle Bizans şehir ve sosyal yaşamına ilişkin sorunların çözümünde, arkeolojik çalışmalar sonrası elde

edilen veriler, tarihi coğrafyaya ilişkin değerlendirmeler, epigrafik malzemeler, nümismatik buluntular, yazılı kaynaklarla bir bütün oluşturacak şekilde değerlendirilerek önemli bilgilere ulaşılmalarını sağlamaktadır. Bununla ilgili olarak ünlü Bizans tarihçisi George Ostrogorsky 1959 yılında yayınladığı makalesinde konuya vurgu yapmış ve Bizans tarihi araştırmalarındaki temel problemin şehir arkeolojisinin yeterli olmayışından kaynaklandığını belirtmiştir. Aynı zamanda Bizans tarihine ilişkin araştırmaların nasıl yapılması gerektiğinin altını çizmiş ve arkeolojik çalışmaların bu alandaki önemine değinmiştir (Ostrogorsky 1959, 47). Arkeolojik çalışmaları geçmişini anlayabilmek için önemli bir araç kabul ederek sistemli bir çalışmayı ilk kez yapan ise Amerikalı arkeolog Clive Foss olmuştur. Kendisi, bu konuda önemli sayılabilecek metropolit kentlerden elde edilen verileri tarihi coğrafya, yazılı metinler gibi diğer önemli verilerle birlikte değerlendirerek bu dönem kentlerini, ya da şehir yaşamını nasıl anlayabileceğimizi göstermiştir (Foss 1976; 1977a; 1977b; 1979). Bunun dışında tıpkı Foss gibi daha birçok modern tarihçi ve arkeolog da bu çalışma biçimleriyle devam etmiş ve Bizans sosyal hayatına ilişkin yeni görüşler, sağlam düşünceler ortaya atılabilmektedir (Mango 1980, 60-87; Angold 1985, 1-37; Brandes 1999, 25-57; Haldon 1997, 93-124; Dunn 1994, 60-80; Trombey 1997, 429-449). Bütün bu çalışmalar şehirlerin işlevsellikleri, çöküş ya da değişim ve gelişimlerinin nedenleri yanında, şehir ekonomisi ve günlük yaşam üzerine yapılan çalışmalar olup şehirleşme anlamında kalıpları zorlayan büyük kentlerde yapılan araştırmaların bir sonucu olmuştur. Özellikle Anadolu yarımadasında bu tür çalışmaların gerçekleştirildiği birçok kent bulunmakta olup, buralarda gerçekleştirilen sistemli kazılar bu döneme ilişkin bilgilerimizin artmasında önemli olmuştur (Foss 1976; 1977a; 1979). Ancak böylesi kentlerde yapılan araştırmalar sonucu varılan son nokta ve çoğunlukla kabul edilen görüşlerden biri Geç Antik Çağ ve onun devamı olan Erken Bizans Dönem’den sonra Bizans şehir hayatının belli bir gerileme ve çöküş yaşayarak sekteye uğradığı yönündedir (Foss 1975, 721-747; 1977b, 469-486; Russel 2001, 41-77; Whittow 1996, 89-95). Bu anlamda M.S. 7. yüzyıl ortasından başlayarak M.S. 9. yüzyıl ortalarına kadar süren dönem Bizans tarihinde “Karanlık Çağ” olarak adlandırılmıştır.

Bu dönemde genel olarak Bizans sosyal hayatının taşrada, özellikle sınır kentlerde ve eyaletlerde yok olmaya başladığı, ekonomik dengelerin alt üst olduğu ve şehirlerin antik çağ geleneklerini yansıtan yaşam biçimlerini kaybettikleri kabul edilir (Kazhdan 1954, 164-183; Kazhdan ve Cutler 1982, 437-441; Bouras 1981, 611-653; Foss 1975, 721-747; 1976, 53-77; 1977b, 469-486; Mango 1980, 60-74; Ostrogorsky 1959, 47-66; Russel 1986, 137-138). Söz konusu kentlerde yapılan arkeolojik çalışmaların da bunu destekler biçimde sonuçlar vermesi bu görüşü sağlam temellere dayandırmaktadır. Kentlerde oluşan bu değişimin ekonomi ve sosyal hayat gibi belirgin bir şekilde etkilediği antik geleneklerden biri de üzerinde duracağımız yıkanma kültürü ve hamamlardır. Mevcut arkeolojik ve yazılı kaynaklara dayanarak Erken Bizans Dönem’den sonra bu yapıların yavaş yavaş ortadan kaybolmaya başladıkları görülür. Bu konuda Yegül (1992, 315) küçük sıra tipi hamamların M.S. 7. ve 8. yüzyıllara kadar kullanıldıklarına, fakat bu dönemden sonra artık inşa edilmediklerine işaret etmiştir. Ancak arkeolojik çalışmaların yapıldığı bu kentlerin sayılı olmaları ve henüz bu şehirlerin de belli oranlarda kazıldıkları dikkate alındığında konu hakkında daha fazla araştırma yapılması gerektiği açıkça ortadadır.

Bizans döneminde Anadolu’da sosyal hayatını anlayabilmemize yardımcı olabilecek önemli şehir kazılarında biri de 1988 yılından beri sistemli bir şekilde kazıların gerçekleştirildiği Amorium’dur. Amorium Bizans tarihine *Anatolikon themasi*’nin başkenti olarak geçmiş, önemli bir noktada yer alan, askeri gücü kuvvetli sayılı kentlerden biridir. Amorium günümüze değin şehir yapısını koruyabilmiş ve fazla tahrip olmadan gelebilmiş, Bizans tarihine ilişkin olarak oldukça önemli tabakalara sahip bir kenttir. Bilindiği gibi Bizans tarihi araştırmalarında şehir kazıları yapmak oldukça zordur. Bir kere döneme ilişkin önemli kentlerin birçoğunda Bizans tabakalarının modern yerleşmeler tarafından tahrip edildiği ve buralarda gerçek stratigrafik kazılar yapmanın zorluğu malumdur. Başkent Konstantinopolis, Thessaloniki, Atina ve Ankyra gibi daha birçok Bizans yerleşimi buna örnektir. Oysa Amorium kenti sahip olduğu bütün ihtişamı ve şehir yapılarına ait kalıntıları ile birlikte şu anda dahi bulunduğu araziye yayılmış durumdadır. Bundan dolayı da burada çok sağlam ve kesin sonuçlar verebilecek kazılar yapılabilmektedir.

Bu tez çalışması da, Amorium kentinde son sekiz yıldan bu yana gerçekleştirilen sistemli kazılar sonrası açığa çıkan hamam yapısını ele alarak, bu döneme ilişkin olarak biraz önce bahsettiğimiz mevcut iki soruna arkeolojik bir yaklaşımla çözüm sunmaktır. Bunlardan ilki üzerinde uzun uzun durduğumuz Bizans tarihinde “Karanlık Çağ” olarak adlandırılan dönemde Antik gelenekten gelen kent ve kentleşme olgusunun devam edip etmediği ya da ne tür bir değişime uğradığıdır. Bir diğeri ise hamam yapılarıyla ilgili olarak kabul edilen bir genellemeyle, bu yapıların mevcut döneme ilişkin olarak yaşamlarını devam ettirip ettirmedikleri veya nasıl bir konuma geldiklerine ilişkindir.

A. Amaç

Hamam yapıları, sahip oldukları sosyo-kültürel özelliklerinden dolayı birçok arkeolojik çalışmanın konusu olmuştur. Bu yapılar, arkeoloji yanında tarih, sosyoloji, mimari ve daha birçok bilim dalının uygulama alanı haline gelmiştir. Özellikle Roma İmparatorluğu’nun en gösterişli mimari eserleri olarak günümüze kadar ulaşabilen hamamlar üzerine birçok önemli araştırma yapılmış olup hepsi de Roma sosyal yaşamı hakkında oldukça önemli bilgiler sunmuştur. Ancak Geç Antik Çağ\Erken Bizans Dönem’e ilişkin olarak bu konuda belli bir eksikliğin bulunduğunu göz ardı edemeyiz. Özellikle Geç Antik Çağ ve sonrası hakkında antik literatürün Roma Dönemi’ne nazaran azlığı ve bunun yanında hem arkeolojik hem de epigrafik çalışmaların yetersiz oluşu, Bizans günlük ve sosyal yaşamı hakkındaki bilgilerimizi sınırlamıştır (Mango 1981, 337). Bu dönemde yaşanan sosyal ve ekonomik dengesizlikler sonucu Roma Dönemi’ndeki gibi lüks sayılabilecek yapıların inşasının yavaşlaması, gerekse bu dönem üzerinde çalışan uzmanların bu önemli konuyu göz ardı etmeleri eksikliğin temel nedenleri olarak gösterilebilir. Özellikle Anadolu’da bu dönem sosyal yaşamına ışık tutabilecek çok sayıda hamam bulunmasına rağmen,

hamamlar üzerine çok az çalışma yapılması oldukça ilginçtir. Ayrıca genel bir bakış açısıyla Geç Antik Çağ\Erken Bizans Dönem'in arkeolojik anlamda oldukça geç bir dönemi kapsamasından dolayı arkeologların bu dönem sosyal yaşamı ve arkeolojisine pek rağbet etmemesi de konu ile ilgili bir başka sorundur.

Bunların yanı sıra, Bizans tarihi üzerine yapılan çalışmaların başta da değindiğimiz üzere ağırlıklı olarak antik kaynaklara ve epigrafik çalışmalara dayandırılması bu döneme ilişkin kuramsal çalışmaların oluşturulmasında belli bir eksikliği de yanında getirmektedir. Kuramsal çalışmaların arkeolojik kazı çalışmaları olmadan sadece antik kaynaklara ve epigrafik kanıtlara dayandırılması bize göre yeterli değildir. Bundan dolayı arkeolojik kazıların ve kazılar sonucu elde edilen verilerin son yıllarda da kabul edildiği gibi Bizans tarihini aydınlatma konusunda oldukça önemli bilgi kaynağı olduğunu düşünmekteyiz. Bizans sosyal hayatına ışık tutacak kuramsal yaklaşımların daha sağlam temeller üzerine oturması için bu dönem kazılarının ve elde edilen sonuçların antik kaynaklarla birlikte çok iyi bir şekilde değerlendirilmesi gerekmektedir.

Bütün bunlarla birlikte Amorium hamam yapısı sahip olduğu teknik özellikler ve mimarisi yanında, plan ve işlevsellik bakımından eşine ender rastlanır bir yapı görünümündedir. Kullanıldığı döneme ilişkin önemli sosyal sorulara cevap vermesi yanında böylesi bir konumda ve planda olan yapının literatüre kazandırılarak, üzerinde detaylı çalışmalar yapmak çalışmadaki bir başka amacımızdır.

Bundan dolayı bu çalışmada Bizans Dönemi'ne ilişkin sistemli bir kazıdan elde edilen verilerin gerek antik kaynaklar, gerekse epigrafik çalışmaların yanında, daha birçok uzmanlık alanından elde edilen sonuçlarla, bir bütün olarak değerlendirilmesi ve dönemin sosyal hayatına ilişkin daha sağlam bakış açılarının oluşturulması hedeflenmektedir. Bunu da Geç Antik\Erken Bizans Döneme ait bir hamam yapısını model alarak ve dönemin sosyal yaşamını arkeolojik bir bakış açısıyla değerlendirerek yapmak istiyor, mevcut sorunlara arkeolojik yaklaşımlarla çözümler sunmayı amaçlıyoruz.

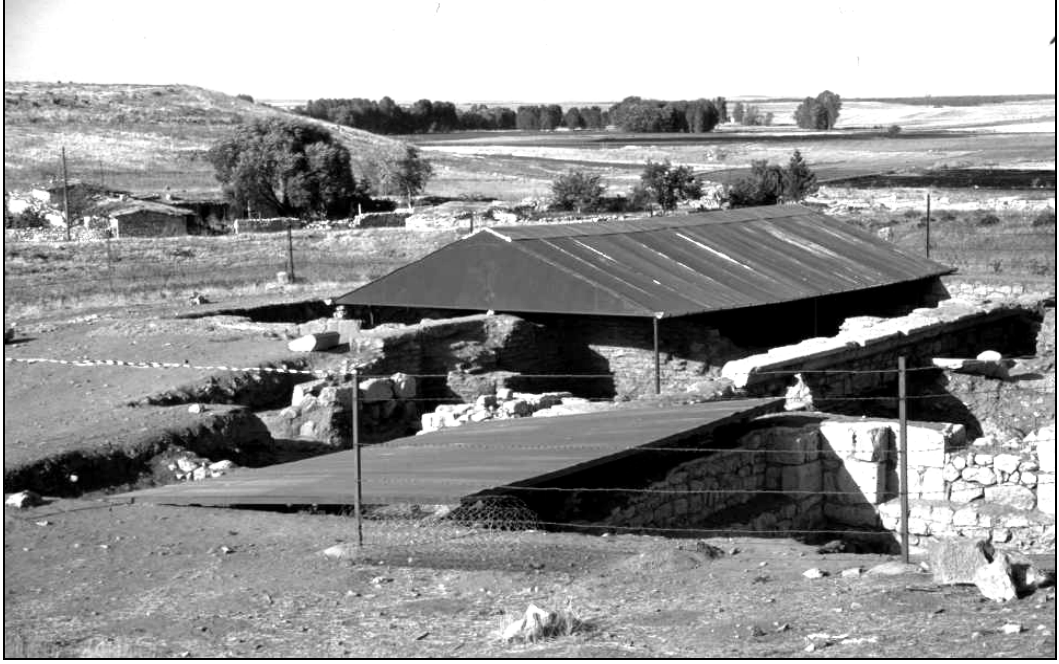
B. Yöntem

Tez konusunu oluşturan Amorium hamam yapısı halen daha devam etmekte olan arkeolojik kazılar sonrası açığa çıkartılmıştır¹ ve döneminin ender örneklerinden birisi olarak kabul edilmektedir. Gerek plan, gerekse işlevsel bakımdan diğer birçok hamamdan farklı olan bu yapının, dönemin hamam teknolojisi yanında, sosyo-kültürel yaşamı, ekonomisi ve inanç sistemi hakkında oldukça önemli bilgiler sunacağı kanısındayız. Bu anlamda, çalışmamız sadece hamam yapısının mimarisini ve teknik özelliklerini ele almayacak, yapının uğradığı işlevsel değişimleri dönemin hamam anlayışı ile birlikte değerlendirerek bunu sosyal yaşama olan etkileriyle kıyaslamaya çalışacaktır. Bu anlamda, hamamların kentsel boyuttaki önemlerine paralel olarak, dönemin kentsel dönüşümü üzerine durulacaktır. Yapı ve yapının sahip olduğu geniş kullanım alanı, yaklaşık olarak M.S. 5. yüzyıldan 11. ve hatta 12. yüzyıllara kadar uzanan, uzun bir kullanım sürecine sahiptir. Bu kullanım sürecinden sonra, artık tamamen terk edilen alan, günümüze kadar doğal bir formasyon sürecine girmiş olup, arkeolojik sit alanına dönüşmüştür. Bu yüzden, burada gerçekleştirilen kazı çalışmalarının, oldukça uzun bir dönemi anlamamıza yardımcı olacağı kanısındayız. Bu çalışmanın başlıca amacı, sorunlara arkeolojik bir bakış açısıyla çözüm getirmek olduğundan, burada gerçekleştirilen arkeolojik kazılar temel referans noktamızı oluşturacaktır. Gerçekleştirilen kazılar yanında, yapı ile çağdaş diğer yapıların taranarak değerlendirilmesi, dönemin mimari üslubu ile hamamın benzer yanları ve farklılıklarının ortaya konması, yapının işlevsel değişimlerini anlayabilmek için Bizans sosyo-kültürel yaşamı hakkında bilgi birikimine sahip olmak amacıyla gerçekleştirilen uzun bir literatür çalışması da, uygulama alanımız içerisinde.

¹ Amorium Geç Roma\Erken Bizans Dönemi hamam yapısı bu çalışma kapsamında sadece 1998-2005 yılı kazılarında elde edilen veriler ışığında değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu kazılar sonunda mevcut hamam binası tamamıyla açığa çıkartılmıştır. Ancak binanın etrafında ve geniş savunma duvarı içerisinde yer alan kısımlarda halen daha kazılar devam etmektedir. Bu anlamda bu tez çalışmasının tamamlandığı tarihten sonra hamam hakkındaki bilgilerimizin daha da artacağı olasıdır.

Yapılan kazı çalışmaları, sadece hamam binasını açığa çıkarmaya yönelik değil, aynı zamanda stratigrafisini ve formasyonunu anlamının yanı sıra, binanın korunmasına ve teşhirine yöneliktir (Res. 1.1). Bu alanda yapılan 8 yıllık kazılar boyunca farklı çalışma elemanları ve grupları yer almış, fakat tek bir arkeolojik çalışma ve tanımlama sistemi uygulanmış olup, hamam binası sürekliliği olan bir çalışma planı sonunda açılmıştır. Amorium'da gerçekleştirilen arkeolojik kazılar başlangıcından itibaren, İngiliz arkeoloji çalışmalarını yürütenler için geliştirilmiş olan veri değerlendirme sistemine yönelik olarak gerçekleştirilmektedir. Hamam yapısı da bu çalışma sisteminde kazılmış ve açık alan sistemi uygulanarak kazılan alanda kontekst tanımlama metodu uygulanmıştır. Her bir arkeolojik veri ve tabakaya birbirinden bağımsız kontekst numaraları verilerek çalışmalar boyunca bunların ayrı ayrı kayıtları tutulmuş, tüm veriler bu numaralar esas alınarak değerlendirilmiştir. Kesin bir stratigrafi tanımlaması yapabilmek, alanın mimarisini ve formasyonunu daha iyi anlayabilmek için böyle bir sistem uygulandığını söyleyebiliriz.

Çalışma alanının stratigrafisinin anlaşılmasında temel olarak Harris Matrix sistemi kriter alınmış, bu sistem arkeolojik çalışma disiplinleriyle birlikte kullanılmıştır. Kazısı yapılan alandaki stratigrafiyi anlayabilmek açısından oldukça yararlı olan bu sistem hem alanın mimarisi hem de kazılar sırasında elde edilen arkeolojik buluntular ile birlikte değerlendirilerek tarihleme konusunda oldukça işlevsel olmuştur.

Res. 1. 1. Yapılan kazılar sonrası hamam yapısının üstü geçici olarak kapatılmış, etrafı tel örgüler ile çevrilerek koruma altına alınmıştır (Amorium Kazı Arşivi).

Aynı zamanda, kazılar sırasında ele geçen sikke, seramik, cam, mermer, tekstil ve kemik gibi daha bir çok arkeolojik buluntu grupları kazı projesi dahilinde her biri kendi alanında uzman kişilerce incelenip değerlendirilmiş ve hem yapının tarihlendirilmesi hem de yorumlanabilmesi hususunda çalışmamıza yardımcı olacak şekilde stratigrafik oluşumlarla birlikte ele alınmışlardır. Bu anlamda oldukça uzun bir kullanım süreci yanında uzun bir formasyon sürecine de sahip hamam yapısı ve sahip olduğu geniş arkeolojik alan tarihsel ve işlevsel olarak birbirinden farklı gruplara bu gruplarda kendi aralarında alt gruplara ayrılmışlardır.

Tüm bunların yanında uzman kişiler ve arkeologların ortak çalışmaları sonucu yapının bilgisayar ortamında detaylı olarak yapılmış plan ve diğer çizimleri ile birlikte, rekonstrüksiyon denemeleri de hazırlanmıştır. Çalışmanın her aşamasında gerekli olan genel ve detaylı planların yanında, alanın tüm mimari stratigrafik oluşumunu gösteren planı da hazırlanmıştır. Mevcut olan tüm bu planlar ve çizimler, gerekli olan kısımlarda fotoğraflarla birlikte desteklenmiş bir biçimde çalışma içerisinde yer almaktadırlar.

Bu anlamda tez çalışmasının ilk kısmı olan “Giriş” bölümünde genel bir bilgi vermesi açısından tezin kapsamı ve amaçları üzerinde durulmuş, uygulanan metotlar açıklanmıştır.

İkinci bölüm olan “Arkeoloji’de Kentsel Dönüşüm” başlıklı kısımda çalışmamızın oluşturulmasında oldukça önemli olduğunu düşündüğümüz kentsel dönüşüm ve değişimler üzerine durulmuştur. Konuyla ilgili Geç Antik\Erken Bizans Dönem’e ilişkin teoriler değerlendirilmiştir. Frigya’nın bu dönem kentsel dönüşümü ayrıca ele alınmıştır.

Bir diğer bölüm olan “Geç Antik\Erken Bizans Dönemde Frigya ve Amorium” kısmında ise Frigya bölgesi ve Amorium kentinin sosyal ve siyasi tarihi ile birlikte topografyası üzerinde durulmuştur.

Amorium hamam yapısının kent içindeki konumu, mimarisi ve teknik özellikleri ile birlikte, hamamların Antik Çağ’dan günümüze gelişimleri üzerine bazı genel bilgiler dördüncü bölüm olan “Amorium Hamam Yapısı” kısmında detaylı bir şekilde ele alınmış, bunun yanında yapı stratigrafik olarak değerlendirilmeye çalışılmıştır.

“Kentsel Dönüşüm Örneği Olarak Amorium Hamam Yapısı” kısmında ise hamamla paralel olarak Amorium’un sosyal ve kültürel açıdan yaşadığı değişimler bir bütün olarak değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın son bölümü olan “Sonuç” kısmı mevcut tüm veriler ışığında dönemin sosyal yapısı, Amorium’da gerçekleştirilen kazılar ışığında açığa çıkan hamam ile birlikte değerlendirildiğinde elde edilen sonucun paylaşıldığı kısımdır.

II. ARKEOLOJİ'DE KENTSEL DÖNÜŞÜM

Ait oldukları dönemin sosyal anlamda bir çeşit yansıması olarak değerlendirebileceğimiz kentler, toplumların fiziksel ve mimari gelişimlerini, siyasal ve idari rollerini, üretim ilişkileri ile birlikte ticari yönlerini ve dinsel inanışları yanında onların inanç sistemlerini, kısacası insanların entellektüel boyuttaki yaşam biçimlerini, dahası kültürlerini anlamamızı sağlarlar. İşte bu anlamda, antik dünyada birçok işlevi bir arada geliştiren kentler buldukları coğrafya ve zaman sürecine bağlı olarak zaman zaman büyüyüp gelişerek önem kazanmışlar, zaman zaman da sosyal anlamda gerileyerek belli alanlarda değişim ya da çöküş yaşamışlardır. Genel anlamıyla kentsel yaşamın sahip olduğu değerlerde görülmeye başlanan yozlaşma ve çarpıklaşmanın oluşturduğu olumsuzluklar yanında, bu olumsuzluklar sonucu oluşan değişimler olarak tanımlayabileceğimiz kentsel dönüşüm, arkeolojik çalışmalarda önemli bir veri, hatta bu konu ile ilgili çalışmalara ilişkin modern bir yaklaşım biçimidir. Bundan dolayıdır ki, Antik Çağ insanının yaşam biçimlerinin belirlenmesinde kentsel oluşum ve kentleşme süreci ile birlikte, kentsel dönüşümünde oldukça önemli bir payı vardır.

Bilindiği gibi belli bir dönem sanatta ve kültürde oldukça ileri düzeyde olan kentlerde var olan gelişmişliği arkeolojik kazılar ve çalışmalar sayesinde tespit ederek kanıtlayabilmekteyiz. Anıtsal karakterdeki mimari yapılar, oldukça gelişkin ve kompleks durumdaki sivil kamu binaları, halkın yaşam alanlarını oluşturan konutlar, insanların yaşam sonrası inançlarına verdikleri değerlerin yansıması olan mezarlıklar ve kısacası kenti kent yapan sosyal yaşamın yansımaları olarak değerlendirebileceğimiz daha bir çok olgunun yanında, buralarda elde edilen zengin buluntular, hepsi bunun bir sonucudur. Bu çalışmalar sonucu elde edilen veriler dönemin hem sosyal yapısını ortaya koymakta, hem de siyasi tarihi ile karşılaştırılarak bizlere geçmişin yaşam biçimleri hakkında önemli ipuçları vermektedir. Fakat arkeolojik anlamdaki

amacımız geçmişi bütünüyle anlayabilmek olduğundan, kentleri sadece gelişkin ve ileri düzeydeki yönleriyle araştırmak, belli standartlara odaklanarak geçmişi değerlendirmeye çalışmak yeterli değildir. Aynı zamanda sosyal ve kültürel anlamda görülen değişimi ve bunun sebeplerini, bazı alanlarda çöküntü yaşamış olan kentleri ve dolayısıyla o kentleri oluşturan, o kentlerde yaşamlarını sürdürmüş olan insanların geçmişlerini de araştırmak, bunları sağlam temellere oturtmak zorundayız. İşte bu anlamda arkeolojide kentsel dönüşüm dediğimiz olgu bizler için esas konumuz olan hamam yapısının Geç Antik\Erken Bizans Dönem'deki rolünü ve ilerleyen dönemlerdeki değişimini, dolayısıyla bu dönem insanların sosyal ilişkilerini anlamak açısından oldukça önemlidir.

A. Teorik Yaklaşımlar

Arkeolojide kentsel dönüşüm ve kentlerin sosyal anlamda gösterdikleri değişimler sonucu kazandıkları yeni kimlikler oldukça detaylı olarak ele alınan ve incelenen bir konudur. Bu konu ile ilgili olarak tarihçi ve arkeologlar tarafından mevcut sorunların çözümü için birçok yeni görüş ve teori ortaya atılmakta, elde edilen veriler ışığında bütün bu görüşler ele alınarak değerlendirilmektedir. Her döneme ilişkin olarak, kentlerde görülen değişim ve dönüşümler üzerine geliştirilen bu teoriler ise farklı biçimlerde olabilmektedir. Nitekim, burada konumuz gereği Roma ve Geç Roma\Erken Bizans dönemlerine ilişkin olarak geliştirilen kentsel dönüşüm model ve yaklaşımlarından kısaca bahsetmekte yarar vardır. Bilindiği gibi Roma İmparatorluğu'nun ve uygarlığının sahip olduğu sosyal ve ekonomik güç M.S. 4. yüzyıl ile birlikte belli bir şekilde düşüşe geçmiştir. Artık bu dönemden itibaren tarihçilerin deyimiyle Roma için düşüş ve gerileyiş başlamıştır. Ancak Akdeniz merkezli pagan yaşamın ortadan kalkmaya başlamasıyla Greko-Romen kentlerde görülen kültürel ve sosyal yaşamdaki değişiklikleri bir düşüş ya da gerileyiş değil de hızlı bir değişim yahut da dönüşüm olarak değerlendirmek gerekir (Milojevic 1996, 247). Ortaya çıkan bu yeni oluşum, bir anlamda olumsuz olarak Antik Çağ'ın gelişkin

kentsel yaşamına yansımış, bu dönem kentlerinde farklı boyutlarda dönüşümler oluşmaya başlamıştır. Bu değişim dönemiyle birlikte, artık anıtsal ve gösterişli yapıların inşası belli oranda yavaşlamış, eski güç dengeleri değişmiş ve bu da doğal olarak halkın yaşam biçimine yansımıştır. Bundan dolayı bu dönem kentsel değişim ve dönüşüm modellerinin tümünün odak noktasında daima dönemin sosyal, siyasi ve ekonomik değerleri vardır. Temel olarak, imparatorluğun ve devlet yapısının bu dönemde neden zayıfladığı, bunun sosyo-kültürel yaşama etkisini nasıl hissettirdiği gibi konular, ortaya atılan yaklaşımların sonuç bulmak istediği birincil sorunlardır. Bu yaklaşımlar aynı zamanda tümüyle kentsel oluşumları ve düzenleri, dolayısıyla kentsel dönüşümleri de kapsayarak geçmişin sosyal yaşantısına ışık tutmaktadırlar.

Bu dönemde görülen değişimlerin sebebini ünlü tarihçi Edward Gibbon 18. yüzyıl içerisinde çeşitli zamanlarda yayınladığı *A History of the Decline and Fall of the Roman Empire* adlı eserinde Roma tarihinin son dönemlerindeki gerileyişi detaylı olarak ele almış ve ortaya attığı teorilerle bunu açıklamaya çalışmıştır. Gibbon, bu dönem için olumsuz bir bakış açısıyla açık olarak belli bir gerileme ve çöküşten bahseder. Her ne kadar görüşleri arkeolojik ya da antropolojik kesin değerlere dayanmasa da 20. yüzyıl ortalarına kadar birçok modern araştırmacıyı etkilemiş ve dönemin yanlı bir bakış açısıyla değerlendirilmesine neden olmuştur. Ona göre bu dönemde batıda görülmeye başlanan barbar tehlikesi, Hristiyanlığın yeni bir oluşum olarak ortaya çıkması ve bunun ekonomik anlamdaki yansımaları yanında askeri gücün ortadan kalkmaya başlaması çöküşün başlıca nedenidir.

Henri Pirenne (1939) ise, Geç Antik Çağ ile başlayan ekonomik dengesizlikleri Akdeniz’de tek güç olan Roma’nın bu gücünü kaybetmesine ve zaman içerisinde Arapların Akdeniz’de hakimiyet sağlayarak buradaki ticareti kontrol altına almalarına bağlar. Bir diğer araştırmacı Peter Brown’da (1989) esas anlamda Roma kültürünün her ne kadar bu dönemde bir çeşit düşüş yaşasa da sona ermediğini, Orta Çağ’a kadar belli bir dönüşüm sürecinden geçerek devam ettiğini savunmaktadır. Değişim belli bir alanda değil her alanda gerçekleşmiş, oldukça uzun bir zamanda kendini göstermiştir. Bu dönüşüm aşamalı olarak doğuda ve batıda farklı şekillerde

oluşmuş, kültürel gelenek devam etmiştir. Buda en iyi olarak bu dönem kentleri üzerinde kendini hissettirmiştir.

Arnold J. Toynbee (1979) Geç Antik\Erken Bizans Dönem’de meydana gelen değişim ve dönüşüm modelleri için sadece Roma İmparatorluğu’nun idare sistemindeki yanlışlıklara, imparatorluk içindeki eyalet sistemi, vergi düzeni, yönetim biçimi ve bunun gibi diğer konulara değinerek vurgu yapmıştır. Yine ünlü bir tarihçi olan ve bu dönem sosyal yapısı üzerine önemli çalışmaları bulunan Alexander Kazhdan, daha önce Gibbon’un konu ile ilgili savlarını desteklemekle beraber, sorunun daha kompleks olduğunu vurgulamıştır. Her ne kadar çalışmaları Gibbon’unkinden farklı olarak daha çok arkeolojik araştırmalara ve nümismatik verilere dayansa da yeterli olduğu söylenemez. Kazhdan, ekonomik sorunların halkın yaşam biçimini oldukça fazla etkilediğini ayrıca yine bu dönem sonlarına doğru doğuda gelişme göstermeye başlayan Müslüman Arapların artık batıya yayılmaları ve bunun doğal bir sonucu olarak ta kentlerin küçülerek canlılıklarını kaybettiklerine değinir (Kazhdan 1954, 164-183).

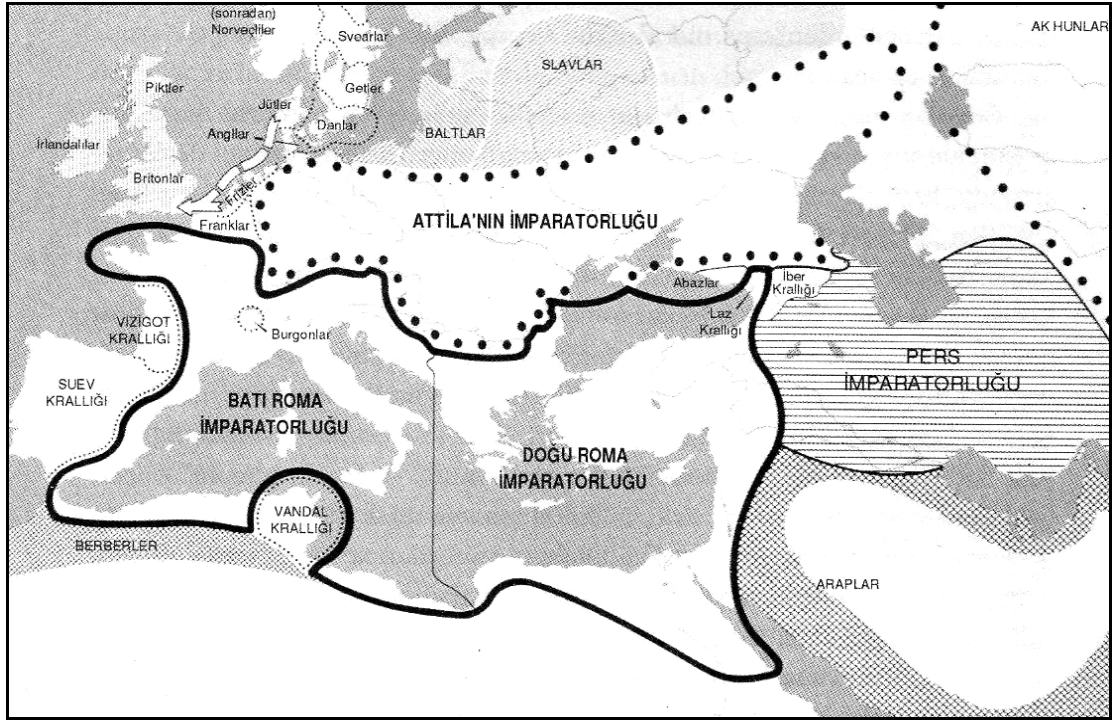
Ünlü Bizans tarihçisi George Ostrogorsky; 1959 yılında yayınladığı makalesinde bir nevi Kazhdan’a cevap verir şekilde metodolojik olarak tarihi coğrafya çalışmaları ile birlikte, kazılarda ele geçen nümismatik buluntuların öneminden vurguyla, Bizans tarihinin nasıl çalışılması gerektiğini anlatmıştır (Ostrogorsky 1959, 45-66). Bu anlamda döneme ilişkin en iyi değerlendirmenin aynı zamanda bir arkeolog olan Clive Foss tarafından, tarihi coğrafya ve arkeolojik çalışmalar sonrası ele geçen nümismatik veriler yanında, yazılı kaynakların bir bütün olarak ele alınması sonrasında oluşturulduğunu görürüz. Foss; diğer bir çok önemli çalışması yanında özellikle “*The Persians in Asia Minor and the End of Antiquity* (1975)” adlı makalesinde Geç Antik Çağ dönemde başlayan belli bir değişim üzerinde durur, fakat ona göre esas değişim, M.S. 7. yüzyılda Sasani yayılımına bağlı olarak ortaya çıkmıştır (Foss 1975, 721-747; 1977b, 469-486; Foss’un görüşlerine dair önemli kritikler ve değerlendirmeler için; Russel 2001, 41-71, Whittow 1996, 89-95).

Bütün bunların yanında Cyril Mango (Mango 1980), Michael Angold (Angold 1985), Wolfram Brandes (Brandes 1989; 1999) ve John F. Haldon (Haldon 1997; 1999) gibi günümüzün diğer önemli tarihçileri de yazılı metinlerle birlikte arkeolojik verileri bir arada değerlendirerek özellikle Geç Antik Çağ ve sonrasında sosyal yaşamına ilişkin çeşitli sentezler ortaya atmışlardır. Bütün bu çalışmaların merkezinde de doğal olarak bu dönem kentlerinin işlevsellikleri, gelişim ve değişimin sebepleri, şehir ekonomisi ve günlük yaşamın doğası yer almaktadır. Bütün bu çalışmalar sayesinde Bizans şehir tarihinin değerlendirilmesinde yazılı kaynaklar ve tarihi coğrafya yanında, bilimsel arkeolojik arazi çalışmalarının ne denli önemli oldukları vurgulanmıştır.

B. Geç Antik/Erken Bizans Dönemde Kentsel Dönüşüm

Günümüz modern tarihçileri tarafından M.S. 300 ile M.S. 800'lü yılları kapsayan dönem Geç Antik ve Erken Bizans Dönemler olarak tanımlanır. Esas anlamda, Roma İmparatorluğu'nun ilk olarak Akdeniz'de gücünü kaybetmeye başladığı M.S. 3. yüzyılı da içine alan, büyük Helen ve Latin klasik çağlarının bitimi ile başlar ve Roma'nın doğudaki temsilcisi konumunda olan Bizans'ın, Ortadoğu'daki tüm hakimiyetini Araplara bıraktığı dönemlere kadar devam eder. Genel bir bakış açısıyla Geç Antik Çağ ve Erken Bizans Dönem olarak adlandırdığımız dönemler, birbirlerinden farklı olarak ele alınan ve değişik tarihsel dönemleri kapsayan, ayrı ve bağımsız kavramlar olarak ele alınsalar da; gerek siyasi ve tarihi, gerekse sosyo-kültürel açıdan bir bütün olarak ele alınıp değerlendirilmeleri gerektiğini düşünmekteyiz. Zira, Geç Antik Çağ dediğimiz süreçle birlikte belli bir gerilemenin görülmeye başlandığı Roma İmparatorluğu bu dönemde tüm Akdeniz'e ve neredeyse Avrupa ile birlikte Ortadoğu'nun da büyük bir kısmına hakimdir. Bu dönemde ekonomik ve siyasi anlamda birçok zorlukla uğraşmak durumunda olan Roma İmparatorluğu aynı zamanda batıda giderek güçlenen barbarların baskısıyla da mücadele etmekteydi. Tüm bunların yanı sıra, bu dönemde Hristiyanlık güçlü bir

oluşum olarak kendini hissettirmiş, başkent değişmiş, yönetim sistemi köklü bir arayış içinde yenilenmiş ve her şeyden önce imparatorluk toprakları doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrılmıştır (Res. 2.1).

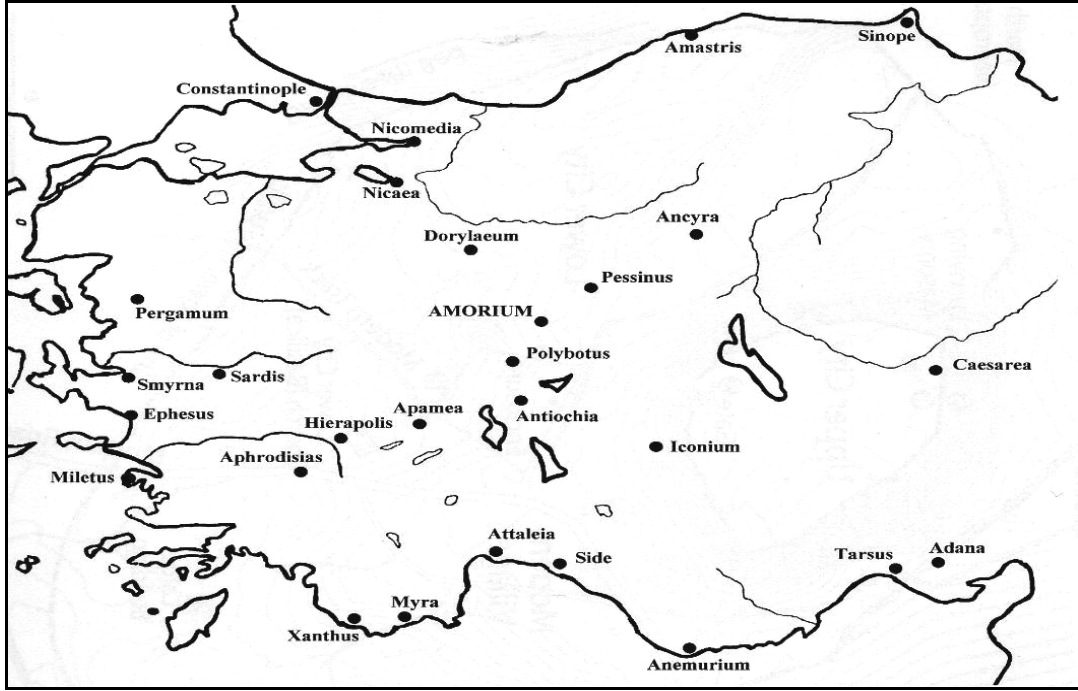
Res. 2.1. Roma İmparatorluğu'nun ikiye bölünmesinden sonra siyasi duruma ilişkin harita (Berktay, 1999. fig.1)

Batıda çok kısa bir süre sonra yıkılan imparatorluk, doğuda yaklaşık bir milenyum daha yaşamış, Anadolu topraklarında kendilerini Romalılar olarak tanımlayan, fakat kendi dilleri olan Helenceyi konuşan yerli halk tarafından Doğu Roma-Bizans adı altında Roma kültürü ve yaşam biçimi bir bin yıl daha devam etmiştir. Bu anlamda, Roma'nın devamı sayılan Doğu Roma ya da Bizans ile birlikte Geç Antik Çağ'ın ve Antik Çağ yaşam biçiminin birdenbire bittiği yargısına varamayız. Bizans döneminin hangi tarihten itibaren başladığı ya da Bizans anlayışının ne zaman ortaya çıktığı halen daha tartışmalı bir konudur. Bazı araştırmacılara göre İmparator Diocletian'ın imparatorluğu *Pars Orientis* ve *Pars Occidentis* adı altında doğu ve batı olmak üzere ikiye ayırması Bizans'ın başlangıcı iken, kimilerine göre İmparator I. Theodosius (M.S. 379-395) döneminde Hristiyan

düşüncenin Pagan düşünceye karşı galip gelerek bu yeni dinin İmparatorlukça tanınması ve imparatorun aynı yıl ölümü, kimilerine göre ise; ikiye ayrılan imparatorluğun batıdaki temsilcisinin M.S. 476' da Barbarlarca tamamen ortadan kaldırılması ve bunun üzerine Doğu Roma-Bizans imparatorluğunun orta dünyada tek başına kalması, Bizans anlayışının ilk olarak ortaya çıktığı dönemdir.

Ünlü Bizans tarihçisi Ostrogorsky (1986, 25-26) Bizans Tarihini anlattığı eserinde bu konunun temel anlamda ana hatlarını çizmiş ve şöyle değerlendirmiştir;

Roma devlet tarzı, Grek kültürü ve Hristiyan inancı, Bizans gelişmesinin ana kaynaklarıdır. Bu unsurlardan birisi çıkarılırsa Bizans'ın varlığı düşünülemez. Ancak Helenist kültür ve Hristiyan dininin Roma devlet şekli ile bir sentez haline gelmesi bizim Bizans İmparatorluğu olarak adlandırmaya alıştığımız tarihi teşekkülü meydana getirmiştir. Bu sentez Roma devletinin ağırlık noktasının, krizler devri olan 3. yüzyılın gerektirdiği gibi doğuya kaymasıyla mümkün kılındı. Ağırlık noktasının bu yer değiştirışı İmperium Romanum'un hristiyanlaştırılması ve yeni başşehrin Boğaziçi kenarında kurulması ile ifadesini buluyordu. Bu iki olay, hristiyanlığın zaferi ve devlet merkezinin kesin olarak hellenize edilmiş doğu'ya nakli Bizans devresinin başlangıcını temsil eder. Bizans tarihi evvel emirde sadece Roma tarihinin yeni bir devresi ve Bizans devleti eski İmperium Romanum'un sadece bir devamıdır. Bizans, bilindiği gibi, bizim Bizanslı dediğimiz kişilerin bilmedikleri, daha sonraki devrin bir terimidir. Bunlar kendilerini her zaman Romalı (Ρωμαίοι) olarak adlandırmış, imparatorlarını Roma hükümdarları, eski Roma Caesar'larının halef ve mirasçıları saymışlardır. Devletleri yaşadığı sürece Roma adı onları büyülemiş ve Roma devlet geleneği onların siyasi düşünce ve iradelerine sonuna kadar hakim kalmıştır. Etnik bakımdan mütecanis olmayan imparatorluk Roma devlet düşüncesi sayesinde bir arada tutulmuş ve çevresine karşı tutumu Roma'nın evrensellik düşüncesine uygun olarak saptanmıştır.

Res. 2. 2. Geç Antik/Erken Bizans Dönem’de Anadolu’daki önemli yerleşimler (Lightfoot 2003, fig. A)

Buradan da anlaşılacağı gibi Erken Bizans olarak adlandırılan dönem her alanda Geç Antik Çağ’ın devamı olup sadece yeni devletten dolayı Erken Bizans Dönem olarak adlandırılmaktadır. Esas anlamda da Geç Antik Çağ ile Erken Bizans Dönemleri bir bütündür ve Erken Bizans şehir yaşam ve karakteri, Geç Antik Çağ’ın yansımasıdır (Russel 1986, 137). Bunu yazılı kaynaklar yanında Anadolu yarımadasında yapılan birçok sistemli kazı da kanıtlamıştır. Yapılan çalışmalar sonrası bu dönemlerde kentsel değişimin varlığı açık olarak saptansa da, belli düzeyde Roma kültürü ve Antik sürekliliğin her alanda devam ettiği gözlemlenmiştir (Foss 1976; 1977a; 1979, Ostrogorsky 1959; Russel 2001; Lightfoot ve Ivison 2002). Fakat, biraz daha geç dönemde, özellikle M.S. 7. yüzyıldan başlayarak 8. ve 9. yüzyıllarda, keskin bir kentsel değişim ve dönüşümün varlığı saptanmıştır. Bu dönem her alanda belli bir gerileme ve durağanlığın yaşandığı bir dönem olarak kayıtlara geçer. Bizans tarihinde “Karanlık Çağlar” olarak adlandırılan bu dönem bazı araştırmacılar tarafından bir tür çöküşün başlangıcı, düşüş dönemi olarak kabul edilir.

Artık Geç Antik Çağ\Erken Bizans Dönem'den sonra değişmeye başlayan yaşam kalıpları, kentlerin de bazı alanlarda değişmelerini zorunlu hale getirmiştir (Res. 2.2). İç Batı Ege'de yer alan Antik Çağın önemli kentlerinden Sardis'te, arkeolojik çalışmalarla elde edilen verilerden Geç Antik Çağ'la birlikte Erken Bizans Dönemde antik yapılaşmasını ve geleneğini devam ettirmiş olduğu, fakat M.S. 7. yüzyıldan itibaren belli bir düşüş yaşandığı tespit edilmiştir (Foss 1976).

Orta Anadolu'da yer alan ve Galatya eyaletinin başkentliğini yapan Ancyra (Ankara)'da aynı şekilde bu dönemle birlikte belli bir düşüş yaşamaya başlamıştır. Sahip olduğu coğrafi konumu dolayısıyla sürekli olarak Arap saldırılarına maruz kalmış ve artık savunma amaçlı olarak bir kale yerleşimine dönüşmüştür (Foss 1977). Batı Anadolu'nun önemli ticaret ve market kenti konumundaki Ephesos önemini asla kaybetmese de, bu dönemin diğer kentlerinin ortak kaderini paylaşarak aynı şekilde daralmış ve farklı iki merkeze ayrılmıştır (Foss 1979). Yine bir diğer önemli kent olan Miletos'da küçülmüş ve sadece tarım yapılan küçük bir yerleşme olmuştur. Zira bahsettiğimiz bu örnekler dışında daha birçok önemli yerleşim biriminin mevcut veriler ışığında bu zaman diliminde küçüldüğü tespit edilmiştir.

C. Özet

Kentsel yaşamın sahip olduğu değerlerde görülmeye sosyal ve ekonomik değişimler sonucu ortaya çıkan kentsel dönüşüm, arkeolojik çalışmalarda önemli bir veri, hatta bu konu ile ilgili çalışmalara ilişkin modern bir yaklaşım biçimidir. Konumuz olan hamam yapısını daha iyi anlayabilmemiz için Geç Antik Çağ\Erken Bizans Dönemde görülmeye başlanan sosyo-ekonomik değişimlerde bizim için oldukça önemlidir. Bu dönem hakkında birçok araştırmacı tarafından çeşitli teoriler ve yaklaşımlar geliştirilmiş, fakat bu dönemlerde görülen değişim daha çok bir çöküş ya da gerileme olarak kabul edilmiştir. Bu değişimleri genel olarak kabul edildiği gibi

çöküş ya da belli bir gerilemeden çok hızlı bir dönüşüm olarak kabul etmek gerekir. Esas anlamda bu değişim, dönemin siyasi ve sosyal yapısına bağlı olarak ortaya çıkmış kentler de bu değişimden oldukça büyük oranda etkilenmiştir. Ancak ne olursa olsun Antik Çağ'dan gelen yaşam biçimleri ve gelenekleri zayıflasa da devam etmiş, eski Roma anlayışı ve kültürü varlığını korumuş buna rağmen kentler belli bir dönüşüm yaşamıştır. Bu dönemde güçlenen Hristiyanlık kentsel dokuda artık kendini hissettirmeye başlamış, ekonomik anlamda zayıflayan kentler doğudaki Arap yayılmasına da bağlı olarak küçülmüş ve yaşam biçimlerini değiştirmek zorunda kalmışlardır.

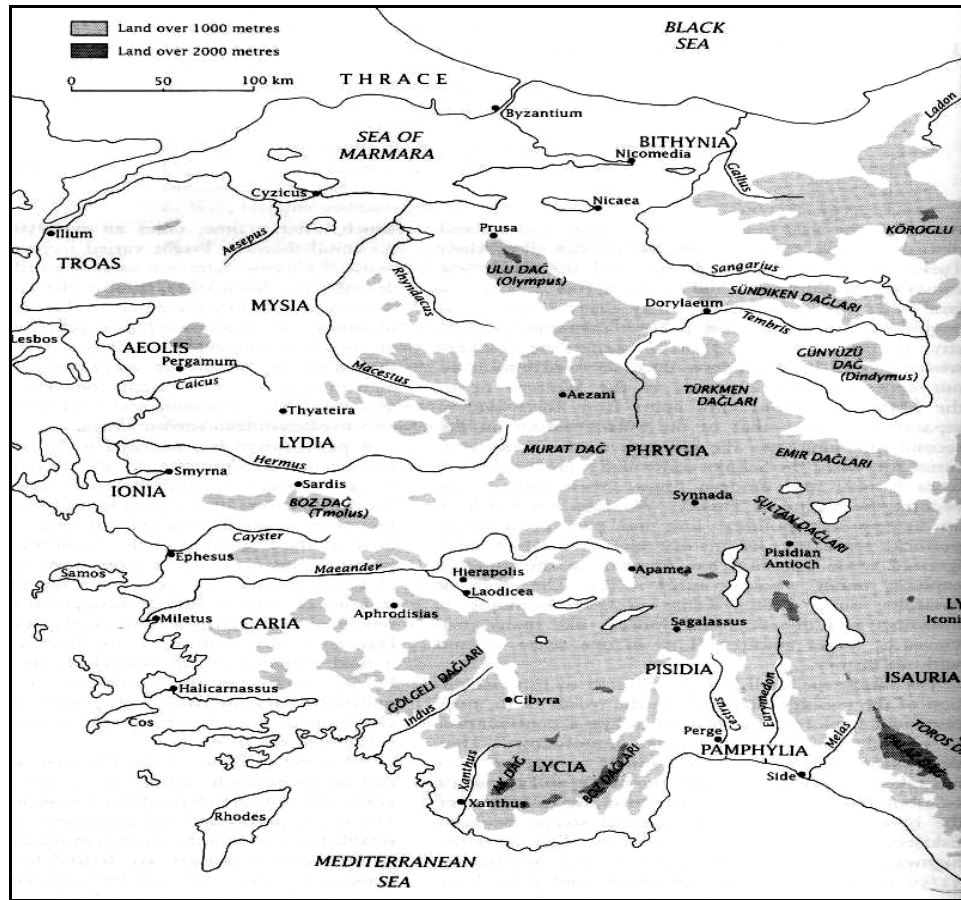
Frigya Bölgesi'de Anadolu'nun tümünde olduğu gibi bu dönemde değişimden etkilenen bölgelerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada bulunan birçok kent sosyo-ekonomik anlamda durağanlığı yaşamış kendini tekrar yenilemek zorunda kalmıştır. Büyük kentler küçülerek yaşamlarını devam ettirmiş, savunma amaçlı olarak yeniden şekillenmiştir. Nüfus olarak belli bir azalma olmasına rağmen eski gelenek ve yaşam biçimleri bu dönem boyunca hep devam etmiş fakat kentsel değişim ve dönüşüm açık olarak kendini göstermiştir.

III. GEÇ ANTİK/ERKEN BİZANS DÖNEM'DE FRİGYA VE AMORİUM

Coğrafi konum olarak Ege'nin doğu sınırları ve İç Batı Anadolu'nun yüksek yaylaları arasında kalan Frigya, ulaşım ve ticaret açısından Ege ile Önasya ülkelerini birbirine bağlayan, önemli kavşak noktalarının bulunduğu bir bölgedir (Res. 3.1). Orta Anadolu içlerine, Kızılırmak ve Niğde bölgelerine kadar sınırları uzanan Frigya, Antik Çağ yazarlarına göre Büyük (*Megale*) ve Küçük (*Mikra*) olmak üzere iki farklı bölgeden oluşmaktadır (Ruge 1941, 781-886). Büyük Frigya doğuda Kızılırmak, batıda Lidya bölgesi ile güneyde İkonium ve kuzeyde Koroğlu Dağları ile sınırlanmaktadır. Frigyalılar için kutsal olan ve "Küçük Frigya" olarak adlandırılan bölge ise Eskişehir, Afyon ve Kütahya illeri arasında kalan yüksek yaylaları kapsayan bölgedir (Parman 2002, 13).

Bölgenin tarih öncesi çağlardan itibaren iskan gördüğü bilinmektedir. Burada yapılan kapsamlı ve sistemli arkeolojik çalışmalar sonucu ele geçen Paleolitik, Neolitik, Kalkolitik ve Tunç Çağları'na ait buluntular yanında, elde edilen sonuçlar bunu kanıtlanmış durumdadır.² M.Ö. II. binde Hitit egemenliğinin bulunduğu bölgede (Mermerci 1979, 159-164) M.Ö. 8. yüzyılda başkent Gordion olmak üzere Frigyalılar tarafından Frigya Devleti kurulur (Carrington 1977, 117-126; Young 1978, 9-24) ve bölge bu zengin devletten dolayı da klasik literatürdeki bugünkü bilinen ismini alır.

² Bölgedeki en önemli arkeolojik veriler Eskişehir yakınlarındaki Demircihöyük kazılarında ortaya çıkmıştır. Ayrıca Eskişehir Şarhöyük (Dorylaion) de yapılan kazılar Frigya tarihi açısından önemli sonuçlar vermektedir (Bölgenin bu dönem çalışmaları için; Darga 1993, 481-501; Efe 1996, 95-108).

Res. 3. 1. Frigya Bölgesi ve hinterlandı (Mitchell 1993, fig:1)

Frigya Devleti'nin M.Ö. 7. yüzyılda Kimmerler tarafından yıkılmasının ardından bölgede Frig kültür ve varlığı devam etmiş fakat Pers egemenliği hüküm sürmüştür. Persler burasını Kappadokia, Paphlagonia ve Hellespontos ile birlikte Büyük Frigya Satraplığı'na bağlı olarak yönetmiştir. Büyük İskender'in bölgeye gelmesi sonucunda ise Perslerin egemenlikleri artık sona ermiştir. Büyük İskender'in ölümünden sonra bölge ilk olarak Antigonos, M.Ö. 301'deki Ipsos Savaşı'ndan sonra Lysimakhos, M.Ö. 281'deki Kurupedion Savaşı'ndan sonra ise Seleukosların himayesine girmiştir. M.Ö. 277'de Anadolu Galat istilalarına sahne olmuş ve bu sırada bazı Frig şehirleri de yağmalanmıştır (Mitchell 1993, 15). Bölgenin batısı M.Ö. 228'de Bergama kralı I. Attalos'un hakimiyeti altına girmiş ve Galatlar Frigya içlerinde yaşamaya devam etmişlerdir (Mitchell 1993, 21). Ancak M.Ö. 188'e kadar bölgedeki hakimiyet Bergama Krallığı ile Seleukoslar arasında sürekli el değiştirmiştir (Mitchell 1993, 34). Daha sonra Frigya Bergama Krallığı'nın M.Ö. 133

yılında vasiyet yoluyla Roma'ya bırakılması sonucu Roma'nın Asia eyaletinin topraklarına katılmıştır. M.Ö. 25 yılında Frigya'nın bir bölümü Galatya bölgesine dahil edilmiş ve bundan sonra bölge, M.S. 1. ve 3. yüzyıllar arasında altın çağını yaşamıştır. Bu dönem Frigya için barış, zenginlik ve bolluk dönemi olarak bilinir. Roma'nın M.S. 395 yılında ikiye ayrılması sonucunda bölge toprakları Doğu Roma himayesi altına girmiştir. Bu dönemden sonra Frigya'da artık M.S. 13. yüzyıla kadar devam edecek olan Bizans egemenliği başlamıştır. Bu yeni dönemde çeşitli akınlara ve istilalara uğrayan Frigya için, bundan sonra inişli çıkışlı bir dönem başlamış olur. İşte bu inişli ve çıkışlı dönemde bölgenin en önemli kentlerinden biri olarak da karşımıza hep Amorium çıkar.

Bizans tarihinde Frigya bölgesinin önemi ilk olarak Arap akınlarıyla başlar. Zira İslamiyet'in gelişmeye başlamasıyla birlikte Anadolu'ya doğru yayılması sonucunda, hristiyan Bizans Devleti ile müslüman Araplar arasındaki ilk çatışmalar burada meydana gelmiştir. Bölge kentleri sürekli olarak Arap saldırılarına maruz kalmış ve Bizanslılar ile Araplar arasında hep el değiştirmiştir. Bundan dolayı Frigya Bizanslılar için bu dönemde önemli bir tampon bölge olmuş ve hem askeri hem de stratejik açıdan daha da bir önem kazanmıştır. Bizans Devleti savunma amacına yönelik olarak burada çok sayıda askeri kent inşa etmiş ve büyük garnizonlar kurmuştur. Ayrıca yine sonraki dönemlerde Haçlı Seferlerinin başlaması ve daha sonra Türklerin Anadolu'ya yayılma çabalarının arttığı zamanlarda Frigya toprakları hem Bizanslılar hem de Türkler için daima önemli olmuş, kritik savaşların gerçekleştiği bir coğrafya olarak karşımıza çıkmıştır.

Frigya bölgesi tarihin her döneminde önemini korumuş ve farklı türden etnik, kültürel, siyasi ve idari oluşumlar arasında kalmış, bölge sınırları her dönemde çeşitlilik arz etmiştir. Geç Antik Çağ'da *Phrygia Pakatiana* (Prima) ve *Phrygia Salutaris* (Secunda) olmak üzere iki farklı Roma eyaletine ayrılmış ve artık bölge için bu dönemden itibaren sosyal ve siyasi farklılaşmalar yanında, dini anlamda da oldukça önemli değişimler gözlemlenmiştir. Doğu Roma toprakları himayesi altında yeni dinin etkisi ile birlikte artık Frigya topraklarında bulunan kentler yeniden

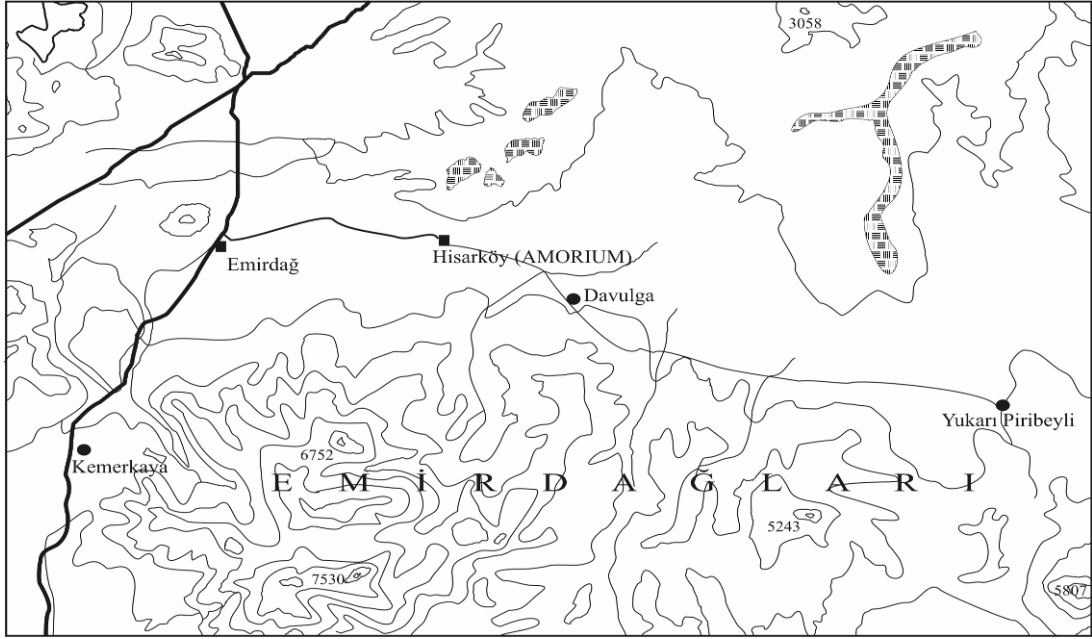
şekillenmeye başlamış ve yeni siyasi kimlikler kazanmıştır. Bölge M.S. 325'deki İznik Konsil'ine kayıtlı olduğu halde katılmamış fakat M.S. 381 yılında yapılan Konstantinopolis Okümenik Konsil'inde ilk kez kilise kayıtlarına *Phrygia Pakatiana* ve *Phrygia Salutaria* olarak geçmiştir. Erken Bizans Dönem'le birlikte bu ayrım *Phrygia Prima* ve *Phrygia Secunda* olarak karşımıza çıkar (Parman 2002, 49). Artık bölge bu dönemden itibaren hem idari açıdan çeşitli eyaletlere ve *thema* lara ayrılmış, hem de pek çok psikoposluk ve dini merkeze sahip olmaya başlamıştır. Kilise ise bu dönemde tüm bu politik eyalet bölünmelerini ve dini merkezleri ayrıntılarına kadar izlemiş, genelde değişiklikleri kendi yapmıştır.

Bu dönemde görülen en önemli siyasi ve sosyal değişiklik ise M.S. 7. yüzyılda İmparator Heracleios tarafından imparatorluğu Arap ve İran akınlarına karşı korumak ve askeri açıdan kuvvetlendirmek için kurulan *thema* sisteminin kurulması olmuştur. Esas anlamda *thema* ordu anlamına gelmektedir ve bu yeni idari sisteme dayanılarak Anadolu askeri bölgelere yani *thema* lara bölünmüştür. Böylelikle Bizans devlet idaresinin yönetimine uzun yıllar damgasını vuracak olan bir sistemin temelleri de atılmıştır. Bu dönemde eski sivil eyalet sistemi bir süre daha varlığını devam ettirse de, bu sistemin valileri *prokonsül*' ler askeri sistemin valileri olan *strategos*' lar yanında artık ikinci plana düşmüştür. Askeri bölge anlamına gelen bu *thema* lar Anadolu'da bölgeler halinde örgütlenmiş ve Anatolikon, Opsikon, Armeniakeon, Thrakesion gibi çeşitli adlar altında birbirlerinden ayrılmışlardır. Frigya toprakları da bu yeni sistem dahilinde *Anatolikon* ve *Opsikon* themaları olmak üzere ikiye ayrılmış, *Anatolikon theması*'nın başkentliğini de Amorium kenti üstlenmiştir (Parman 2002, 49). Geç Antik Çağ ve devamı olan Erken Bizans Dönemde sosyal ve siyasi anlamda oldukça hareketli olan bölge bu dönemde ekonomik yönden de oldukça önemlidir. Bölge tarımdan, dokumacığa, madencilikten ticarete kadar pek çok alanda gelişim göstermiştir. Hatta bazı kentler üretim alanında oldukça büyüyerek büyük üne kavuşmuşlardır. Laodikeia, Hierapolis, Metropolis, Aizonai, Kotyaion, Apamea, Docimion ve Dorylaion bu dönemde Frigya'nın her alanda gelişmiş ve dini merkez haline gelmiş kentleridir.

A. Amorium Kenti Tarihçesi

Amorium (Ἀμ[μ]όρι[ο]ν, Ἀμ[μ]ώρι[ο]ν, Ἀμούριον) bugünkü adıyla Hisarköy, Antik Çağ Frigya Bölgesi'nin doğusunda bulunan, Bizans Dönemi Anadolu'sunun en önemli yerleşmelerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Kent Ankara'nın 170 km. güneybatısında, Afyon'un 70 km. kuzeydoğusunda ve Emirdağ ilçesinin 12 km doğusunda yer almaktadır. Amorium'a ait şehir kalıntıları bugün Sakarya (*Sangarius*) Nehrinin kaynağına oldukça yakın bir yerde, Emir Dağları'nın kuzey yamaçlarına doğru mevcut durumuyla uzanmaktadır (Res. 3.2). Tarih öncesi dönemlere, Hitit ve Demir Çağları'na ait bir höyüğü de içeren (Harrison 1988, 183; 1989a, 194; 1994, 393) Amorium'da ele geçen arkeolojik buluntular burasının bilinen tarihini Erken Tunç Çağı'na kadar uzatmaktadır (Lightfoot vd. 1999, 347-348; Lightfoot ve Mergen 1999, 24). Bunun yanında höyük üzerinde 1959 yılında yapılan bir kaçak kazılarda M.Ö. 2. bin seramiklerinin ele geçtiği bilinmektedir (Mermerci 1979, 162). Ayrıca Amorium, yazılı metinlere ve tarihi coğrafya çalışmalarına dayanılarak Hitit şehirlerinden "Aura" olarak tanımlanmış fakat kazı çalışmaları boyunca bu görüşü destekleyecek buluntular henüz ele geçmemiştir. Yine kentte Frig dönemine ait bir yerleşmenin olabileceğine işaret eden bazı Frig çanak çömleği parçalar halinde ele geçmiş olsa da, bu sınırlı veriler Frig döneminde yerleşmenin boyutuna ilişkin kesin sonuçlar ortaya koymamaktadır (Harrison vd. 1990, 206; Harrison vd. 1993, 154).

Amorium ismine ilk olarak Strabon'un *Geographia* (12. 8. 13.) adlı eserinde rastlamaktayız. Nitekim, daha M.Ö. 1. ve 2. yüzyıl Roma şehir sikkelerinde Amorium ismi hep karşımıza çıkmaktadır (Head 1906, 47-57 ve Lev: VII-VIII).

Res. 3. 2. Amorium (Emirdağ) çevresinin topografyası (Lightfoot, 2003. Fig: B)

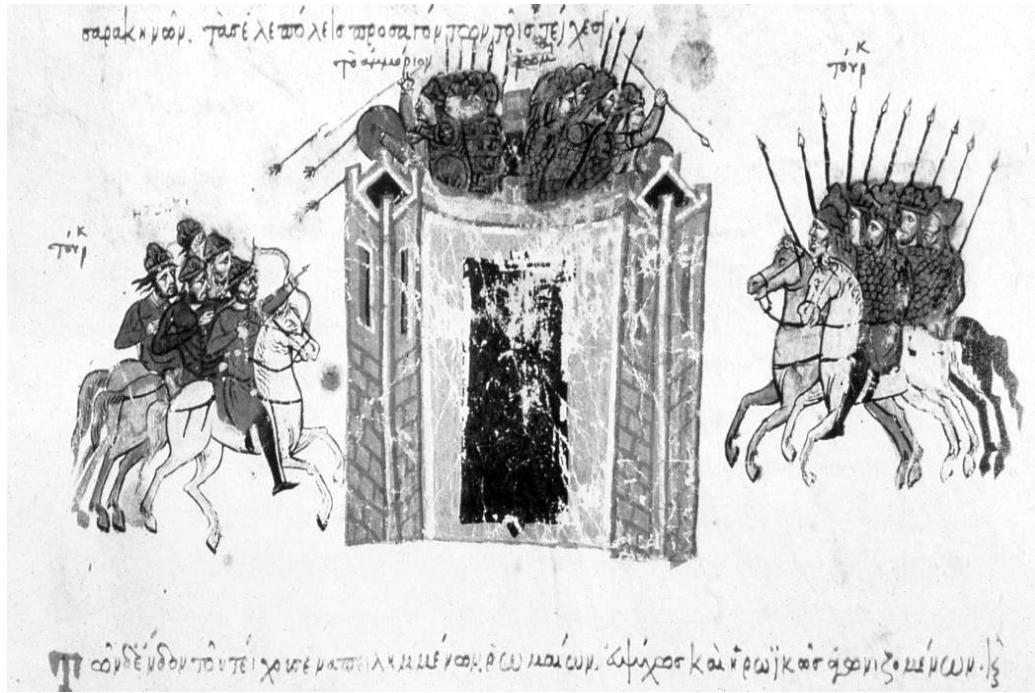
Eskiçağ tarihinde Amorium isminin oldukça popüler olmasındaki nedenlerden biri şüphesiz kentin ünlü bir Bizans imparatorluk sülalesine ev sahipliği yapmasıdır. İmparator kekeme Michael (M.S. 820-829), talihsiz Teophilos (M.S. 829-842) ve sarhoş Michael (M.S. 842-867) gibi imparatorların yer aldığı bu ünlü isimler Amorium ve Bizans tarihinde oldukça önemli bir yere sahiptirler (Lightfoot ve Mergen 1999, 24). Amorium'un Klasik ve Hellenistik devirlerine ilişkin bilgiler oldukça kısıtlıdır. Bu dönemlere ait veriler oldukça azdır. Ancak Hellenistik Döneme ait az sayıda seramik parçası kazı çalışmaları sırasında ele geçmiştir. Mevcut buluntu durumuna göre Amorium'un bu dönemlerde oldukça küçük bir yerleşim olduğu düşünülebilir. Fakat Roma İmparatorluk Döneminde Amorium M.S. 3. yüzyıl başlarına kadar sikke basan bir kent olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu döneme kadar basılan sikkelerin arka yüzlerinde içinden su akan bir kabı tutan nehir tanrısı tasviri ile birlikte bir kadykeus üzerinde tokalaşan iki sağ el ve bir kartal bulunur (Head 1906, 47-57 ve Lev: VII-VIII). İmparator Caligula Dönemi'nden itibaren şehir sikkelerindeki magistrate isimlerinin hemen hepsi Romalıdır ancak burası bir Roma kolonisi olmamakla birlikte dönemin önemli kentlerinden biriydi (Broughton 1938, 703-772).

Tüm bunların yanında Amorium, Roma'nın Asia eyaletinin doğu kenarında Galatya sınırında yer almakta idi (Magie 1950, 1616). M.S. 4. yüzyıl sonlarına doğru yeni kurulmuş olan *Galatya Salutaris* eyaletine dahil edilen Amorium önce kentin kuzeyinde yer alan Pessinius'un idaresi altına girmiş sonradan bağımsız olmuş ve nihayet metropol merkezi haline gelmiştir (Ramsay 1960, 252-261). M.S. 10. yüzyıldan itibaren ise *Phrygia Secunda* ya da *Phrygia Salutaris* eyaletine balanmış olduğu yazılı kaynaklardan anlaşılmaktadır (Vailhe 1914, 1329-1331).

Geç Antik Çağ'da bugünkü Afyon topraklarının Galatya ve Frigya eyaletleri arasında paylaşılması sonucu belli bir dönem Amorium'un Galatya eyaletine bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Fakat esas anlamda hem sosyal hem de etnik açıdan Amorium'da daima Frigya kültür ve etkilerinin hakim olduğunu söyleyebiliriz. Zira Bizans İmparatorluğu içinde Amorium'lu II. Michael'in tahta geçmesiyle birlikte artık egemenliği elinde tutan yeni sülale kaynaklarda daima *Amorium-Phrygia Sülalesi* olarak anılmaktadır.

Geç Antik Çağ'da yapıldığı anlaşılan kent surlarının M.S. 5. yüzyılda İmparator Zeno tarafından tekrar inşa ettirildiği Bizans ve Arap yazılı kaynaklarında belirtilmektedir. Hatta bir Arap metninde yüksek bir sur duvarı, 44 kule ve geniş bir hendekle çevrildiğinden söz edilir (Harrison 1989a, 191-200). Amorium kentinin önemi M.S. 6. ve 7. yüzyıllarda hem yerleşim yeri olarak hem de stratejik açıdan artmış ve burası M.S. 7. yüzyıl ortalarında *Anatolikon Thema*'sının başkenti, askeri merkezi haline gelmiştir (Petrus 1952, 60-63). Yukarıda da değindiğimiz gibi M.S. 7. yüzyıldan itibaren İmparator Herakleios döneminde Arap ve İran akınlarına karşı Anadolu'yu askeri ve siyasi bakımdan güçlendirip korunma ve savunmayı kolaylaştırmak için *thema* sistemi kurulmuş idi. Orta Anadolu'yu geçerek başkente ulaşmak için en önemli rotalardan birinin üzerinde yer alan kent dolayısıyla bu özelliğinden dolayı akınları kesmek ve önemli bir savunma oluşturmak için merkezi bir karargah, önemli bir askeri üs olmuştur. Bizans İmparatorluğu'nun başkenti olan Konstantinopolis'ten Suriye'ye giden anayollardan biri üzerinde bulunan Amorium'un Ancyra (Ankara) ve Iconium (Konya)'ya bağlanan düzgün yolları

bulunmakta idi. Bu yol aynı zamanda kutsal topraklara ulaşmakta idi ve her dönem hacı olmak isteyen Hristiyanların kullandığı önemli bir karayolu rotasıydı. Bahsedilen bu özelliklerinden dolayı kent zaman içerisinde başkent Konstantinopolis ve Thessaloniki (Selanik)'den sonra en önemli merkezlerinden biri haline gelmiştir.

Res. 3.3. Amorium kentinin Araplar tarafından kuşatılması ve işgalini gösteren tarihi resim (Amorium Kazı Arşivi)

Amorium Erken Bizans Dönemi ile birlikte M.S. 646, 666, 708, 716 ve 779 yıllarında Arapların akınına uğramıştır. Fakat bunlardan hiç biri M.S. 838 yılında yapılan saldırı kadar etkili ve yıkıcı olmamıştır (Res. 3. 3) M.S. 838 yılında Abbasi Halifesi El-Mutassım'ın Amorium'u zaptedip yıkmaya karar vermesi burası için belki de tarihindeki en kötü dönem olarak kayıtlara geçer. Samarra'dan Nisan ayında hareket eden El-Mutassım ilk önce Ancyra (Ankara)'ya ilerleyerek burasını ele geçirir. Daha sonra ise güneye yönelerek 1 Ağustos tarihinde kenti kuşatması altına alır. 13 Ağustos 838'de ise Amorium artık daha fazla dayanamayarak Araplar tarafından yakılıp yıkılır (Sümer 1987, 658). Halife El-Mutassım'ın bu saldırısının bir diğer önemi de Amorium'u kuşatıp yok eden Arap ordusunun komutanının bir Türk olması ve askerlerin büyük kısmının Türklerden oluşmasıdır. Bu tarihi olay Türklerin

Anadolu içlerine bilinenden ne kadar zaman önce geldiğinin önemli bir kanıtıdır. Bu büyük yıkımdan sonra tekrar onarılan kent kısa bir süre sonra yine Araplar tarafından M.S. 931’de yıkıma uğrar. Artık bu tarihten sonra önemini tamamen yitirmeye başlayan Amorium’da zayıfta olsa M.S. 11. ve 12. yüzyıllara kadar yerleşme devam etmiş, hatta bazı kaynaklarda ismi bile anılmıştır. M.S. 1071 Malazgirt Savaşı’ndan hemen sonra Selçuklular kente yerleşmiştir. Selçuklular 14. yüzyılın başına kadar Amorium’daki varlıklarını sürdürmüş ancak kent ne Selçuklu ne de Osmanlı döneminde büyük bir yerleşim halini alamamıştır. Amorium toprakları üzerine kurulmuş olan bugünkü Hisarköy yerleşimi ise 1892’de küçük bir köy olarak kurulmuştur (Lightfoot 1994, 12).

B. Şehir Yapısı

İlk olarak İngiliz bilim adamı William Hamilton tarafından 1836 senesinde lokalizasyonu yapılan (Ramsay 1960, 253) ve tekrar keşfedilen kentte 1987 yılında Oxford Üniversitesi adına R. Martin Harrison tarafından arkeolojik kazılar yapılmaya başlanmıştır. Bu günkü modern Hisarköy’ün içinden geçen Emirdağ-Davulga karayolunun 12. kilometresinde sonra antik Amorium kenti yer alır. Ortalama olarak deniz seviyesinden + 925 m. ile + 945 m. arası yükseklikte yer alan ve tipik karasal iklim özelliklerinin görüldüğü kentte, kazılar bugün C. S. Lightfoot tarafından devam ettirilmekte, şehir yapısı hakkındaki bilgilerimize her geçen gün yenileri eklenmektedir. Modern yolun doğu tarafında, şehrin akropolisi konumunda büyük yayvan bir höyük ve şehir kilisesi gibi önemli yapılar yer almaktadır (Lev. 1). Amorium Hamam yapısı da tam olarak yolun bu kısmında, Aşağı Şehir merkezindeki etrafı geniş duvarlar ile çevrili büyük bir alan içerisinde, şehir kilisesinin yaklaşık elli metre kadar kuzeyinde yer almaktadır (Lev. 2).

Bizans Devleti'nin en önemli kentlerinden biri olan ve bir dönem Anatolikon Themasi'nin başkentliğini yapan Amorium Geç Antik Çağ'dan başlayarak büyük bir gelişim göstermiş ve kent bu dönemden itibaren birçok kamu yapısına sahip olmaya başlamıştır. Kentin bu dönemden itibaren gelişmeye başlamasında şüphesiz coğrafi konumunun önemi büyüktür. Amorium bu dönemde birçok önemli kenti birbirine bağlayan yollar üzerinde yer almakta idi. Başkent Konstantinopolis'ten güneye doğru Nicaea (İzmit)'ya ve oradan Dorylaeum (Eskişehir)'a ulaşan ana yol Amorium'dan geçerek İkonium (Konya)'a ve oradan da daha güneye Kilikia kapılarına kadar uzanmaktaydı. Bir diğer önemli yol rotası olan ve kuzey-güney ulaşımını sağlayan yol, Ancyra (Ankara) ve Pessinus (Ballıhisar)'dan devam ederek Amorium'a oradan da Kappadoky'ya, daha doğuya devam ederdi. Yine aynı şekilde Ege'nin kıyı kentlerinden gelen yollar, Akronion'dan devam ederek önce Amorium'a ve oradan da doğuya doğru uzanırdı (Ramsay 1960, 252-261; Belke ve Restle 1984, 122-125; Lightfoot ve Ivison 2002, 1; Harrison 1988 175). Böylelikle kentin önemli merkezlerle sürekli bir bağlantısı olmakta ve bunun da başkent için ayrı bir önemi bulunmaktaydı. Ayrıca bu dönemde başlayan Arap akınları için Amorium, stratejik konumu sayesinde önemli bir askeri üs olmuştur. Bununla birlikte kent alçak kayalık tepelerin ortasında yer almakta ve topografik özellikleri sayesinde savunmaya elverişli bir pozisyonda bulunmaktadır. Üstelik kent etrafını çevreleyen Emir Dağları'nın sağladığı bir özellik olarak açık havalarda yaklaşık 50 kilometreyi bulan bir görüş mesafesine sahiptir. Burada yapılan yüzey araştırmaları sonucu bu yüksek tepelerde askeri kule ve istasyonlara ait kalıntılara rastlanması, burasının Amorium'un savunması için önemli olduğunu gösterir (Harrison 1988, 175-184). Şehrin çevresinde bulunan kayalık alanlarda kireçtaşı, andezit, granit, bazalt gibi çeşitli yapıdaki taşlar elde edilebilmektedir. Günümüzde Amorium batı nekropole yaklaşık 1.5 km. uzaklıktaki modern ocakta halen yüksek kalitede granit çıkarılmaktadır. Buradan yola çıkarak Antik Dönemde de taş ihtiyacının şehrin hemen yakınındaki kayalık alanlardan sağlandığını söylemek mümkündür.

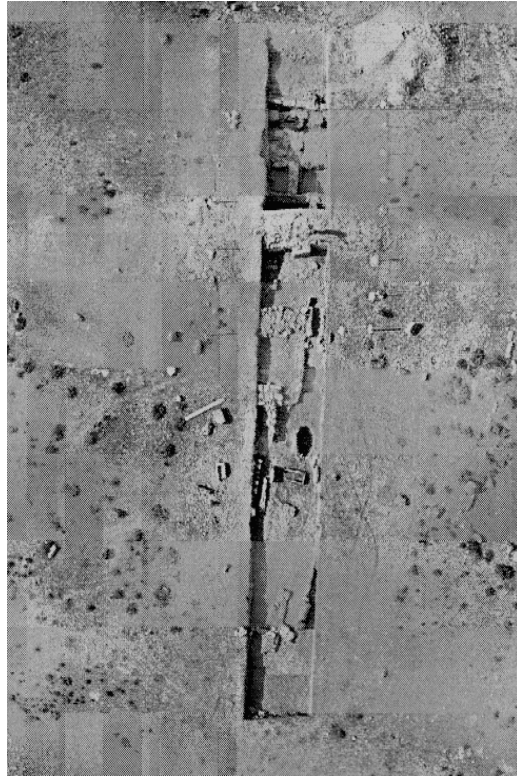
Coğrafi açıdan bakıldığında Amorium ve civarında ağaçlık hemen hemen yoktur ve arazi bozkır görünümündedir. Amorium'a yakın meşe, çam ve sedir gibi

ağaçların bulunduğu ormanlık alanlar da Emir Dağları'nın yüksek eteklerinde ve buradaki vadi içlerinde yer almaktadır. Kentin konumu ise bu kaynakların değerlendirilmesi açısından oldukça iyi gözükmetedir. Synnada baş piskoposu Leo (M.S. 940-1006) tarafından M.S. 10. yüzyılda yazılmış bir mektupta, yöre halkı tarafından yakıt olarak *zarzakon* ismi verilen tezeğin kullanıldığı belirtilmektedir. Yine aynı mektupta Leo, tarım ürünlerinin yetersizliğinden ve burada yapılan mermer ticaretinden de bahsetmektedir. Denizden yüksekliğinin fazla olması nedeniyle ve yazılı kaynaklardan elde edilen bilgilerden Amorium'da üzüm yetişmediğini biliyoruz ancak volkanik yapıdaki toprak burada arpa, buğday gibi zengin tahıl ve sebze, meyve üretimine olanak veriyor olmalıydı (Lightfoot ve Ivison 2002, 1). Öyle ki kazılarda elde edilen bitki tohumları Bizans Dönemi'nde Amorium ve çevresinde toprağın tarımsal faaliyet amacıyla işlendiğini kanıtlamaktadır (Harrison vd. 1993, 152-153;). Aynı zamanda kentin Roma Dönemi'ne ilişkin önemli buluntu gruplarını oluşturan mezar taşları üzerinde yer alan bezemeler de bu görüşü desteklemektedir.

Geç Antik Çağ'dan öncesi Amorium'un büyük bir kent olduğunu söyleyemeyiz. Büyük olasılıkla Antik Amorium, bu gün Yukarı Şehir olarak adlandırılan höyüğün bulunduğu kısımda yer almaktaydı (Harrison 1991b, 215). Yayvan biçimdeki bu höyük yaklaşık 300m eninde olup 21m' lik bir yüksekliğe sahiptir (Harrison 1988, 193). Son yıllarda yapılan araştırmalar da Roma dönemine ilişkin sivil yaşamın höyüğün güney yamaçlarına doğru, bugünkü modern Hisar köy yerleşiminin bulunduğu kısımda olabileceğini göstermiştir (Res. 3.4). Kamu yapılarının kanıtlayıcısı niteliğindeki mimari yapı elemanlarına ait çok sayıda yapı elemanı ve şehrin batısına doğru gelişmiş olan ektramural nekropolis, Erken Roma döneminin kalıntılarıdır (Harrison 1991b, 215-216).

Res. 3. 4. Önde Amorium höyüğü ve onun hemen arkasında yüksek Emir Dağları (Amorium Kazı Arşivi)

Res. 3.5. Amorium Yukarı Şehir'de (höyük) gerçekleştirilen kazılardan görünüm (Gill, 2002. Lev: 6)

Res. 3.6. Amorium kentinin havadan görünümü (Amorium Kazı Arşivi)

Res. 3. 7. Aşağı şehir surları ve üçgen kule (Gill 2002, Lev: 3)

Amorium için kentsel boyuttaki esas gelişim M.S. 5. yüzyıldan sonra başlar. Kent bu dönemde önemli sayılabilecek kamu yapılarına sahip olur. Bu dönemden itibaren Amorium artık Aşağı Şehir olarak adlandırılan, höyüğün etrafındaki alana doğru yayılmaya başlar (Res.3.6) ve kent kuzeydoğudan-güneybatıya 1400m, kuzeybatıdan - güneydoğuya ise 1100m' lik bir genişliğe kavuşur (Harrison 1988, 192-193, lev. 2). Aşağı şehirde gerçekleştirilen kazılar sonrası açığa çıkartılan Aşağı Şehir surları, Aşağı Şehir Kilisesi ve Geniş Yapı ile birlikte tez konumuzu oluşturan hamam yapısı ve buralardan elde edilen veriler, bu dönemde kentin gelişmeye başladığını, dolayısıyla bu yapıların “Karanlık Çağlar” olarak adlandırılan dönem içerisinde, M.S. 9. yüzyıl ortalarına kadar kullanıldığını göstermektedir.

Aşağı Şehir surları olarak adlandırılan ve kenti çepce çevre sararak savunmasını sağlayan duvarlar Geç Antik Çağ'da yapılmış olup yukarıda da bahsettiğimiz gibi İmparator Zeno (474-491) tarafından tekrar yaptırılmıştır. Surlar toplam olarak 75 hektarlık geniş bir alanı çevrelemektedirler ve surların yapımından sonra şehre yeni giriş kapıları, cadde ve sokaklar inşa edilmiştir. Suru inşa eden yapı ustaları, arazinin topografik yapısına uygun olarak duvarları oturtmuşlar ve eğimle birlikte yüksek tepelerin avantajlarından yararlanmışlardır. Bu büyük savunma duvarı çeşitli noktalarda önemli silindirik ya da poligonal formlarda birçok kuleye ve dört tane ana giriş kapısına sahiptir. Bu kulelerden şu ana kadar toplam 20 tanesi yapılan yüzey araştırmaları sonucu kesin olarak tespit edilmiştir (Harrison 1989a, 193). Şehrin batısında yer alan AB açmalarında gerçekleştirilen kazılar sonrası da bu büyük giriş kapılarından biri açığa çıkarılmıştır. Üçgen planlı bir kule yapısını içeren bu ana giriş kapısı, masif blok taşlardan yapılmış olup üst kısımlarda yerel kireçtaşları ve tuğla – taş duvar sırası ile yükseltilmiştir (Res. 3.7). Burada ele geçen dendrokronolojik kanıtlar, yapının inşa tarihi ile ilgili olarak MS. 487 yılını *terminus post quem* verir ve yapı M.S. 5. yüzyıl sonları-erken 6. yüzyıl başlarına tarihlendirilir (Lightfoot ve Ivıson 2002, 8-12; Lightfoot 1998, 60-62; Lightfoot vd. 1994, 127-128; Harrison 1990, 156; 1991b, 220-222).

Res. 3.8. Amorium Aşağı Şehir’de yer alan kilise (Gill 2002, Lev. 4).

Res.3.9. Amorium Aşağı Şehir’de yer alan kamu yapılarından Geniş Yapı olarak adlandırılan bina.(Gill 2002, Lev:5)

Şehrin önemli yapılarından biri olan Aşağı Şehir Kilisesi de tam olarak kentin merkezinde, hamam yapısının hemen güneyinde yer almaktadır. Tıpkı giriş kapısı ve üçgen planlı kulede olduğu gibi burası da masif blok taşlardan inşa edilmiştir (Res. 3. 8). Burada yapılan kazılarda elde edilen mimari buluntularla birlikte ele geçirilmiş çok sayıdaki M.S. 5. yüzyıl sonları ve 6. yüzyıl erken başlarına ait seramikleri, kilisenin de bu döneme ait olduğunu göstermektedir (Lightfoot ve Iverson 2002, 14; Harrison 1991b, 222-224; Harrison vd. 1992, 211; Harrison vd. 1993, 155-159). Kilise ile benzer yapı tekniğine sahip olan ve aynı dönemde inşa edilmiş olan bir diğer önemli yapı ise Geniş Yapı olarak adlandırılan yapıdır (Res: III. 9). Şehrin güneyinde yer alan fakat küçük bir kısmı kazılarla açığa çıkartılabilen bu yapının işlevi henüz netlik kazanmamakla birlikte, büyük bir kamu yapısı olduğu düşünülmektedir (Harrison vd. 1990, 205-218; Harrison 1991a, 251-268; 1991b, 215-229). Amorium'un Geç Antik Çağ\Erken Bizans Dönemin şehir yapısına ilişkin olarak anlattığımız bütün bu önemli sivil kamusal yapılardan bir diğeri de hamam yapısıdır. 1998 yılından bu yana kazıları devam eden ve tez konumuzu oluşturan bu yapının Amorium'un sosyal yaşamı ile birlikte dönemin bilinmeyenlerine önemli katkıda bulunacağı kanaatindeyiz.

C. Özet

Ege'nin doğu sınırları ve İç Batı Anadolu'nun yüksek yaylaları arasında kalan Frigya, tarihin her döneminde önemini korumuş ve daima değişik etnik kültürlerin yaşadığı önemli bir coğrafya olarak karşımıza çıkmıştır. Önemli geçiş noktalarının yer aldığı bu coğrafya Geç Antik Çağ'dan başlayarak Bizans Devleti'nin son dönemlerine kadar Bizans için hep stratejik bir yer olmuştur. Burasının önemini kavrayan Bizanslılar başkente ulaşan yolların ve dolayısıyla doğudan gelecek olan saldırıların rotası konumunda olan bu bölgeye önemli askeri yerleşimler

kurmuşlardır. Bu önemli yerleşimlerden biri de en eski tarihi Erken Tunç Çağına kadar giden ve bugünkü Hisarköy olarak bilinen Amorium kentidir.

Geç Antik Çağ'dan itibaren gelişmeye başlayan kent M.S. 5. ve 6. yüzyıllardan itibaren imar görmüş, kentin sahip olduğu en önemli yapılar bu dönemde yapılmıştır. Kazılar sonucu açığa çıkartılmış olan birçok kamu binası, bu döneme ait olup kentin bu dönemde en parlak zamanını yaşadığını ortaya koymuştur. Merkezinde yer alan ve kentin akropolisi konumunda bulunan höyüğün eteklerine yayılmış olan Amorium'un etrafı surlarla çevrelenmiştir. Savunmaya elverişli coğrafyasıyla ve sahip olduğu askeri gücüyle bu dönem için başkentin savunmasını sağlamıştır. Ancak kent M.S. 838 yılında Abbasi Halifesi El-Mutassım tarafından yerle bir edilerek yağmalanmıştır. Bu tarihten itibaren yerleşim bir süre daha devam etse de kent artık eski görünümüne bir daha kavuşamamış ve Selçuklu-Osmanlı Dönemlerinde küçük bir yerleşim olarak kullanılmıştır.

IV. AMORIUM HAMAM YAPISI

Şüphesiz hamamları gerekli kılan ilk olgu temizlik olmalıdır. Temizlik, ilk insanlardan itibaren dinden kaynaklanan bir his şeklinde algılanabilir. Din ister tek tanrılı, ister çok tanrılı olsun, insan tanrının huzuruna çıkarken tüm pisliklerden arınmış olarak çıkmak ister. Hintliler Ganj Nehri'ni, Mısırlılar Nil'i Asurlular ise Fırat'ı kutsal saymışlar ve yılın belli dönemlerinde burada yıkandıktan sonra günahlardan arındığına inanmışlardır (Brödner 1983, 2). Bu anlamda insanlar erken dönemlerde akarsularda yıkanır. Daha sonra yavaş yavaş kentleşme ve kentleşme olgusu oluşmaya başladığında, yıkanma gereksinimi saraylarda bir küvet veya basit banyo odaları şeklinde görülmeye başlanır (Res. 4.1). Bu anlamda hamam yapıları oluşumlarını oldukça uzun bir zaman sürecinde tamamlamıştır. Bahsettiğimiz temizlik hissinin gerekliliği, bu yapıların oluşumuna ortam hazırlamış ve ilerleyen safhalarda hamamlar öyle bir hale gelmişlerdir ki; artık sadece temizlik değil, bir çok sosyal faaliyetin gerçekleştirildiği ve insanların zevkle gitmeye başladıkları mekanlar olmuştur. Bu yapıların oluşmasında şüphesiz su faktörünün apayrı bir rolü vardır. Şehirlerin bol suya kavuşmaları ve bu suyun ne kadar harcanabilir olacağı, hamam yapılarının gelişimlerinde etkili olmuştur. Dini gereklilikler, temizlik olgusu, sosyal ihtiyaçlar ve ekonomik etkenler ise bu yapıların tarih boyunca gerek yapımlarını gerekse işlevlerini etkileyen önemli faktörler olmuştur.

Hamamlara verilen önem başlangıçta en doğal gereksinim olan temizlikle gelişmeye başlamıştır. Tüm belgeler ve kaynaklar hamamların bütün uygarlık ve kentlerde en gelişmiş yapılar olduğunu göstermektedir. Böylesine yapıların inşası gerçekten de oldukça zor ve zahmetlidir. Özellikle Roma Dönemi boyunca hamamlar belki de imparatorluk toprakları içerisinde bilinen en modern ve en kompleks yapı toplulukları idi. Öyle ki sadece bu yapıların bünyesinde barındırdıkları özel amaçlı odalar, çok çeşitli havuzlar, giriş binaları ve geniş pencerelerin yapımı için gerekli olan bilgi ve birikimin yanında, bu yapıların ısıtılmaları için oluşturulan özel ısıtma sistemi ile birlikte su hidrolojisi mühendisliği ayrı bir yetenek istemektedir. Bu tür bir

yapının inşası için gerekli olan bu gelişmiş mühendisliğin yanında, oldukça iyi bir maddi imkan da sağlanmış olmalıdır (Nielsen 1990, 149). Bu yapılar ilk olarak Hellen kültüründe önem kazanmış ve Grekler kendilerinden önceki gelişmiş kültürlerin banyo alışkanlıklarını kabul ederek, ihtiyaçlarına uygun şekillerde biçimlendirmiştir. Hellen kültüründe dinsel amaçlar için kullanılanların dışında, ilk kez spor faaliyetleri sonrası ve hastalıkların tedavisi için kullanılan kamuya açık hamamlar ortaya çıkmıştır. Olympia’da yapılan kazılar sonrası ortaya çıkarılan ve ilk evresi M.Ö. 5. yüzyıla tarihlenen yapı, hamamların gelişimi hakkında bize önemli bilgiler vermektedir (Brödner 1983, 8-9). Fakat hiçbir uygarlık bu yapıların oluşturulmasında Roma uygarlığı kadar başarılı olamamıştır. Hiç şüphesiz bu gelişim, Roma’nın mimarlık ve mühendislik alanındaki önemli buluşlarının bir sonucudur (DeLaine 1999, 8-10).

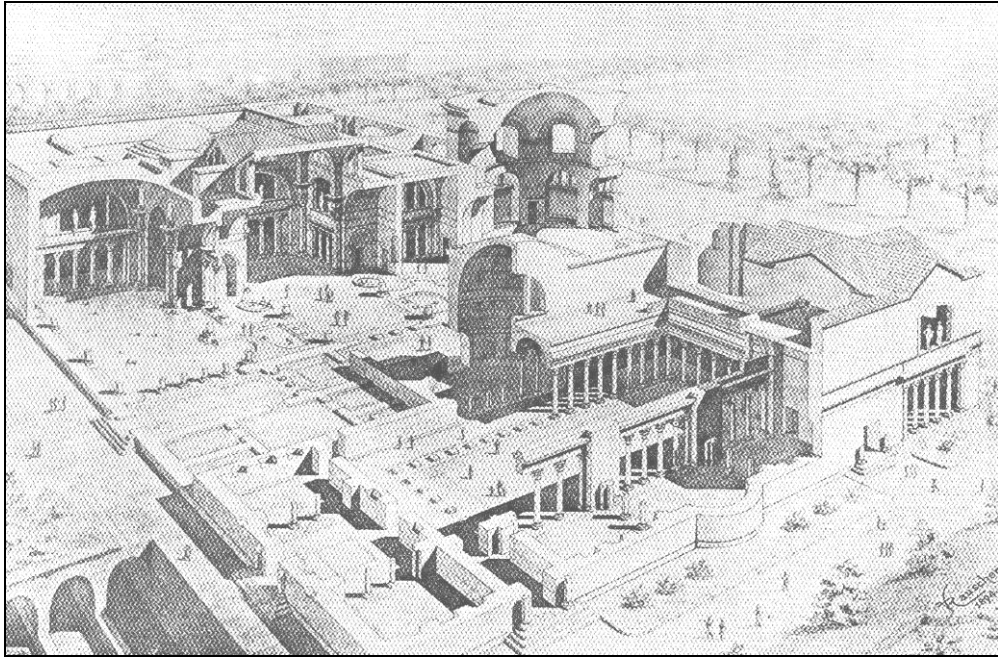
Res. 4.1. Antik Çağ vazosu üzerinde Helenlerin yıkanma alışkanlıklarına ilişkin sahne (Brödner, 1983. Lev: 37a)

Romalılar, Geç Cumhuriyet Dönemi’ne kadar Etrüsk geleneğini sürdürmüşlerdir. M.Ö. 6. yüzyıldan beri lüks Roma villalarında yıkanma yerlerinin olduğunu biliyoruz. Ancak ilerleyen yıllarda, şehirlerini gelişkin su yapıları ve

aquadükter ile bol suya kavuşturan Romalılar, ancak M.Ö. 3. yüzyıldan itibaren Grek yapıları gibi hamam yapıları inşa etmeye başlamıştır. Greklerin İtalya’da bulunan kolonileri sayesinde bu yapı ile tanışan Romalılar, üstün mimari yeteneklerini ve tekniklerini de ekleyerek, bu yapıları Antik Çağ’ın en önemli mimari unsurlarından biri haline getirmiştir. Zamanla mimari anlamda her türlü yeniliği getiren Romalılar, yine ilk kez kendilerinin uyguladıkları *hypocaust* sistemi ile artık duvarlardan ve zeminden ısıtılabilen hamam yapıları inşa etmeye başlamıştır (DeLaine 1996, 235). Böylelikle *Balnea/Balneum* denilen küçük bir hamam yapısı oluşturulmuştur (Nielsen 1990, 1-3). Küçük boyutlardaki, halk için yapılan ve sadece yıkanma amacına yönelik olan bu *balneae*’lar, olabildiğince kamu yapılarından yararlanmaya çalışan özel mülke ait tesislerdi. Bu küçük hamamlar özel işletmelere ait ticari teşebbüsle yönetilirdi ve genellikle halka açık yapılar olurdu. Herkesin yararlanması için de genellikle giriş ücretleri çok ucuzdu (Yegül 1992, 1).

Romalıların geliştirdikleri *hypocaust* sistemi, hamamlar ile ilgili olarak bir devrim niteliği taşımakta olup, hamam yapılarının sosyal hayatta büyük bir öneme sahip olmalarını sağlamıştır. Ancak, bu yapıların anıtsal bir karaktere ve gösterişli bir mekana dönüşmesi, şüphesiz Roma mimarisinin geliştirmiş olduğu, açıklıkları kubbe ve tonozlarla kapamaya dayalı “kagir” sistemi ile birlikte betonun yapılarda uygulanmaya başlamasının bir sonucudur (Yegül 1998, 65). Böylelikle anıtsal karakterlere sahip, büyük ve ihtişamlı hamam yapıları inşa edilmeye başlanmıştır. Ayrıca bu büyük yapılar Grek geleneğinden gelen *gymnasion* ve *palaestra* yapılarını da içlerine alarak bir başka hamam tipi olan *Therma/Thermos*’ları oluşturmuşlardır (Nielsen 1990, 1-3) *Thermae*’lar anıtsal boyutlarda çoğunlukla devlet ya da şehrin sahip olduğu, geniş alanlarda yer alan kurumlardı (Res: IV. 2). Bunlar genellikle Roma’da olduğu gibi kentin önemli bir yerinde yer alırlardı ve bu tip yapıların inşası şehir bütçesi için fazla sorun teşkil etmezdi (Yegül 1992, 43; Fagan 1999, 14-19). Esas anlamda *Thermae*’ler imparatorluk döneminden itibaren *imperial* hamamlar olarak karşımıza çıkarlar. Çünkü imparatorluğun kabulünden sonra büyük boyutlu anıtsal hamamlarının yapımı, imparatorların bu yapıların sosyal alandaki etkilerini kavramalarından sonra propaganda amacına yönelik olarak gelişim göstermiştir

(Nielsen 1990, 149). Augustus'un generallerinden Agrippa M.Ö. 25 yılında Roma kent merkezinde bir hamam inşa ettirerek, bu hamama kendi ismini vermiş ve sonraki yıllarda da devam edecek büyük bir geleneği başlatmıştır.

Res. 4.2. Roma kentindeki Caracalla Hamamı'na ait rekonstrüksiyon denemesi (Brödner,1983. Lev: 30)

Roma döneminde inşa edilen lüks hamamlarda yıkanmak, zamanla vazgeçilmez bir alışkanlık olmuş ve bu dönemde büyük anıtsal hamamlar inşa edilerek, bu yapılar birer sosyal kurum haline getirilmiştir. Bu yapılar kişilerin sadece kirlerinden arındırılmasından çok daha fazla işleve sahipti. Hamamlar; sosyal kulüp, halk kütüphanesi, toplantı yeri ve çeşitli eğlencelerin düzenlendiği yapılar olarak hizmet veriyordu (Yegül 1992, 39). Hamam yapılarının bu denli sevilerek ve özenli bir şekilde inşa edilmelerinde, gelişmiş Roma mimarlık ve mühendisliği ile birlikte, imparatorluk toprakları içinde uzun bir dönem hüküm süren *Pax Romana*'nın da oldukça büyük etkisi olmuştur. Roma İmparatorluğu'nun antik dünyaya en önemli katkılarının başında gelen hamamlar, gelişkin su sistemlerinin dağıtımıyla birlikte ortaya çıkmış ve gelişmiştir. Roma'nın sahip olduğu bu gelişkin mühendislik teknikleri sayesinde, şehirler yeraltından geçirilen borular ve kemer sistemleri

sayesinde bol suya kavuşmuştur. Bu dönemden itibaren su yollarının yapımında artış gözlenir. Bu artışın nedeni, kentleşme ve nüfus artışıyla yakından ilgili olmakla birlikte, aslında *Pax Romana*'nın sağladığı barış ortamı sayesinde, yerleşmelerin dışarıdan gelecek her hangi bir tehlikeyle karşılaşma olasılığının büyük ölçüde ortadan kalkması ve hamam yapılarının inşasındaki artış olarak gösterilebilir (Kaptan 2001, 162-169).

Ancak ilerleyen yıllarda böylesine muhteşem yapılar oluşturan Roma İmparatorluğu'nun gerek ekonomik, gerekse sosyal bir çöküntü içine girmesi hamamları da etkilemiştir. Anıtsal karakterdeki hamam yapılarının işletme ve inşaları, ekonomi ve sosyal hayatla direkt bağlantılı olduğundan Geç Antik Çağ dönemiyle birlikte sekteye uğramıştır (Yegül 1992, 314-315). Roma imparatorluğu'nun siyasal olarak bir takım sorunlarla uğraştığı ve ekonomik olarak bir çöküntü içine girdiği bu dönemde yeni hamam yapılarının inşası da oldukça azalmıştır. Ancak mevcut hamam yapıları onarımlar ve yenilemeler sonucu tekrar kullanılarak, uzun süreler daha işlevlerini devam ettirmiştir (Magdalino 1990, 173; Yegül 1992, 322-23; Yegül 2003, 57). Bilindiği üzere Roma İmparatorluğu bu dönemde Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrılmış, her iki tarafta da farklı siyasi otoriteler hakim olmuştur. Kısa bir süre içinde ise hem siyasal olarak hem de ekonomik olarak zor bir durumda olan Batı Roma İmparatorluğu yıkılmış, yerine Avrupa'nın barbar kavimleri olarak adlandırılan topluluklar geçmiştir. Artık bundan sonra burada bazı büyük kentler dışında hamam yapıları ve su tesisleri tahrip edilmeye başlanmış, hamam kültürü kısa bir zaman sonra unutulmuştur (Yegül 1992, 315).

Doğuda ise siyasal durum biraz daha farklı gelişmiş, Roma yaşam biçimi ve kültürü, burada Bizans adı altında bin yıl daha uzun bir ömür sürmüştür. Her ne kadar ekonomik olarak dönemin getirdiği zorluklar, Roma'nın doğudaki temsilcisi olan Bizans'ı da etkilese de, burada hamam kültürü uzun bir süre daha devam etmiştir (Kazhdan 1991, 271-272). Çoğu arkeolojik kazılar sonucu ortaya çıkarılmasa da önemli bazı Bizans yerleşmelerinde bulunan ve M.S. 6. yüzyıldan sonraya tarihlenen bazı hamam yapıları, bunu en iyi şekilde kanıtlar niteliktedir. Örneğin Sparta' da ve

Trikkala' da bulunan hamamlar yapı ve konstrüksiyon aşamasında Roma geleneği ve prensiplerini devam ettirmiştir (Kazhdan 1991, 271-272). Kubbe ve tonoz çatılı soyunma mekanları, sıcak ve soğuk sulu havuzların yanında, zengin süslemeler hepsi de eski geleneğin devam ettiğini göstermektedir. Konu ile ilgili olarak ünlü araştırmacı Yegül; arkeolojik verilere ve antik kaynaklara göre iki ya da üç odadan oluşan fakat, *palaestra*'sı ya da iyi kalitedeki *frigidarium* 'u bulunmayan küçük, sıra tipi hamamların M.S. yedinci ve sekizinci yüzyıllara kadar yaşamlarını devam ettirdiklerine değinir (Yegül 1992, 315).

Artık bu dönemde hamamlar eski görkemlerinden uzaklaşmış ve yıkanma amacına yönelik, basit yapılar olarak inşa edilmiştir. Bunların yanı sıra, Bizans İmparatorluğu'nda resmi din olarak Hristiyanlığın kabulü sonucu, hamam yapıları daha çok kilise babalarının elinde şekillenmiş gibi görünmektedir. Yine manastır tipi hamamlar bu dönemle birlikte ayrı bir kategori olarak karşımıza çıkar ve Bizans uygarlığının hakim olduğu bütün alanlarda görülür (Kazhdan 1991, 271-272). Roma'daki gibi gösterişli ve çok lüks hamamları Bizans'da göremeyiz. Bunu ekonomik sebepler yanında, artık sosyal yaşamda ağır basan Hristiyanlık dini ile açıklayabiliriz. Esas anlamda yeni Hristiyan kültüründe sanıldığı gibi yıkanma kültürüne karşı bir reaksiyon yoktur, sadece pagan anlayıştaki hamamların sahip olduğu ihtişam ve bazı geleneklere tepki vardır (Yegül 2003, 57). Fakat kesin olan, bu dönemde hamamların inşası kısmen de olsa devam etmiş ve halk bu yapılara giderek temizlik ihtiyaçlarını gidermiştir (Mango 1981, 338; Yegül 1992, 314-315; Magdalino 1990, 165-188. Yegül 2003, 57).

Her ne kadar bu dönemde hamam kültürü devam etse de, başkent İstanbul'da büyük ve gösterişli hamamlar inşa edilse de, hamamlar eski gösterişlerinden ve ihtişamlarından uzaklaşmıştır. Öyle ki, dininin etkisiyle birlikte, bu yapıların en komplike mekanları olan *palaestra* 'lar artık ortadan kalkmış ve hamamlar küçük boyutlu halk tipi *balnea* (Yegül 1992, 320) yada özel kullanım amacına yönelik olarak *balnea privatae* tipinde yapılan yapılar olmuştur (Nielsen 1990, 175). Bizans'ın doğudaki konumu itibarıyla Arap ülkelerine komşu olması ve bu dönemde

İslam dininin yayılma çabaları, iki değişik toplumun kontak halinde olması sonucu, hamam kültürü artık doğuda da tanınmış ve popüler olmaya başlamıştır. Arapların bu yapılarla tanışmaları ve benimsemeleri sonucu, birçok Arap ülkesinde kendi normlarına uydurulmuş biçimde hamamlar inşa edilmiştir. Nitekim bundan sonra, bu topraklarda yaşamaya başlayan ve bu kültürü benimseyerek günümüze kadar ulaştıran bir başka toplum da Türklerdir (Yegül 1992, 314-315; Yegül 2003, 58-59). Fakat hamam yapıları artık tamamen farklı bir karakterde, farklı bir mimari anlayışta yapılan yapılar olarak karşımıza çıkar. Bu da toplumların bu kültürü belli bir şekilde kabul ederek, kendi tarzlarına uydurmaları ve kendi geleneklerine uygun bir şekilde özümsemelerinin bir sonucudur. Günümüzde bu amaca hizmet eden fakat, çok farklı şekillerde kullanılan yapılar halen daha popülerliklerini korumakta ve bir çok kişinin bir araya gelerek, ortak kullandıkları mekanların başında yer almaktadır.

Hamam yapıları Antik Çağ'dan günümüze değin önemini koruyarak gelmiş önemli birer kamu yapısı olmalarının yanında, evrensel boyutta bir kültüre, yani yıkanmaya hizmet etmiştir. Böylesi yapılar, doğal olarak zaman içerisinde evrime uğramış, çeşitli toplum ve kültürlerin elinde değişik biçimler almış, ama her şeyden önemlisi yaşamlarını uzun bir süre devam ettirmiştir. Zamanla birlikte uğradıkları bu değişimler ise, bizlere sosyal anlamda kentlerin değişimleri ve dönüşümlerini en iyi anlatan örnekler olmuştur. İşte bu yüzden hamamlar geçmişin yaşam biçimlerini yansıtan en iyi yapılardan biridir. Geçmişin yansıması olan bu türden yapılardan biri de son yıllarda açığa çıkartılan ve tez konumuzu oluşturan Amorium Hamam yapısıdır.

Yaklaşık olarak 75 hektarlık bir alana yayılmış olan Amorium Aşağı Şehir'de gerçekleştirilen kazılar sonrası ortaya çıkartılan hamam yapısı, ilk olarak 1998 yılında (Lev: 27a-27b), savunma duvarı olarak tanımlanan duvarın çevrelediği geniş bir alan içerisinde kendini göstermiştir (Lightfoot ve Mergen 2000, 144; Lightfoot vd. 2001, 381-94). Bu alanda daha önce 1997 yılında yapılan arkeo-jeofizik çalışmaları sonrasında alanın oldukça önemli bir yapıyı barındırdığı netlik kazanmış (Lev: 3a-3b) ve burada yapıyı açığa çıkarmaya yönelik kazı çalışmaları yapılmasına karar

verilmiştir (Lightfoot vd. 1999, 334-335 fig: B-F; Lightfoot ve Mergen 2000, 144). Yapılan kazı çalışmaları sonrası, başlangıçta iki farklı yapıya ait geniş duvarlar ile karşılaşılması (Lev. 28a-28b) ve çalışmalar esnasında bol sayıda künk parçası ile beraber, üzeri sudan dolayı kireçlenmiş olan mermer parçalarının bulunmuş olması, daha ilk yılki çalışmalar sonrası burada bir hamam olabileceği fikrini uyandırmıştır. Elde edilen bu sonuçlar doğrultusunda, Amorium kazı çalışmaları ilerleyen yıllarda bu alanda yoğunlaştırılarak, buradaki yapıların tamamıyla açığa çıkartılmalarına ve işlevlerinin anlaşılmasına yönelik olarak sürdürülmüştür. Bu anlamda 1998 yılından günümüze değin (Res. 4.3) burada aralıksız olarak yapılan kazılar sonrası ilk yapım evresi Geç Roma\Erken Bizans Dönemi'ne tarihlendirilen (Lightfoot ve Arbel 2003, 522-523; Lightfoot vd. 2004, 357), küçük halk tipi bir hamam yapısı ortaya çıkmıştır. Eldeki mevcut veriler değerlendirildiğinde, hamamın standart bir villa ya da saraya ait bir banyo yapısı için oldukça gelişmiş ve büyük boyutlarda olduğu, Geç Roma\Erken Bizans hamamlarına oranla küçük olduğu kanısına varabiliriz. Ancak yapı bu boyutları ile küçük halk tipi bir hamam için yeterli bir büyüklükte olup, sahip olduğu teknik özellikleri ile de ender bir yapı görünümündedir (Roma'nın doğu eyaletlerindeki hamam örnekleri için; Nielsen 1990, 105,109, 111, 114).

Hamam yapısının Aşağı Şehir'de, sahip olduğu özel açık alanla birlikte merkezi bir konumda yer aldığını söyleyebiliriz (Lev: 2). Hamam yapısının bulunduğu alan burada yapılan kazı çalışmaları başlamadan önce, tamamen yüzey toprağı ile kaplı olup, yıllarca köylüler tarafından tarım arazisi olarak kullanılmıştır. Kazı çalışmaları başlamadan çok kısa bir süre öncesine kadar, halen burasının tarla olarak köylülerce kullanılması ve arazinin sürülmesi, yüzey toprağının hemen altında yer alan hamam binasının kalıntılarını kısmen tahrip etmiştir. Ayrıca, modern Hisarköy sakinleri tarafından günümüzden yaklaşık yarım asır kadar önce, burasının hem Hisarköy'ün hem de civar köylerin bir nevi taş ocağı olarak kullanıldığı ve tonlarca taşın yerinden sökülerek taşındığının belirtilmesi de alanın formasyonu açısından oldukça önemlidir. Kazılar sonrası elde edilen sonuçlar ise maalesef bu iddiaları kanıtlar niteliktedir, fakat tüm bunlara rağmen hamamın mevcut kalıntıları

ve geç dönemde yapıldığını söylediğimiz geniş savunma duvarı halen burada, yüzey toprağının hemen altında açık ve belirgin bir şekilde takip edilebilmektedir.

Res. 4. 3. Amorium Aşağı Şehir’de gerçekleştirilen hamam kazısının 1998 yılı başlangıç dönemine ait bir görünüm (Amorium Kazı Arşivi)

Esas olarak, yapının etrafı her ne kadar geniş ve yüksek bir savunma duvarı ile çevrelense de bu duvarın hamamın ilk inşa edildiği tarihte yapılmadığı, burada gerçekleştirilen kazılar sonrası anlaşılmıştır. Yaklaşık olarak M.S. 11. yüzyıla tarihlenen ve yapının etrafını geniş bir şekilde çevreleyen bu savunma duvarı, hamam yapısı işlevini kaybettikten sonra yapılmış, yapının sahip olduğu geniş açık alanı hatta hamama ait yapıların bir kısmını kesmiş ve onların üzerine oturmuş durumdadır (Lightfoot ve Mergen 2002, 244). Savunma duvarı, duvarın sağlamlaştırılması ve konserve edilmesi sırasında moloz taşların arasında açığa çıkan beş adet Bizans Anonim follis sikkeden (AM.01\XE.03.SF4130, AM.01\XE.03.SF4131, AM.01\XE.03.SF4132, AM.01\XE.03.SF4133, AM.01\XE.03.SF4134) M.S. 10. yüzyıl sonlarına ya da 11. yüzyıl başlarına tarihlenmektedir. Burada gerçekleştirilen kazılar sonrası bu duvarın neden geç bir dönemde buraya yapıldığı ya da nasıl bir işlevi olduğu gibi temel sorunlar henüz netlik kazanmamıştır. Ancak varılan son noktada savunma duvarının alanın tam olarak mimari ve stratigrafik olarak

değerlendirilmesinde bazı zorluklar çıkarttığı kesindir. Aşağı Şehir kazı çalışmalarını yönlendiren Dr. Yoav Arbel ve Mimar Benjamin Arubas savunma duvarının hemen dış bitişiğindeki AB açması kazıları sonrası ortaya çıkan mimari yapı kalıntılarında bazılarının savunma duvarının içinde ortaya çıkartılan hamam yapısının devamı olabilecek nitelikte olduklarını ve bu duvarın yapıyı geç bir dönemde ortadan ikiye böldüğünü düşünmektedirler. Dolayısıyla böyle bir durumda hamamın mevcut halinden daha büyük ve kompleks yapıda, plan olarak da daha işlevsel bir yapı niteliğinde olması gerekmektedir (Res. 4.4). Ancak şu ana kadar ele geçen buluntular ve veriler ışığında bunu söyleyemeyiz. Zira her ne kadar yapı kompleksi Savunma Duvarı'nın dış kısmında devam ediyormuş gibi bir izlenim uyandırsa da burada yapılan kazılarda hamam yapısına ait olabilecek herhangi bir mekan ya da buluntu şimdilik ele geçmemiştir.

Kazılar sonucunda hamamın etrafını çevreleyen geç dönem savunma duvarı ile hamam yapısının etrafındaki açık alan arasında çeşitli dönemlere ait çok sayıda yapı topluluğu açığa çıkartılmıştır (Lightfoot ve Mergen 2002; Lightfoot ve Arbel 2003; 2004; Lightfoot vd. 2004; 2005; 2006). Ancak yapının üzerinde oturduğu geniş açık alanın şimdilik sınırları tam olarak netlik kazanmış değildir. İlerleyen yıllarda devam edecek kazı çalışmalarının yapının sahip olduğu açık alanı tam olarak ortaya çıkartacağı kanısındayız. Hamamın etrafında oluşturulan bu yapıların bir kısmı hamam ile işlevsel bağlantıları olan ikinci yapılar iken, bir kısmı ise daha geç dönemlerde yapılmış olan, farklı amaçlara hizmet etmiş yapılardır (Lightfoot ve Arbel, 2003. 522). Hamam yapısının üzerine oturduğu savunma duvarı içerisinde kalan bu geniş ve açıklık alan, kuzeye doğru hafifçe alçalan bir eğimle devam etmektedir ve kuzeyde duvarın sonlandığı kısımda bu günkü modern Hisarköy evleri bulunmaktadır (Res. 4.5). Bu alanda kazı çalışmalarına paralel olarak yürütülen arkeo-jeofizik çalışmalar sonuçlandırıldığında, alanın devamı hakkındaki fikirlerimizin daha da artacağı kanısındayız. Zira bu çalışmalar sonrası elde edilecek verileri, kazılar sonucu elde ettiğimiz sonuçlar ile kıyaslayarak mevcut sorunlara daha sağlıklı yorumlar yapılacaktır.

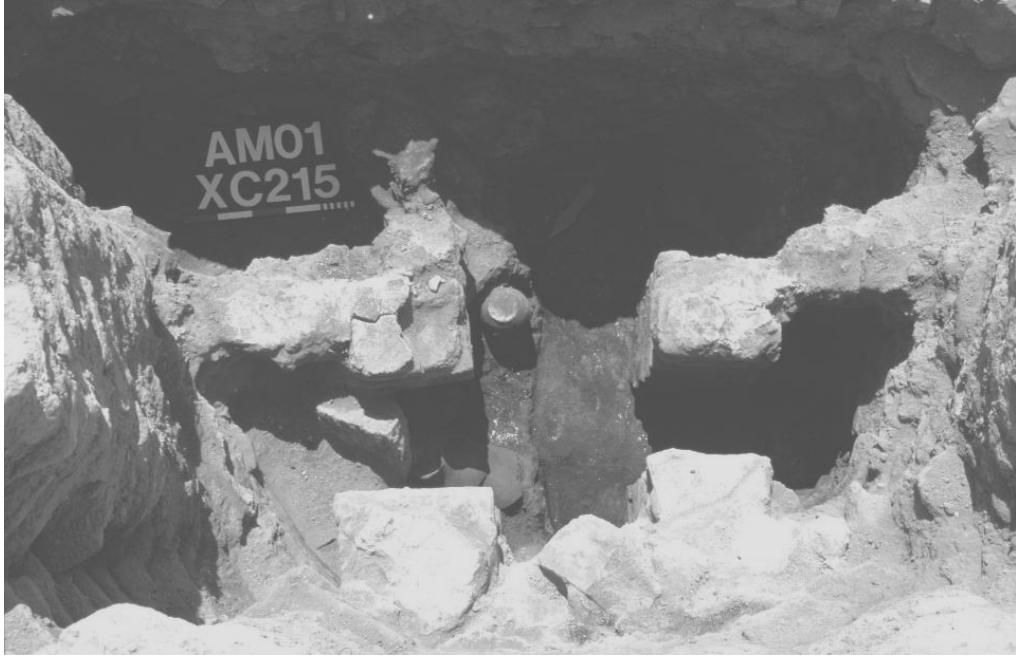

Res. 4. 4. 1998 yılı kazıları sonrası açığa çıkan hamam yapısına ait duvarlar ve arkada hamamı çevreleyen geç dönem savunma duvarı (Amorium Kazı Arşivi)

Res. 4.5. Amorium hamam yapısının üzerine oturduğu eğimli arazi ve arkada modern Hisarköy evleri (Amorium Kazı Arşivi)

Genel olarak birbirlerine bitişik olan iki farklı yapının ve bunlarla bağlantılı olduğu düşünülen bir başka üçüncü binanın bir araya gelmesiyle oluşan bu küçük kompleksin hamam işlevi gördüğü 2001 yılı kazılarında, I no.'lu yapı olarak adlandırılan dikdörtgen binanın zemininde, *hypocaust* sistemine rastlanması sonucu kesinleşmiştir (Lightfoot ve Arbel 2003, 521; Lightfoot vd. 2004, 356). Öyle ki bina içinde ele geçen yıkıntılar, *hypocaust* sisteminin kazıları sırasında ortaya çıkan yoğun kül tabakası ve ele geçirilen bol miktardaki seramik parçası yanında sağlam halde bulunan kaplar (Res. 4.6) üzerindeki yazıtlar burasının bir hamam olduğunu kanıtlamaktadır (Lightfoot ve Arbel 2003, 521; Lightfoot vd. 2004, 360).

Res. 4.6. 2001 yılı kazıları sonrasında açığa çıkan *hypocaust* sistemi ve burada *in-situ* olarak ele geçen pişmiş toprak kaplar. (Amorium Kazı Arşivi)

Kompleksi oluşturan ve I no.'lu yapı olarak isimlendirilen dikdörtgen bina ile III no.'lu yapı olarak isimlendirilen *poligonal* bina aynı dönemde yapılmış bir bütünün parçalarıdır fakat birbirlerinden ayrı bir tarihsel sürece ve ayrı birer öneme sahiptirler. *Poligonal* yapı, yapımından kısa bir süre sonra tamamen terk edilmiştir (Lightfoot ve Arbel 2004, 2; Lightfoot vd. 2004, 356). Fakat arkeolojik bulgulara göre dikdörtgen planlı bölüm uzun bir müddet daha, Bizans tarihinde Karanlık Çağlar olarak

adlandırılan dönemin ortasına kadar hamam olarak işlev görmüştür (Lightfoot ve Arbel 2004, 2-3). Bundan sonraysa, dönemin sosyal yapısına bağlı olarak bu yapı bir müddet sonra işlevini yitirmiş ve kısa dönemli endüstriyel faaliyetlerin yanında, bir takım depolama amacına uygun olarak da kullanılmıştır (Lightfoot ve Arbel 2003, 522). II no'lu yapıysa, bu iki yapıdan bağımsız olarak ayakta duran basit bir yapı görünümünde olsa da, hamama bağlı olarak inşa edildiğini ve uzun bir zaman hamam yapısına su sarnıcı olarak hizmet ettiğini düşünmekteyiz. Bu yapı tıpkı I no'lu yapı gibi zaman içerisinde farklı türden işlevlere bürünerek uzunca bir dönem kullanılmıştır.

A- Yapı Mimarisi

Hamamın eldeki mevcut verilere göre ilk olarak M.S. 5. yüzyıl sonları ya da M.S. 6. yüzyıl başlarında, etrafı daha sonraki dönemlerde yüksek bir savunma duvarı tarafından çevrelenmiş geniş, açık bir alan içerisine oturtulduğunu söylemiştik. Dikdörtgen bir yapı ve bu yapıya bağlı olarak inşa edilmiş *poligonal* yapı şeklinde tasarlanmış olan esas bina, bahsettiğimiz üzere bu iki farklı yapının bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur (Lev. 4 ve Lev. 5). Her iki yapı da aynı dönemde inşa edilmiştir. Fakat yapılan kazılar sonrası I no'lu dikdörtgen yapının gerek hamam olarak gerekse farklı işlevlerde uzun yıllar daha kullanıldığı, III no.'lu *poligonal* yapının da yapımından kısa bir süre sonra bir daha kullanılmamak üzere terk edildiği anlaşılmıştır (Lightfoot vd. 2004, 358). İlk yapım aşamasında birbirlerine büyük bir giriş ile bağlantıları bulunan bu yapıların sonraki bir dönemde birbirleriyle olan bağlantıları kesilmiş (Lev. 39a-39b) fakat buna rağmen dikdörtgen yapı değişik kısımlardan sağlanan girişler sayesinde (Lev. 6a-6b) “Karanlık Çağ” ortalarına kadar işlevini devam ettirmiştir (Lightfoot vd. 2004, 356). Hamamın planı bir sıra halinde düzenlenmiş odalar grubunu içine alan kuzeydoğu-güneybatı doğrulusundaki dikdörtgen bir yapı ve kuzeybatı köşesinde bu yapıya bağlanan büyükçe bir çokgen yapı ile güneydoğusunda yer alan dörtgen planlı su sarnıcından oluşmaktadır. Bütün

bu yapılar genel olarak hamamı oluşturur. Hamam ilk yapıldığı dönemde geniş bir açık alan içerisinde sağlam temeller üzerinde yükseliyordu. Etrafındaki geniş alanın uzun yıllar kullanımına bağlı olarak mimarisi henüz tam olarak netlik kazanmasa da, burada hamamın kullanımı ile ilgili bir takım faaliyetler gerçekleştirilmiş olmalıdır. (Lightfoot ve Arbel 2004, 2). Yapılan kazılar sonrası bu alanın geç dönemlerde, hamam işlevini kaybettikten sonra, daha farklı yapılanmalara maruz kaldığı anlaşılmıştır (Lightfoot ve Mergen 2002; Lightfoot ve Arbel 2003; 2004; Lightfoot vd. 2004; 2006). Bu da, burasının asıl işlevinin anlaşılmasını oldukça zor bir hale getirmiştir. Yoğun bir şekilde, farklı dönemlere ait yapılar tarafından kullanılan bu alanın etrafında uzun bir stratigrafik oluşum gözlemlenmektedir.

Geç dönemlerde yapının farklı amaçlara (muhtemelen kısa zamanlı endüstriyel faaliyetler) hizmet ettiği, ikinci kullanımı yanı sıra, sahip olduğu alan üzerine çok sayıda yapı topluluğunun sonradan inşa edilmesi, hamamın kesin mimarisinin anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Zira hamamın su sarnıcı olarak kullanıldığını düşündüğümüz II no'lu yapı ile bağlantısını sağlayacak olan bir su şebekesi ya da hamama ait bir *aquadukt* sistemi henüz açığa çıkartılamamıştır (Lightfoot ve Arbel 2003, 523; Lightfoot vd. 2004, 362).

Bu haliyle bakıldığında gerek planı gerekse dönemi açısından ender bir yapı görünümünde olan hamam uzun bir kullanım dönemine sahiptir. Yapı bir çok kereler tamirat ve onarımlara maruz kalmasının yanı sıra Orta Bizans Dönem'de farklı işlevlere bürünmesi, ikinci kullanım sonucu tahrip edilerek karmaşık bir hal alması nedeniyle de oldukça ilginçtir. Bundan dolayı burada yapının bir hamam olarak planını ve fonksiyonunu anlamının yanı sıra, tarihsel süreç içerisinde uğradığı işlevsel değişimleri de anlamak zorundayız.

1. III. No'lu (Poligonal) Yapı

Hamam yapısının en geniş ve en gösterişli mekanı olan bu odanın orta kısmında yuvarlak yapılı bir *peristil* bulunmaktadır (Lev. 4). Duvarlarda kalan izlerden de duvarlarında bir zamanlar oldukça önemli süslemeler olduğu anlaşılmaktadır. Dikdörtgen planlı yapıya bir kapıyla bağlantısı olan bu mekanın hamamın oldukça önemli bir bölümü olduğu kesindir ve sahip olduğu özelliklerinden dolayı hamamın *apodyterium*'u ya da soyunma odası olarak kullanıldığı açıktır (Lightfoot vd. 2004, 357). Plan olarak alışılmış *apodyterium* yapılarından oldukça farklı bir görüntü sunan bu yapının benzerleri oldukça azdır ve böyle bir plan literatürde pek tanınmamaktadır (Nielsen 1990, vol: 2). Bu plana en yakın örneklerden biri Suriye'de tespit edilmiş olan İslami Dönem'e ait bir hamamın soyunma odası (Dow 1996, 2. lev: 1-2), bir diğer benzeri ise Arnavutluk'ta açığa çıkarılan ve *frigidarium* olarak tanımlanan bir Roma hamamına ait *oktogonal* odadır (Nielsen 1990, vol. 2. 43 fig: 245). Ancak bu her iki örnekte de bahsettiğimiz mekanlar bu yapıda olduğu gibi iki değişik yapının bir araya getirilmesi sonucu oluşturulmuş bir görünümde değil, ana yapı ile bir bütün halindedir. Bunun yanı sıra bu tür mimari uygulamaların benzerlerini Erken Bizans Dönem'de sıkça inşa edilen Martyrium yapılarından bilmekteyiz. Ancak hamam yapısının etrafında gerçekleştirilen kazılar sonucu, burasının dikdörtgen yapı haricinde herhangi bir başka yapıyla bağlantısının olduğu ya da değişik bir fonksiyona sahip olduğunu kanıtlayacak bir sonuç elde edilememiştir (Lightfoot vd. 2004, 357; Lightfoot ve Arbel 2004, 2). Yapının etrafı ilk yapıldığı dönemde muhtemelen açık bir alandı ve burası biri kuzeye diğeri güneye açılan iki kapı sayesinde önemli bir yola bağlanıyor olmalıydı. Ancak kazılar sonrası dışa açılan bu girişlerle bağlantısı olabilecek bir yol ya da caddeye henüz rastlanmamıştır. Üstelik yapının etrafında daha sonraki dönemlerde inşa edilen yapı topluluklarının bulunması -ki bunların bazıları *poligonal* yapının temel seviyelerine oturmaktadır- bu ihtimali biraz güçleştirmektedir.

Fakat 2005 yılında savunma duvarı içerisinde gerçekleştirilen XE kazıları bu konuda biraz daha düşünmemizi mecbur kılmıştır. Çünkü burada kuzeybatı-

güneydoğu doğrultusunda uzanan yaklaşık 4.50m genişliğinde, küçük çakıl taşlarıyla döşeli bir yol açığa çıkartılmıştır. Amorium'da açığa çıkartılan ilk cadde ya da sokak konumunda olan bu yol, hamam yapısının yaklaşık olarak 10m doğusunda uzanmaktadır ve geç dönemde inşa edilmiş olan geniş savunma duvarı tarafından kesilmektedir. Bu cadde, muhtemel olarak biraz daha kuzeybatıda, hamama uzanan bir başka bağlantı yolu ile birleşmekteydi ve hamamın dışarıyla olan bağlantısını sağlamaktaydı (Lightfoot 2005, 32).

Yapı planı dış kısmında *poligonal* bir anlayışta dizayn edilmiştir ve her biri 1.90m uzunluğunda olan 16 eşit kenardan oluşmaktadır (Lev. 4). İç kısımda ise (Res. 4.7) 6 tane geniş niş -ki bunlar yarım bir daireden biraz daha geniştirler- bulunmaktadır (Lev. 34a-34b). Bu nişlerin ikisi dışında her biri çapları 2.60m olan iç kısımlarında karşılıklı ikişer küçük nişe daha sahiptir (Lev. 34c). Hamamın *apodyterium*'u olduğunu düşündüğümüz mekandaki bu nişler olasılıkla yapıya gelen ziyaretçilerin basit birer soyunma kabiniydiler. Her büyük niş içerisinde yer alan karşılıklı küçük nişler ise soyunulan bu kısımlarda giysi ya da eşyaların bırakıldığı küçük bölmelerdi. Bu nişler içerisinde ayrıca giysiler için askılıkların ve oturmak için taburelerin bulunması da olasıdır. İç kısmında bu küçük nişlerden bulunmayan geniş nişlerden birisi yapıya dışardan giriş ve çıkışı diğeri ise I no'lu yapıya giriş ve çıkışı sağlayan kapıları barındırmaktadır. Yapıya dışarıdan giriş ve çıkışı sağlayan bir diğeri girişde, diğeri gibi iç kısmında küçük nişlere sahiptir. Buradan anlaşılacağı üzere *poligonal* yapı, biri I nolu yapı ile olan bağlantıyı, diğeri ikisi ise, dışarıya olan bağlantıyı sağlamak üzere toplam üç girişe sahiptir (Lightfoot vd. 2004, 357; Lightfoot ve Arbel 2004, 2).

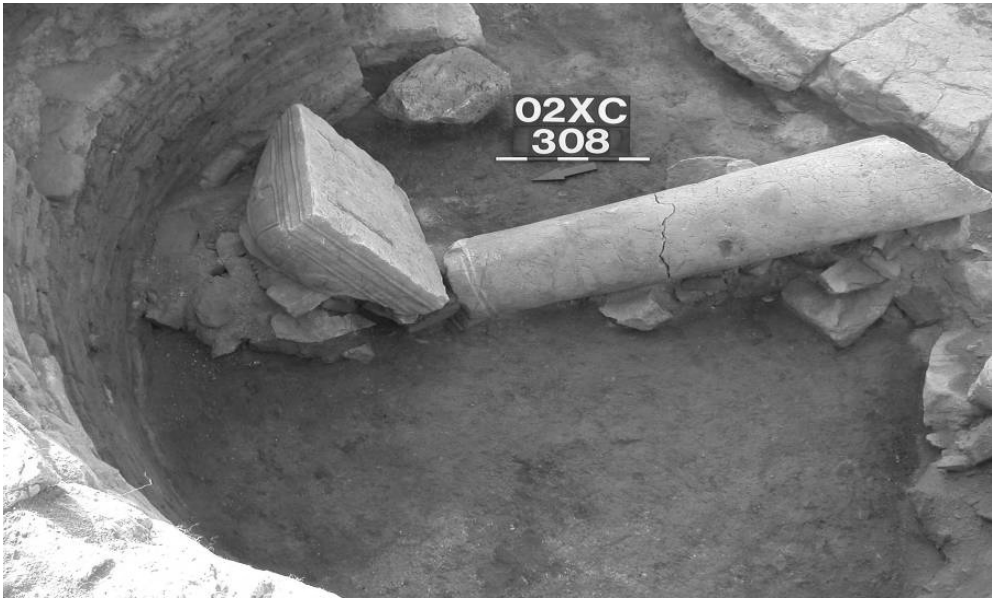

Res. 4. 7. III No'lu poligonal yapının iç görünümü (Amorium Kazı Arşivi)

Poligonal yapı bir bütün olarak, kaliteli yapıldığı anlaşılan koyu kırmızı renkteki standart Bizans ölçülerindeki tuğlaların (ortalama 0.30m x 0.30m ya da 0.35m x 0.35m ölçülerinde, 0.5 m. kalınlığında kare tuğlalar; Ward-Perkins 1958, 56), ince yapılı sağlam bir harç ile bir araya getirilmeleri sonucu oluşturulmuştur. Bu tür tuğla yapımı ve kullanımı bir çok Erken Bizans Dönemi yapısında görülebilmektedir (Ward-Perkins 1958, 62-77). Yapının sadece dış cephesinde, *poligonal* dönüşlerin bulunduğu kısımlarda ve geçişlerde, kaliteli olarak işlenmiş kireçtaşı blokları kullanılmıştır (Lightfoot vd. 2004, 357). Burada uygulanan ve tamamı tuğla işçiliğinden oluşan bu duvar tekniğinin çok yakın benzeri Yalova'daki bir başka Erken Bizans Dönemi yapısında görülmektedir (Tunay 1973, 185-93).

Yapının içerisinde, orta kısımda yer alan dairesel stylobat, burada yer alan *peristilin* sahip olduğu toplam 6 sütunu taşıyordu (Lev: 33a-33b-35a). Genel olarak 4.40m çapında olan bu stylobatın orta kısmı 2.90m çapında, dairesel bir boşluğa sahiptir. Şu ana değin bu boşluğun fonksiyonunu ya da ne için yapıldığını kanıtlayacak her hangi bir kanıta ulaşılamamıştır. Ancak her ne kadar şimdilik buraya

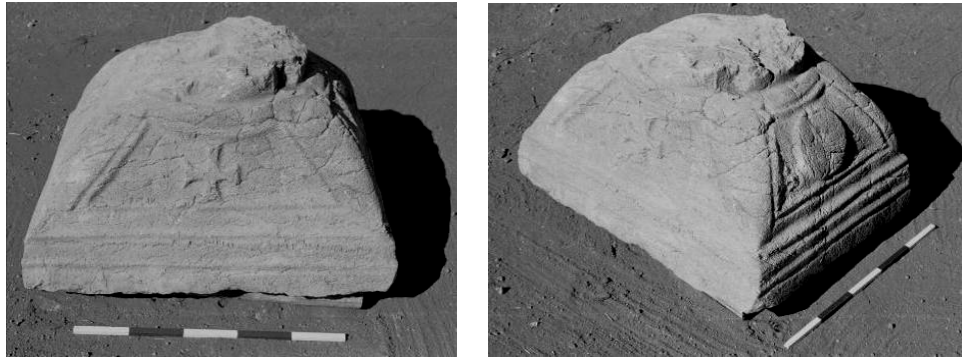
suyun nasıl geldiği netlik kazanmasa da, yapının işlevine uygun olarak bir havuz olarak kullanıldığını söyleyebiliriz. Yirmi bir adet, tam bir daire oluşturacak biçimde, oval formda kesilmiş kireçtaşı bloklardan (0.80 m. x 0.50 m.) oluşan bu stylobat, 1.30 m. derinliğe inen harçlı orta boy taşların bir araya getirildiği dairesel planlı bir temele sahiptir. Stylobatın yirmi bir adet kireç taşı bloğundan altısı üzerinde, *peristilin* sütunlarını taşıdıklarını gösteren olan kaide izleri (Lev. 35b) halen takip edilebilmektedir (Lightfoot vd. 2004, 358). Bu sütunlar, muhtemel olarak yapının üstünü örten geniş bir kubbeyi taşımaktaydı. Burada bulunduğunu düşündüğümüz bu kubbenin sütunlar arası geçişlerini sağlayan tuğla işçilikli küçük kemerleri, dolgu toprağının kazıları esnasında (Lev: 31a-31b) diğer birçok mimari parça ile birlikte in-situ olarak ele geçmiştir (Lightfoot vd 2004, 358).

Res. 4. 8. Poligonal yapı içerisinde ele geçen in-situ durumdaki mimari yapı elemanları. (Amorium Kazı Arşivi)

Kubbeyi taşıyan ve kireçtaşı stylobat üzerinde yer alan sütunlar, kaideleri ve başlıkları ile beraber *poligonal* yapının içerisinde dağınık bir vaziyette (Res. 4.8 ve Lev. 29a-29b-30a-30b-32a-32b) yıkılmış olarak ele geçmiştir (Lightfoot vd. 2004, 358). Sütunların bir kısmı ilk yıkım esnasında kırılmış halleriyle, bir kısmı ise sağlam olarak bulunmuştur. Başlıklar, sütun tamburlarıyla birlikte ele geçmiş olup hepsi aynı boyutlarda ve aynı dekorasyona sahiptir (Res. 4. 9, Lev: 36a-36b-36c-36d-36e-36f).

Gri renkteki az cilalanmış mermerden yapılan başlıkların dört yüzünde bezemeler bulunmaktadır ve bu yüzlerden bazılarında haç motifi, bazılarında da içi dolu bir daire motifi bezenmiştir. Sütun başlıkları sahip olduğu bu dekoratif süslemelerden dolayı, M.S. 6. yüzyıla tarihlenmektedir (Lightfoot vd. 2004, 358. dip:14) ve bunların en yakın örnekleri Bithynia Bölgesi'nde, Kurşunlu'da bir kilisede ele geçmiştir (Dennert 1997, 44 ve 188 kat. no. 79 lev: 14). Dolayısıyla sütun başlıklarının yer aldığı kontekst tamamıyla bu döneme tarihlenmekte (Context 308) ve yapının ilk yapım tarihinin belirlenmesinde bize yardımcı olabilecek ipuçları vermektedir (Bahsettiğimiz sütun başlıklarıyla ilgili olarak Kazı Başkanı Dr. C. Lightfoot konunun uzmanlarından Hans Buchwald ile New York'ta bir araya gelmiş ve fotoğraflar üzerinde fikir alış-verişinde bulunmuştur. Ayrıca yine Bizans mimarlığı konusunda önemli isimlerden Prof. Dr. Cyril Mango bu başlıkların bire bir benzerlerinin II. Iustianos döneminde (M.S. 565-578) Yalova'daki bir hamamda dekoratif amaçla kullanıldıklarının altını çizmiştir).

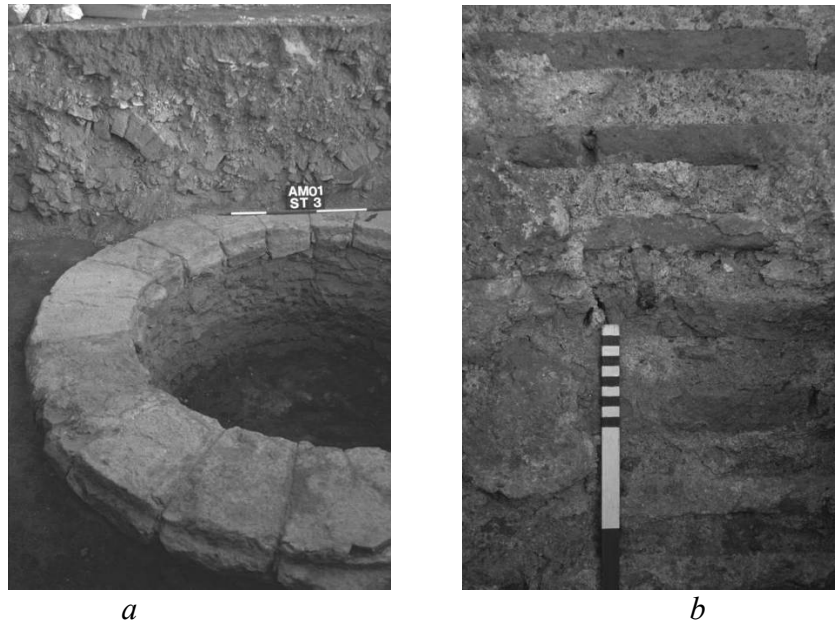

a *b*
Res. 4. 9a-b. Poligonal yapı içerisinde ele geçen sütun başlıkları
(Amorium Kazı Arşivi)

Burada saptadığımız ilginç özelliklerden biri de, yapının iç duvarlarında ince ve kaliteli bir şekilde yapılmış olan plaster harç (Res. 4.10 ve Lev. 37a-37b) ile yine duvarlar üzerinde yoğun olarak görülen metal çivilerdir (Lightfoot vd. 2004, 358. fig: 2). Bu plaster harç tabakası üzerinde muhtemelen *poligonal* yapının zengin mermer süslemeleri yer almakta idi. Öyle ki harç tabakası üzerinde mermer levhaların yerleştirildiği yatakları ve derzleri belirgin bir şekilde görülebilmektedir. Yine duvarlarda yer alan çok sayıdaki metal çivi kalıntısı mermer levhaların duvarlara

monte edilmesinde plaster harç ile birlikte çivilerinde kullanıldığını göstermektedir. Her ne kadar in-situ olarak karşılaşılsa da, *poligonal* yapının içerisinde yürütülen kazılar esnasında, dolgu topraktan ele geçen çok sayıda mermer süsleme parçası (Lev: 38a-38b-38c-38d) elde edilen bu kanıtlarla beraber değerlendirildiğinde, *poligonal* yapının duvarlarının bir zamanlar zengin süslemelerle kaplı olduğunu göstermektedir (Lightfoot ve Arbel 2003, 522-523; Lightfoot vd. 2004, 358).

Poligonal yapıda gerçekleştirilen kazılar sırasında ele geçen sütun başlıkları gibi tüm mimari buluntuların yanında, yapının zemin tabakalarında bulunan çok sayıda M.S. 5. yüzyıl sonları - 6. yüzyıl başları seramiği buranın bu dönemde inşa edildiğinin kanıtıdır (Context 211-206). Ayrıca yukarıda değindiğimiz *peristil*'in stylobat temelleri ile birlikte onun iç kısmında bulunan dairesel havuz çukuru sağlam bir kontekst olup (Context 184), tamamıyla M.S. 6. yüzyıl malzemesini içermektedir (Lightfoot vd. 2004, 358; Lightfoot vd. 2006, baskıda). Elde ettiğimiz arkeolojik verilere dayanarak yapının bu dönemde, yapımından çok kısa bir süre sonra yıkıma uğradığı ve bir daha kullanılmamak üzere terk edildiğini düşünmekteyiz.

Res. 4. 10a-b. *Poligonal* yapının yıkımdan sonra bir daha kullanılmamak üzere terk edildiğini gösteren kesit ve duvarlardaki mermer kaplamalara ait plaster harç ile birlikte metal çivi kalıntıları (Amorium Kazı Arşivi)

Yukarıda da değindiğimiz üzere, yapıda gerçekleştirilen kazılar esnasında yapı içerisinde oluşan dolgu tabakalar tamamen yapının bu dönemine ait mimari elemanları ve yapı kalıntılarını içermektedir (Res. 4.11). Yapının duvarlarında yer aldığını düşündüğümüz mermer levha parçaları, *peristil* yapının kubbesini taşıyan tuğla kemerler ve sütunlar ile birlikte kaideleri, başlıklarının yanında birçok taşıyıcı elemana ait kalıntıların hepsi bir arada, yapının içerisindeki dolgu tabakada bulunmuştur (Res. 4.11). Buradan da, yapının yıkıma uğradıktan sonra bir daha kullanılmadığı açık ve net olarak anlaşılmaktadır (Lightfoot vd. 2004, 362; 2006, baskıda; Lightfoot ve Arbel 2004, 2). Stratigrafik olarak, yüzey toprağının alt seviyelerinde, M.S. 6. yüzyıl tabakalarının hemen üst seviyesinde ise M.S. 11. yüzyıl sikkeler ve seramiklerinin ele geçtiği geç dönem tabakalarının bulunduğunu söylemeliyiz (Context 152-184-303). M.S. 11. yüzyıl tabakalarının altında, herhangi bir şekilde, M.S. 6. yüzyıl tabakalarına kadar başka bir stratigrafik oluşum tespit edilmemiştir (Lightfoot vd. 2004, 362). Yapı, yıkıma uğradıktan sonra mevcut hali ile terk edilmiş ve M.S. 11. yüzyıla kadar bir daha kullanılmamıştır. Bu dönem içerisinde yapı doğal bir formasyona maruz kalmış ve yıllar boyunca içerisi yüzeyden akan dolgu toprağı ile dolmuştur.

Res. 4.11. Poligonal yapının yıkımdan sonra terk edildiğini ortaya çıkaran kazılardan detay (Amorium Kazı Arşivi)

Res. 4.12. Poligonal yapı kazılarında detay (Amorium Kazı Arşivi)

Her ne kadar ani bir şekilde terk edilmiş ve yıkılmış görüntüsü verse de, yapının terk edilmeden önce, bazı önemli malzemelerinin tekrar kullanmak amacıyla söküldüğünü düşünmekteyiz. Zira, sütun başlıkları ve kaideler gibi önemli sayılabilecek büyük boyutlu mimari parçalar yerlerinde kalsa da, bir zamanlar duvarları süslediğini düşündüğümüz mermer süslemeler ve taban döşemeleri, in-situ olarak elimize geçmemiştir. Duvar süslemeleri çeşitli parçalar halinde dolgu tabakalarda bulunmuştur. Taban döşemeleri hakkında, 2002 yılında *tepidarium* kısmında yapılan kazılarda ele geçen bütün bir mermer blok sayesinde küçük bir bilgiye sahibiyiz. Burada, *hypocaust*'un temizliği sırasında geniş ve oval biçimli bir mermer döşeme parçası, ikinci kullanıma uğramış biçimde ele geçmiştir (Lightfoot vd. 2006, baskıda). Yapılan çalışmalar sonucu, bu mermer döşemenin *tepidarium*'un orijinal bir parçası olmadığı, buraya *poligonal* yapıdan sökülerek getirildiği saptanmıştır. Bu parça *peristil*'i taşıyan *stylobat*'ın daire biçimli kireçtaşı bloklarına bire bir uymaktadır (Lev. 37c-37d) ve muhtemelen bir zamanlar *poligonal* yapının zemin döşemesinin bir elemanı olarak kullanılmıştır (Lightfoot vd. 2006, baskıda). Böyle bir durumda, yapının yıkımdan önce bir şekilde bilinçli olarak terk edildiği ve

bu sırada bazı değerli parçalarının ikinci kullanımlar için başka yerlere taşındığı fikri uyanmaktadır. Belki de yapının yapımından kısa bir süre sonra yıkılmasını Amoriümlular önceden tahmin etmişler ve burada değerli olan mimari elemanları tekrar kullanmak üzere sökmüşlerdir. Öyle ki; *poligonal* yapı ağırlıklı olarak M.S. 6. yüzyıl tabakası hakimdir ve bu tabaka yapının orijinal mimari elemanlarıyla temsil edilmektedir. Bundan sonra ise, yukarıda da değindiğimiz üzere M.S. 11. yüzyıla kadar herhangi bir stratigrafik oluşum gözlenememiştir. Yani bu dönem içerisinde, her ne şekilde olursa olsun yapının içine girilmemiş ve burası yıkıldıktan sonra günümüze değin bu haliyle gelmiştir. Mevcut bu dolgu tabakalardaysa, yapının dışardan bir etki ile yıkılabileceğinin kanıtı olan yangın, deprem ya da saldırı gibi herhangi bir ipucuna da rastlanmamıştır (Lightfoot vd. 2004, 358). İşte bu yüzden burası, mimari ve teknik bir yapım hatası ya da statiksel sorunlardan dolayı yıkılmış ve daha önceden bunu bilen şehir halkı da yapının taşınabilecek önemli malzemelerini alarak daha sonra yapıyı belki de yıkımına kadar kaderi ile baş başa bırakmıştır?.

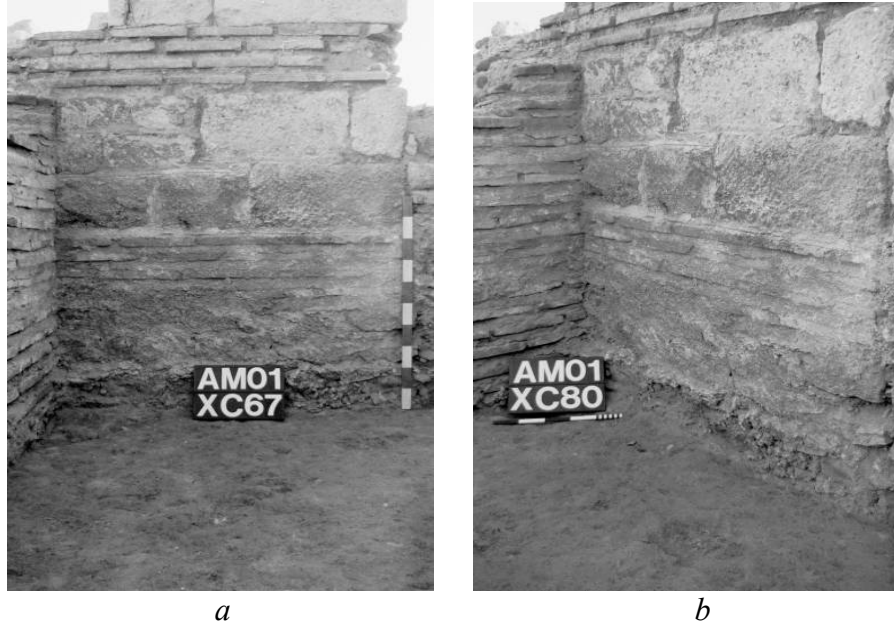
2. I. No'lu (Dikdörtgen) Yapı

Hamam kompleksinin çekirdeğini oluşturan bu bölüm kuzeydoğu-güneybatı yönünde uzanan küçük dikdörtgen bir plana sahiptir. Doğudan başlayarak sırasıyla servis odaları; *vestibulum* ve *latrine* ile *frigidarium*, *tepidarium*, *caldarium*, *sudatorium* ve *furnace* kısımlarından oluşmaktadır.

Res. 4.13. I No.'lu dikdörtgen yapının kuzeydoğudan genel görünümü (Amorium Kazı Arşivi).

Bu dikdörtgen bina basit sıra tipi bir hamam görünümünde olup (Lightfoot vd. 2004, 359), tüm odalar belli bir aks üzerinde sıralıdır (Res: IV.17). Yapı duvar yapım tekniği olarak M.S. 6. yüzyılın tipik mimari uygulaması (Tunay 1988, 228) olan düzgün kesme taş ve dört sıra tuğlanın birbiri üzerine yerleştirilmesi sonucu oluşturulan *opus mixtum* tekniğinde inşa edilmiş duvarlardan oluşmaktadır (Lightfoot vd. 2006, baskıda; Ayrıca bu teknikte inşa edilmiş bazı benzer hamam yapıları 1970'li yıllarda İstanbul Topkapı Sarayı yakınlarında açığa çıkartılmıştır; Yegül 1992, 324. fig:412 ve dip: 79). Oldukça sıkı ve kaliteli harç kullanılarak inşa edilmiş duvarlar, iç kısımda hamam yapım tekniğine uygun olarak tamamen tuğla kaplıdır. Dış kısımda ise, düzgün kesilmiş kare taş bloklar üzerine dört sıra tuğla eklenmiş biçimdedir ve bu duvarlar dış kenarlarında kısmen yangın izleri taşımaktadırlar (Res: IV. 18-19). Bununla birlikte uzun duvarların en üst kısımlarında yerel malzemedен üretilmiş kireçtaşı arşitrav blokları bulunmaktadır (Lev: 27b). Bunların her biri ortalama olarak 1.40m x 0.60m ölçülerinde olup kuzeydoğu kısımda yapının *poligonal* yapı ile birleştiği alanda kullanılmamıştır (Lightfoot vd. 2004, 359). Birleşme kısmında tamamen harç ve plaster kalıntıları bulunmuş olup, burada muhtemelen *poligonal* yapının masif duvarları devam etmekte idi.

Res. 4. 14a-b. 1 No. 'lu dikdörtgen yapının dört sıra tuğla ve üzerine düzgün Taşlar ve tuğladan almaşık olarak inşa edilmiş duvarları. (Amorium Kazı Arşivi)

Birisi *poligonal* yapıya bağlanan, diğer ikisi ise, dışa açılan toplam üç ayrı girişinin olduğu anlaşılan dikdörtgen yapıya, giriş ve çıkışların değişik dönemlerde, bu girişlerden yapıldığı anlaşılmaktadır. *Poligonal* yapı ile bağlantıyı sağlayan ve yapının ana girişi olduğunu düşündüğümüz kuzeybatı girişi, *poligonal* yapı terk edildikten sonra kalın bir taş duvarla kapatılmış (Lev. 39a-39b) ve böylece, *poligonal* yapının dikdörtgen yapı ile olan bağlantısı kesilmiştir (Lightfoot vd. 2004, 359). Yapının kuzey kısımdaki kısa kenarında ve kuzeydoğu köşesindeki kapılarsa, bu dönemden sonra açılarak kullanılmaya başlanmıştır (Lev. 6b).

Bu her iki girişin de açıldığı oda, hamamın kuzeydoğu köşesinde yer alan servis odasıdır ki; burası iki ayrı kısımdan oluşmaktadır. Bunlardan doğuda yer alan mekanda, hamamın belli bir oranda su ihtiyacını karşıladığını düşündüğümüz büyük bir de kuyu (Lev. 46c) yer almaktadır (Lightfoot vd. 2004, 359; Lightfoot ve Arbel 2003, 523). Bu odanın hemen batı bitişiğinde ise, kubbeli olduğu anlaşılan küçük kare planlı *latrina* olarak kullanılmış bir başka oda yer almaktadır (Lightfoot vd. 2004, 359). Taban kısımlarında su tesisat izleri ve akarı bulunan bu mekamlarda su kullanımı ile ilgili bir takım faaliyetlerin yapıldığı açıktır (Lightfoot vd. 2004, 359).

Böyle bir durumda, burada yer alan girişlerin bu mekanların böylesi kullanımları göz önüne alındığında oldukça ters oldukları akla gelmektedir. Fakat, esas girişin yer aldığı *poligonal* yapının terk edilip, buradaki bağlantıyı sağlayan ana giriş kapısının mecburi olarak kapatılmasından sonra, hamam yapısına bir şekilde giriş ve çıkışların yapılabileceği giriş kapısına ihtiyaç duyulmuştur. Bunun içinde yapının ısı gereksiniminin sağlandığı *preafurnium*'un yer aldığı güney kısım kullanılmayacağından, en uygun yer olarak burası seçilmiştir. Zira bu girişler de hamam yapısı işlevini yitirdikten sonra kapatılmış olmalıdır. Çünkü devam eden kazılar sonucu bu girişlerinde belli bir dönem sonrası kapatıldığı ve hamam binasına artık giriş ve çıkışın olmadığı gözlemlenmiştir.

a. Servis Odaları

Hamam yapısının en doğusunda yer alan bu kısım, biri kubbeli diğeri kubbesiz olmak üzere toplam iki odadan oluşmaktadır (Lightfoot vd. 2004, 361). Muhtemel olarak hamam yapısının değişik ihtiyaçlarına cevap verdikleri anlaşılan bu odalardan kubbeli olanı batı kısmında *frigidarium*' a bağlanmaktadır. Hamam yapısının ilk yapım aşamasında az önce de değindiğimiz gibi *poligonal* yapı tarafından sağlanan geniş girişin bir süre sonra kapatılmasından sonra değişik dönemlerde bu kısma yapıya girişlerin sağlandığı kapılar açılmış ve böylece burası uzun süre hamamın giriş kısmı olarak kullanılmıştır.

1. Vestibulum

Genel anlamda hamamlara girişteki ilk ve geniş oda olarak kabul edilen *vestibule/vestibulum*' lar Roma mimarisinde tanıtık bir mekan tipi olan *atrium* ile

aynı anlamdadır (Nielsen 1990, 163). Esas olarak *atrium*'un kare bir planda olması gerekirken *vestibulum*'un böyle bir şekilde olmasına gerek yoktur. Bu mekanlar herhangi bir formda olabilirler. Büyük boyutlu hamam yapılarında görebileceğimiz *vestibulum*' lar çok zengin süslemelerle donatılır ve geniş bir mekan görünümünde olurlar. Ayrıca bu mekanlar bekleme salonu olarakta hizmet verirler. Antik yazar Lucian' a göre ise; aynı zaman da burası kölelerin ve hizmetçilerin sahiplerini bekledikleri bir çeşit odadır (Nielsen 1990, 163).

Amorium hamamına gelen ziyaretçilere hizmet veren *vestibulum* odası, yapının güneydoğu köşesinde dikdörtgen planlı bir oda şeklindedir (Lev. 4). İçersinde geniş ve su dolu bir kuyunun da bulunduğu (Lev. 46c) bu mekanın, aynı zamanda hamam yapısına girişlerin yapıldığı kısım olduğunu söylemiştik (Lightfoot vd. 2004, 361). Bu giriş hamamın esas girişlerinin bulunduğu *poiygonal* yapının terk edilmesinden sonra yapıldığı için *vestibulum* kısmı da muhtemelen bu evreden sonra hamama ilave edilmiş bir konumdadır. Yani hamamın ilk yapıldığı evrede, burasının bir *vestibulum* olarak değil de, başka bir işlevi olan mekan şeklinde tasarlandığını da söyleyebiliriz. Zira diğer kısımdan giriş-çıkış yapılamaması burada açılacak bir girişi ve bu girişin açıldığı ilk mekanı da *vestibulum* yapma zorunluluğunu ortaya koymuştur (Lev. 6b). Bundan dolayı burası alışık olduğumuz geniş *vestibulum*'lardan biraz farklı olarak küçük bir plandadır. Burasının hamamın ilk yapıldığı evrede ne olarak tasarlandığını ya da işlevinin ne olduğunu saptamak, eldeki mevcut verilere göre şimdilik oldukça zor görünmektedir. Ancak burada *latrina*' ların genel olarak yanlarında küçük bir *vestibulum* ile faaliyet gösterdikleri göz önüne alınırsa her iki odanın da aynı zaman diliminde yapıldığını var sayabiliriz. Böyle bir durumda ise *vestibulum*' un ilk yapım evresinden itibaren *latrina* ile birlikte kullanıldığını kabul etmek durumundayız. Burada bulunan su kuyusu ve mekanın zemininde yer alan kanallar ise, burasının aynı zamanda hamamın su dolaşım sisteminin bir parçası olduğuna işaret etmektedir.

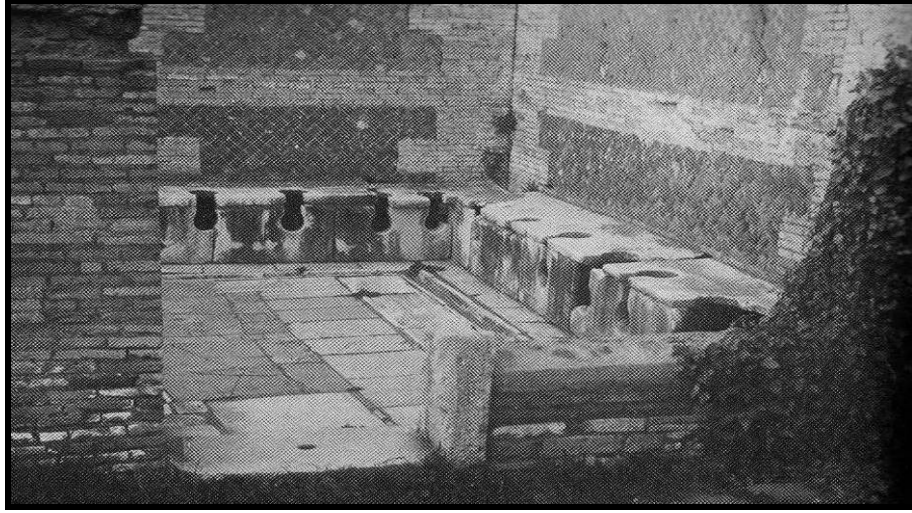
Hamamın tüm su ihtiyacının burada bulunan su kuyusundan sağlandığını söyleyemeyiz, ancak kuyu belli bir oranda hamamın su ihtiyacına cevap vermiştir.

Belki de sadece *vestibulum*’ un hemen bitişinde bulunan *latrina* kısmına su sağlıyor olmalıydı. Yine bu kuyunun da, burasının *vestibulum* olarak tasarlandığı zaman mı yoksa daha önceden mi, ya da sonradan mı açıldığı henüz netlik kazanmamıştır. Zira böyle bir kuyunun *vestibulum* mekanları içerisinde yer aldığı örnek pek yok gibidir, ancak bu kuyunun mekanın işlevini etkileyeceğı kanısında değiliz. Çünkü, buradaki *vestibulum* daha çok bir bekleme salonu değil de, hamam yapısına girişin sağlandığı ve ziyaretçileri karşılayan ilk giriş odası olarak kullanılmış olmalı. Buradan başka uygun bir yer olmadığından dolayı, bir nevi zorunluluktan ötürü burasının *vestibulum* olarak tasarlandığını da kabul edebiliriz. Yukarıda değindiğimiz gibi burası yapının yeniden tasarlandığı ikinci evrede oluşturulmuş bir mekandır. Bu yüzden burası için bazı farklılıklarının olması ise gayet normaldir.

2. Latrina

Antik Çağ insanının tuvalet ihtiyaçlarına cevap veren bu mekanlar, şehrin herhangi bir yerinde ya da merkezi bir yerde bulunabilirdi (Nielsen, 1990, 163). Fakat hamam yapılarının su ile olan yoğun ilişkilerinden dolayı biliyoruz ki, bu yapılar için en uygun yerlerden biri hamamlardır. Antik Çağ’ın irili ufaklı birçok hamam yapısında *latrina*’lar bulunmaktadır. Gerek arkeolojik kanıtlar, gerekse yazılı kaynaklar *latrina*’ sı bulunan birçok hamam yapısından bahsetmektedir. *Latrina*’ lar hamam yapısının içerisinde, ya da varsa eğer *palaestra* kısmına yakın bir yerde yapılırdı ve genelde girişe yakın yerlerde bulunurdu (Nielsen 1990, 163). Şekil olarak birçok değişik çeşidini görebileceğimiz *latrina*’ lar (Res: IV. 20) genel olarak *vestibulum*’ lar ile birlikte dikdörtgen bir planda olur. Küçük boyutlu olan bu planlar yanında, dairesel ya da geniş dikdörtgen biçiminde oldukça büyük olarak tasarlanmış *latrina*’ lar da bulunmaktadır. Merkez kısmında çatının olmadığı, fakat tuvaletlerin yer aldığı kenar kısımların sütunlar tarafından taşınan çatıları olan bu büyük *latrina*’ lar çoğunlukla kuzey Afrika ve İtalya yarımadasında mevcuttur (Nielsen 1990, 163).

Gene büyük boyutlu simetrik, *imperial* planda yapılmış *thermae*' lerin bazen iki farklı *latrina*' sı olabilmekteydi.

Res. 4.15. *Thermae* yapılarının içinde yer alan bir *latrina* örneği, Ostia.
(Brödner, 1983)

Eğer tuvalet olarak kullanılan bu mekanlar hamamın içerisinde yer alırlar ise, genelde *frigidarium*' un bitişiğinde uzanırlardı. Buna en iyi örnek olarak Amorium hamam yapısının *latrina*'sını verebiliriz. Amorium hamam yapısındaki *latrina frigidarium* kısmının hemen doğu bitişiğinde yer almakta, fakat onunla birleşmemektedir. Dikdörtgen planlı yapının kuzey köşesinde, kare planlı ve kubbeli olarak tasarlanmış 2.10 m. x 2.20 m. boyutlarında bir odadır (Lev. 4). Bu odanın kuzeybatı duvarı ise yaklaşık olarak zeminden 2.50 m. yüksekliğe ulaşan tuğla bir kubbenin kalıntısına sahiptir. Birkaç sıra tuğlanın oluşturduğu bu kalıntılardan burada bir zamanlar bir kubbe bulunduğu açık ve net olarak anlaşılabilir (Lightfoot vd. 2004, 361).

Tüm bunların yanı sıra, bu kubbeli küçük odanın kuzey duvarında bir zamanlar küçük, kare bir pencere olduğu ve bu pencerenin daha sonradan yığma taşlarla oluşturulan bir blokajla kapatıldığı görülmektedir (Lev: 47a). Ayrıca mekanın tabanında açığa çıkartılan drenaj ve kanal sistemi *frigidarium*' dan doğru, aradaki

girişten geçerek buraya ulaşmakta (Lev: 47b) ve buradan da duvarın alt kısmını dolaşarak dışarıya açılmaktadır (Lev: 48a-48b). Günümüze kadar oldukça iyi ve sağlam bir şekilde ulaşabilmiş olan bu küçük kanal sistemi, burası hakkındaki düşüncelerimizin odak noktasını oluşturmaktadır. Dışarıya kadar takip edebildiğimiz bu kanal sistemi alanın dış kısmında açtığımız sondajlara rağmen maalesef istediğimiz oranda kendini göstermemiştir. Bu anlamda drenaj sisteminin dışarıdaki rotası hakkında pek bir bilgimiz yoktur. 2003 yılı XC açmasında gerçekleştirilen kazılar sonrası açığa çıkartılan düzgün ve geniş kanal ise her ne kadar bu kanal ile bir bağlantı oluşturacak şekilde olsa da mevcut haliyle her hangi bir birleşme söz konusu değildir (Lightfoot vd. 2005, 250). Bu yüzden bu kanal için şimdilik kesin bir yargıya varmak doğru olmayacaktır.

Ayrıca hamam yapısının işlevini kaybettiği dönemlere ilişkin olarak burası da bir takım değişik kullanımlara maruz kalmış gibidir. Öyle ki burasının kazıları esnasında, taban seviyelerine kadar tıpkı bir çöp çukurunu andırır şekilde dolgu toprağı açığa çıkartılmıştır. En ilginç ise, bu dolgu toprağının kazıları esnasında insan iskeletlerinin (Lev. 45a-45b-46a-46b) hayvan kemikleri ile beraber çeşitli buluntular ve sikkelerle birlikte ele geçmesidir (Context 139). Ele geçen iskeletlerin tamamı insan iskeleti olup sikkelerin üçü M.S. geç 11. yüzyıla tarihlenmektedir (AM01\XC139\SF4043: AE follis; AM01\XC139\SF4044: AE follis; AM01\XC139\SF4045: AE follis; aynı kontekstte ele geçen bu üç sikke de I. Sınıf Anonim Follis olup hepsi de M.S. 1075-1080 tarihine tarihlenmektedir). Buradaki kemikler üzerine yapılan antropolojik araştırmalar sonucu, çukur içinden çıkarılan kemiklerin iki erkek ve bir kadın olmak üzere üç kişiye ait oldukları teşhis edilmiştir. Kol ve bacakların uzun kemik parçaları ve leğen kemikleri üzerindeki hasar izlerinden, üç cesedin de köpeklere atıldıkları ve kemiklerin büyük etobur hayvanlar tarafından kırılarak kemirilmiş oldukları görülmüş, fakat erkeklerden birisinin, kafasının arka kısmına yediği bir darbe sonucu öldüğü anlaşılmıştır. Bu deliller bir an bize Bizans Amorium'u için sonun başlangıcı olan M.S. 11. yüzyılın son çeyreğinde belirtilen şiddet ve sorunlu zamanları düşündürmüştür (Lightfoot ve Arbel 2003, 522). Bu dönemde biliyoruz ki tüm şehirde olduğu gibi hamam yapısında da bir yıkım

yaşanmıştır. Hamamın işlevini kaybettiği son evresine ait bu veriler, yapı yanında geç dönem kent dokusunun nasıl bir hal aldığı göstermesi bakımından önemlidir.

b. Frigidarium

Hamam yapılarının ısıtılmayan, soğukluk kısımları olarak bilinen *frigidarium*'ların mimari anlamda birçok değişik formları bulunmaktadır. Fakat, bu yapılar için en çok tercih edilen form dikdörtgendir (Nielsen 1990, 153). Geç Antik Çağ ve özellikle Erken Bizans Dönemi'nde daha erken dönemlere nazaran pek alışılmadık *poligonal* ya da *oktogonal* örnekler ile de karşılaşmaktayız (Nielsen 1990, 153). Erken dönem örneklerinde bazı dairesel tiplerin görülebildiği *frigidarium*'lar, bir ya da birden fazla havuz ve küvete sahip olabilmekteydi. *Piscina*, *baptisterium* ve *natatio* olarak adlandırılan bu havuzlar genelde mekanın sahip olduğu nişler ya da duvar kenarlarına yerleştirilirdi ve sahip oldukları drenajlar ile daima buradaki suyun akışı sağlanırdı (Nielsen 1990, 153).

Geniş pencereleri bulunan *frigidarium*'lar çoğunlukla silindir kemer, çapraz kemer ya da tonozlar ile kapatılırdı ve bu mekanlar hamam yapısı içerisinde yer alan en geniş odaydı. Aynı zamanda söylemeliyiz ki; hamamların en süslü ve gösterişli mekanları daima *frigidarium*'lar olmuştur. Burada heykeller, dekoratif süslemeler ve mermer sütunlar severek kullanılmıştır. Burası eğer varsa genelde *palaestra* ya da *apodyterium*'a ve tabii ki daima *tepidarium*'a bağlanırdı (Nielsen 1990, 153).

Amorium hamam yapısı planında "F1" ve "F2" şeklinde birbirinden farklı iki oda olarak gördüğümüz bu kısım, hamamın soğukluk bölümünü oluşturmaktaydı (Lev. 4). Güney kısımda yer alan dikdörtgen oda 3.20m x 2.00m ölçülerindedir. Dikdörtgen planlı bu odanın duvarlarında mermer kaplama levhaların izleri halen daha takip edilebilmekte ve duvarların alt kısımlarında bazıları in-situ olarak ele

geçmiştir (Lev. 49b-50a). Ayrıca, bu odanın tabanının da yine mermer levha ile kaplı olduğu ve bu mermer döşemelerin altındaysa su kanallarının bulunduğu anlaşılmıştır. Burada gerçekleştirilen kazılar esnasında, odanın içini dolduran dolgu toprağından çok sayıda seramiğın yanı sıra sikkeler de ele geçmiştir. Bu sikkelerden biri oldukça önem taşır. Çünkü, bu sikke Michael II'e (M.S. 821-829) ait olup, 213 kontekst no'lu zemin seviyesinden gelmektedir (AM01\XC213\SF4182: AE follis, SINIF 3A). Bu da yapının bu dönemde kullanıldığını kanıtlaması bakımından iyi bir örnektir. Yine planda görüleceğı üzere, odanın doğu köşesinde küçük, hücre biçimli bir girinti yer almaktadır. 0.90 m. x 0.70 m. ölçülerinde olan bu hücrenin duvarlarında da çok kaliteli olarak işlendikleri anlaşılan mermer yatakları açığa çıkmıştır (Lightfoot vd. 2004, 360). Her ne kadar küvetin kendisi ele geçmese de olasılıkla burası küçük bir küvet için yapılmıştı.

Kuzeyde yer alan ve *poligonal* yapı ile giriş ve çıkışın sağlandığı her iki kısmında da birer apsis bulunan *frigidarium*'un bir diğer odasıysa; 3.90 x 1.80m ölçülerindedir (Lev: 4). Burası, gerçek anlamda kuzey duvarında sahip olduğu geniş giriş kapısıyla bir geçiş odası konumundadır. Bu giriş kapısı planda da takip edileceğı gibi karşılıklı olarak işlenmiş iki de nişe sahiptir. Fakat bu geniş giriş kapısı tarihini kesin olarak bilemediğimiz sonraki bir dönemde geniş blok taşlar ve sıkı bir harçla inşa edilmiş duvar ile kapatılmıştır (Lev: 39a-39b). Bu kısımda apsidal planlı bu odanın duvarları oldukça iyi bir şekilde korunmuş olup yaklaşık 2.50m yüksekliğe sahip bir şekilde günümüze kadar ulaşmıştır. Duvarların üzerinde yine diğer oda da olduğu gibi in-situ olarak bazı mermer kaplamaların kalıntıları yer almaktadır. Tabandaysa su dolaşımı ile ilgili olarak kanallar mevcuttur ve bu kanallar *latrina* kısmı ile birleşerek (Lev: 47b) oradan da dışarıya açılmaktadır (Lightfoot vd. 2004, 360). Elde edilen sonuçlara dayanarak burasının da tıpkı dikdörtgen planlı diğer odada olduğu gibi hamamın tarihi süreç içerisinde uğradığı yıkımı yansıttığını söyleyebiliriz. Gerek su kanallarının sahip olduğu farklı dönemlere ait kullanım üniteleri, gerekse duvarlar üzerinde yer alan mermer panellerin tahrip edilmiş durumu bunu en iyi şekilde açıklamaktadır.

c. Tepidarium

Hamam yapılarının ısıtılarak kullanılan bölümlerinden biri olan *tepidarium* 'lar birçok farklı şekilde olabilmekteydi ve çoğunlukla üzeri bir kubbe ile kapatılırdı (Nielsen 1990, 156). Bu mekanlar, genelde *frigidarium* ve *caldarium* 'lara oranla daha küçük boyutlarda yapılırlardı. Bir nevi soğukluk kısmı olan *frigidarium* 'dan hamamın en çok ısıtılan sıcaklık kısmı olan *caldarium* 'a geçiş görevi görürlerdi ve daima bu iki yapının arasında yer alırdı (Nielsen 1990, 156). Burasının ısı sıcaklığı ise daima *caldarium* 'dan düşük olurdu ve hamamın ılıklik kısmı olarak kullanılırdı. Bundan dolayı bazı hamam örneklerinde bu kısım direkt olarak *hypocaust* sistemiyle değil de sıcak su kazanlarıyla ısıtılırdı. Fakat çoğunlukla *tepidarium* 'lar da tıpkı *caldarium* 'lar gibi *hypocaust* sistemiyle ısıtılmışlardır. Ancak ısı farkını yaratabilmek için burada bazen duvardan ısıtma sistemi kullanılmaz ya da, seyrek olarak zeminden değil de sadece duvarlardan ısıtılırlardı (Nielsen 1990, 156). Sıcak su havuzlarının da yer aldığı bu mekanda masajlar yapılır, vücut dinlenmeye bırakılırdı.

Esas işlevi az önce de değindiğimiz gibi *frigidarium* 'dan *caldarium* ya da *sudatorium* 'a geçişi sağlamak olan *tepidarium* 'lar halka tipi ya da imperial planda inşa edilmiş büyük hamamlarda bazen iki tane olabilmekteydiler (Nielsen 1990, 156). Burada yıkanmaya gelen kişi hamamın esas sıcaklık kısmına girmeden önce yavaş yavaş ortama ısınır ve havuzlara girerek rahatları. Daha sonra ise dar ve küçük bir kapıdan *caldarium* 'a girerdi. Bu girişler küçük olurdu. Çünkü yapılar arasında ısı dengesini koruyabilmek oldukça önemliydi. Sıcaklık kısmında işi biten kimse daha sonra tekrar burayı kullanarak hamamdan ayrılırdı. Ancak burada belli bir vakit geçirilir, masaj yaptırılır ya da havuza girilirdi. Kış zamanında ise *apodyterium* kısmı ısıtılmayan hamamlarda bu mekanların bir nevi soyunma odası olarak kullanıldığını da biliyoruz (Nielsen 1990, 156).

Yapının ılıklik bölümünü oluşturan bu kısım (Lev: 4) Amorium hamam yapısında 4.60m x 2.10m ölçülerindedir ve yapı hamam olarak işlevini kaybettikten

sonra bazı farklı işlevlerde kullanılmıştır. Bu kullanımlar sonucu mekanın iç duvar dekorasyonu oldukça tahrip olmuş ve sadece dolgu toprak içerisinde kırık parçalar halinde ele geçmiştir. Ancak zeminin orijinal harç dolgusu küçük parçalar halinde de olsa *hypocaust*' un sağlam kalmış olan sütunları üzerinde yer yer izlenebilmektedir.

Burada *hypocaust* sistemi mevcut kalıntılardan anlaşıldığı kadarıyla 0.60m yüksekliğinde olmalıdır. Kazılar esnasında burasının dolgu toprağının tamamen kül kaplı olduğu tespit edilmiştir (Context 312-332). Bu tabaka çok sayıda mermer süsleme levhası ile levhaları duvarlara monte etmeye yarayan kaliteli harcın yanında çok sayıda seramik kap ve *spacer* parçası ile birlikte, bir de sikke içermektedir (Lightfoot vd. 2004, 360. Ayrıca sikke için; AM01\XC234\SF4144 AE). Yine *tepidarium*' da gerçekleştirilen kazılar sırasında, odanın doğu duvarının *hypocaust* seviyesinde tuğla bir kemere sahip olduğu anlaşılmıştır (Lightfoot vd. 2004, 360). Bu kemerin hem iç kısımda hem de dış kısımda daha sonraki bir zamanda kapatıldığı anlaşılmıştır. Özellikle bu kemerin durumunu daha detaylı bir şekilde öğrenebilmek amacıyla 2004 yılında *tepidarium*' un dış kısmında bir sondaj açılmıştır. Açılan bu sondaj sonucu bu kemerin işlevi saptanmış ve kullanım evreleri stratigrafik olarak tanımlanabilmiştir (Lightfoot vd. 2006, baskıda). Buna göre kemerin burada ikinci bir *furnace*' ye ait olduğu kazılar esnasında açığa çıkan yoğun kül tabakası ve diğer mevcut buluntularla anlaşılmıştır.

Tepidarium' da açığa çıkan *hypocaust* sistemi ve işlevselliği yapının ısıtma sistemini anlattığımız kısımda detaylı olarak ele alınmıştır. Ancak yine de burada *hypocaust* sisteminin çeşitli onarımlara maruz kalarak tekrar kullanıldığını ve tıpkı *frigidarium* gibi burasının da yapının uğradığı yıkımı açıkça yansıttığını söylemekte yarar vardır (Context 235).

d. Caldarium

Hamam yapılarının işlevselliklerini gerçekleştirme de, belki de en önemli bölüm olan *caldarium*’ da sıcak sular ile banyo yapılır ve vücut temizlenirdi (Nielsen 1990, 156). Değişik mimari formda karşımıza çıkan *caldarium*’ ların genellikle üzerleri bir kubbe ya da tonozlu çatı ile kapatılır ve hamamın ısıtılan en sıcak bölümü olurlardı. Burada, sıcak su havuzları ve duvarlara yerleştirilen nişler içerisinde banyo küvetleri bulunmaktadır. Çoğunlukla dikdörtgen bir planda, kenarları nişlerle donatılmış olan *caldarium*’ lar ilerleyen zamanlarda dairesel ve *poligonal* planlı olarak yapılmıştır (Nielsen 1990, 156).

Bu mekanların hamama ısıyı sağlayan *preafurnium*’ a direk bağlantıları vardı ve daima duvarlardan ısıtma sistemi ile zeminden elde edilen sıcaklık desteklenirdi. Gün ışığından mümkün olduğunca faydalanabilmek amacıyla kuzeydoğu-güneybatı yönünde uzanır ve büyük geniş pencerelere sahip olurlardı. *Tepidarium* kısmından girilen *caldarium*’ lar buhar banyosu yapılan *sudatorium*’ lara geçit verirdi (Nielsen 1990, 156).

Amorium hamamın sıcaklık kısmı olan bu mekan *tepidarium* ile hemen hemen aynı ölçülere sahip olup apsidal bir oda görünümündedir (Lev: 4). Ölçüleri 4.50m x 2.10m olup, tıpkı ılıkılık kısmında olduğu gibi yapının hamam işlevini kaybetmesinden sonra farklı bir amaç için kullanılmıştır. Orijinal haliyle orta kısımda yer alan bir duvar tarafından ikiye ayrılmış olan bu kısımda, odalardan kuzeydekinin daha sonraki dönemlerde kullanıldığını kanıtlayacak çeşitli türden mimari bulgular vardır. Burada kazılan dolgu toprağın içeriği ve ele geçen buluntular da bunu göstermektedir (Lightfoot vd. 2004, 360).

Caldarium’ un hemen batısında ise yapının ısıtılan en sıcak mekanı olan *sudatorium* yer almaktadır. *Sudatorium*’ un ocak kısmından elde ettiği sıcak hava burada her iki mekanın birleştiği kısımda yer alan geniş bir kemerle *caldarium*’ a

ulaşmaktadır. Yüksekçe bir *hypocaust* sistemiyle ısıtılan bu mekanın, kazıları sonrası *hypocaust* sistemi tamamıyla açığa çıkartılmış ve burada kalın bir yangın ve kül tabakası ile karşılaşmıştır. Tıpkı *tepidarium* kısmında olduğu gibi burasının da ısıtma sistemi zaman içerisinde birkaç kez tamiratlara maruz kalmış ve modifiye edilmiştir. Çok sayıda seramik kap parçası ve hamamın iç dekorasyonuna ait malzemenin ele geçtiği bu tabakadan, 2001 yılı çalışmalarında oldukça önemli bir buluntu olduğunu düşündüğümüz ve üzerinde Grekçe bir yazıt bulunan seramik kabın ele geçtiğine değinmekte yarar vardır (Lev: 51a-51b-52a; Context 215). Kabın boyun kısmında yer alan ve boyun kısmını tamamıyla çevreleyen bu yazıtta henüz tam olarak çözülemese de

“+Φωνηκ(υριο)νεπη των....(υδατων)
suların efendisinin sesi”

yazmaktadır (Lightfoot vd. 2004, 360). Bu yazıt yapının hem işlevi, hem de sahip olduğu sosyal boyuttaki değerini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Ayrıca yine bu kalın kül tabakasından ele geçen seramik malzemeler içerisinde yer alan ve hamamın duvardan ısıtma sistemiyle ilgili olarak kullanılan *spacer*' lar ve ikinci kez kullanılmış olan tuğlalar da yapının formasyonu açısından büyük değer taşımaktadırlar.

e. Sudatorium

Sudatorium erken dönem hamamlarında yer alan ve içinde sıcak su kazanları ile birlikte yıkanma faaliyetlerinin gerçekleştirildiği nişlerin yer aldığı *laconicum* yapısının, hamam yapılarının gelişimine paralel olarak değişim göstermesi sonucu ortaya çıkmış bir mekandır (Nielsen 1990, 159). *Sudatorium*'lar *hypocaust* için sıcaklık sağlayan *preafurnium*' un direkt olarak ısıttığı ya da kendisine ait küçük bir *preafurnium* tarafından ısıtılan küçük bir odadır. Burası daima hamamın *caldarium*' u ile beraber ısıtılan en sıcak mekan olmuştur. Hatta bazı durumlarda buradaki ısı sıcaklığı *caldarium*' dan bile fazla olabilmektedir. Çünkü, buradaki ısıtma sistemi

caldarium’ un kine oranla daha gelişkin ve fazla ısı yaratmaya uygun olurdu. Hem duvardan hem de zeminden ısıtılırlardı (Nielsen 1990, 159).

Genelde sıcak buharlı havayla banyo yapılan mekan olarak bilinen *sudatorium*’ lar çoğunlukla küçük boyutlarda ve kare ya da dikdörtgen planda olurdu. Erken zamanlardan itibaren şekil ve form olarak gelişim gösteren bu yapılar daha sonraki dönemlerde dairesel bir planda da olabilmekteydi. Üzeri bir kubbeyle örtülü olan bu mekanlar, ya *caldarium* ile *tepidarium* arasında bulunur ya da *caldarium*’ un devamında uzanırdı (Nielsen 1990, 160).

Amorium hamam yapısının batı kısmında yer alan ve ince - uzun dikdörtgen bir plana sahip bu mekanın ölçüleri 4.90m x 1.70m’dir (Lev: 4). Hamamın batısında bulunan *sudatorium*, ocak kısmından elde edilen sıcak havanın *hypocaust* sisteminin diğer kısımlarına ulaştırılmasını sağlayan ve ortasından geçen bir sıcak hava kanalı tarafından ikiye bölünmüş bir görünümündedir. Seviye olarak hamamın diğer mekanlarına oranla yaklaşık 0.20m daha yüksek bir zemine oturtulmuştur (Context 365-375) ve bu zeminin tuğla kaplamaları in-situ olarak ortaya çıkartılmıştır (Lightfoot vd. 2006, baskıda)

Bizim küçük bir *sudatorium* olarak tanımladığımız bu oda, antik kaynakların bildirdiklerine ve mevcut örneklerle göre biraz farklı bir görünüm çizmektedir. Zira, Vitruvius’ a göre *sudatorium*’ lar *tepidarium*’ ların hemen karşısında yer almalıdır ve dairesel planda, üzerleri kubbe ile kapatılan bir yapı görünümünde olmalıdır (Vitruvius, 5.10.5). Fakat, Amorium hamam yapısında bu yapının dikdörtgen bir planda, yapının en batısına yerleştirildiğini görüyoruz. Aynı şekilde, burasının üstünün bir kubbe ile kapatıldığını kanıtlayacak henüz bir kanıtta ele geçmemiştir ve muhtemelen burası için bir kubbe de söz konusu değildir. Fakat, yapı tekniğinde bazen Amorium hamam yapısı gibi, geç döneme ait bir yapıda mevcut kurallara her zaman uyulmadığı göz önüne alınırsa, bu muhtemel bir olasılık gibi görülebilir. Yada bir diğer alternatif olarak, *preafurnium*’ un hemen bitişiğinde yer alan bu odanın hamamın sıcak su ihtiyacı için büyük kazanların ısıtıldığı veya büyük küvetlerin yer

aldığı *boiler* olarak kullanıldığını söyleyebiliriz (Sıcak su sağlayan havuzlar ve boiler sistemi için; Yegül 1992, 356-365 ve 368-374).

Şimdilik bunlar, burası için en yakın olasılıklar olsa da, kazılar esnasında ele geçen buluntulardan ya da tabakalardan kesin bir sonuca varmak mümkün olmamıştır. Ancak kesin olan burasının konumu ve sahip olduğu teknik özellikleriyle hamamın bilinen en sıcak mekanı olduğudur. Sekiz adet *hypocaust* direğinin kuzey kısımda beş tanesinin de güney kısımda açığa çıkartıldığı *sudatorium*, ortasından geçen sıcak hava kanalı ile (Lev: 63a) *praefurnium*'dan sağlanan sıcak hava ile ısıtılıyordu (Lightfoot vd. 2006, baskıda). Tıpkı *tepidarium* ve *caldarium*'daki gibi benzer bir ısıtma sisteminin yer aldığı bu kısımda, *hypocaust* sistemi biraz daha düzenli olarak açığa çıkmış olup *hypocaust* direkleri burada ortalama 1.40m ile 1.70m arasındaki bir yüksekliğe sahiptir. Mekanın içerisinde yer alan dolgu tabakası ise *hypocaust* sisteminin bulunduğu diğer iki oda da olduğu gibi tamamen kül ve yangın tabalarından oluşmaktadır ve içerik olarak hemen hemen aynı özellikleri taşımaktadır (Lightfoot vd. 2006, baskıda).

f. Praefurnium

Roma hamamlarındaki tüm ısıtma sistemlerinin en önemli noktası olan *praefurnium*, yapıya ısıyı sağlayan ocak kısmı olarak tanımlayabileceğimiz kısımdır. Alçak tuğla ya da taş kemer kullanarak oluşturulan bir açıklık sayesinde, doğrudan ısıtılacak olan bölümlerin zemin ve duvarları arasındaki boşluklara açılarak yapıyı ısıtmaya gerekli sıcaklığı sağlar. Burada yakacak olarak odun, nadiren kömür ve çürümüş bitkiler kullanılmakta ve *praefurnium*'daki ateş hiç söndürülmemektedir (Nielsen 1990, 162). Eğer binanın boyutları çok büyük ise bazen hamamda birden fazla *praefurnium* kullanılabilir (Yegül 1992, 368-373). *Praefurnium*'lar

hypocaust sisteminin ısıtılmasını sağladığı gibi, sıcak su kazanlarının ısıtılmasında da kullanılmışlardır (Nielsen 1990, 162).

Amorium hamam yapısında; yapının en batısında yer alan ve 3.00m x 1.60m ölçülerine sahip küçük oda (Lev: 4) hamamın ısı ihtiyacını sağlayan ocak kısmı, yani *preafurnium* olarak tanımlanmıştır (Lightfoot vd. 2006, baskıda). Doğusunda yer alan duvarın ve *sudatorium*' un içerisinden geçerek *caldarium*' a kadar ulaşan gelişkin bir kanalın vasıtasıyla, yapının tümüne buradan sıcak hava sağlanmaktadır (Lev: 63a-63b-64a-64b). Kuzey ve güney kısımlarında 0.65m çapında küçük nişler yer almaktadır (Lev: 66a-66b). *Preafurnium*' un karşılıklı olarak sahip olduğu bu nişlerden kuzeyde yer alanında küçük kare tuğlalar tarafından dikey olarak inşa edilmiş belki de, *boiler* sisteminde kullanılan kazanların oturtulduğu küçük bir altlık yer almaktadır (Lightfoot vd. 2006, baskıda). Bu küçük altlık *preafurnium* yapısına ait olan ve sağlam olarak günümüze ulaşan ender bir buluntudur.

Buranın kazıları esnasında, dolgu toprağının üst seviyeleri tamamıyla kül içerikli olup çok sayıda yumru şekilli kaba pişmiş toprak cüruf ve ince tuğla parçaları içermektedir. Fakat daha alt seviyelerdeki kül içerikli dolgunun yer aldığı tabaka, hamamın *hypocaust* sisteminin yer aldığı diğer mekanlarında kazılanlardan farklı olarak çok sert bir yapıdadır (Context 379). Belki de bu tabaka bir yıkıntı ya da *preafurnium*' un uzun kullanım sonrası arta kalan bir oluşum değil de, burasının işlevini yitirmeden önceki bir dönemde mevcut kül yığınının sıkıştırılması sonucu oluşturulmuş bir tabaka idi. Zira burada kullanımın son evresinden önceki bir döneme tarihlenen (Constans II, 651-652) kötü durumda bir follis sikke ele geçmiştir (AM02\XC379\SF4462, AE follis tip 5).

3. II No.'lu Yapı (Su Sarnıcı)

Aşağı şehirde gerçekleştirilen kazılar sırasında açığa çıkan ve hamam kompleksiyle bağlantılı olan bir diğer yapı da II no'lu yapı olarak adlandırılan su sarnıcıdır. Hamam binasının güneydoğu köşesinde bulunan bu yapı, kare bir planda olup tıpkı hamam yapısı gibi birden fazla kullanım evresine sahiptir (Lightfoot ve Mergen 2002, 245). İlk yapım evresinde hamam yapısı ile çağdaş olan bu yapı belli bir dönem hamamın su ihtiyacını karşılamış ve ardından değişik endüstriyel faaliyetlere ev sahipliği yapmıştır (Lev: 22-23). İlk yapım evresinde hamam ile olan bağlantısını ortaya koyacak her hangi bir su sistemi ya da kanal ortaya çıkarılamasa da yapı işlevsel olarak bu amaca hizmet etmiş olmalıdır.

Duvar yapım tekniği olarak düzgün kesilmiş kireç taşı bloklar ile birlikte standart Bizans tuğlalarının bir araya getirilmesi sonucu oluşturulan bu yapı 1998 yılı kazılarına paralel olarak gerçekleştirilen 2000 yılı kazılarında açığa çıkan menfez ile bağlantılı olmalıdır. Yapının doğusuna doğru geniş savunma duvarının altından devam eden menfezin, şimdilik işlevi kesin olmamakla birlikte, buraya su getirdiği veya belli bir su rotasyonunun parçası olduğu kesindir.

B. Su Sistemi

Hamamların işlevselliklerini yerine getirmede belki de hiçbir şey su kadar gerekli ve önemli değildir. Erken örneklerde su, çoğunlukla hamamın büyüklüğüne göre çeşitli boyutlarda oluşturulmuş olan kuyular ya da sarnıçlardan elde edilmekteydi. Bu özellikle küçük Grek *balnea*'ları ve *palaestra*'ları için geçerli bir özelliktir (Nielsen 1990, 23). Çünkü Roma dönemi'ne kadar *aquadukt* sistemi kullanılmamış ve gelişkin bir su sistemi oluşturulamamıştır. Romalıların gelişkin ve üstün mimari yetenekleri, bu alanda yine kendini hissettirmiş ve artık farklı

bölgelerdeki kentler, farklı dönemlerde muhteşem sayılabilecek su sistemlerine kavuşmuş ve suyun sağlanması ile ilgili problemler çözülmüştür (Hamam yapılarına ilişkin olarak su sistemi hakkında; Manderscheid 2000, 486-490). Bundan da tabii ki hamamlar olağan üstü derecede yararlanmışlar ve Antik Çağ'ın su ile ilgili olarak en önemli yapıları olmuşlardır.

Gelişkin su sistemi ile ilgili en erken örnekler ve zaman içerisinde bu sistemin nasıl bir gelişim gösterdiği, yine en iyi olarak İtalya yarım adasında yer alan hamamlarda takip edilebilmektedir. Pompeii' deki Stabian Hamamları M.Ö. 5. ve 4. yüzyıllardan M.S. 79 yılına kadar olan sürekliliklerinden dolayı su sisteminin gelişiminin en iyi takip edildiği hamamdır (Nielsen 1990, 23). Buna ilaveten imparatorluğun hemen hemen her yerinde sevilerek inşa edilen bu büyük yapıların oldukça gelişkin *aquadükt* ve su sistemlerine sahip olduğu bir gerçektir. Öyle ki, tek başlarına sadece hamamlara hizmet ettikleri bilinen büyük boyutlu *aquadükt*' lerin varlığı bilinmektedir. Bu anlamda Romalılar hem hamam yapılarını hem de şehirlerini bol suya kavuşturmak ve bu suyun kent içinde dağılımını sağlamak için su yolları inşa etmişlerdir (Suyun şehir içindeki dağılımı ve temini için; Kretzschmer 2000, 70-90). Şehirlere getirilen bu sulardan ise en fazla yararlanan kamu yapılarının başında tabii ki de daima hamamlar gelmiştir. Böylelikle suyun fazlalığı ve kullanılabilirliği sayesinde irili ufaklı birçok havuz ya da küvet hamamlarda kullanılmaya başlanmıştır, hamamlarda rahat ve keyifli bir ortam oluşturulmuştur.

Hamamlar, suyun yapıya getirilmesinden, yapı içerisinde dolaşımı, ısıtılması ve dışarı atılmasına kadar ki süreçte oldukça gelişkin sayılabilecek bir şekilde kanallar ve drenaj sistemleriyle donatılmışlardır. Bu kanallar yapı içerisinde çoğunlukla zeminin alt seviyelerinde yer almakta ve döşemeler tarafından kapatılarak kullanılmaktaydı. Böylelikle hem kullanıcılar için güvenli bir ortam oluşmakta hem de estetik açıdan yapının görünümü bozulmamaktadır. Geniş kazanların ısıtılarak sıcak su halinde kullanıma sunulması, havuzlara suyun getirilmesi ve bu suyun daima dolaşımının sağlanması, atık suların dışarı atılmasını sağlayan kanallar sisteminin

hepsi de oldukça sistematik bir mühendislik bilgisi gerektiren faaliyetler olup hamam yapılarında yıllarca başarıyla uygulanmıştır.

Amorium hamam yapısında gerçekleştirilen kazılar sonrası henüz yapının su ihtiyacını karşılayan gelişkin bir su sistemine rastlanmamıştır. Şehir içinde ya da şehir civarında bu yapıya su getiren bir *aquadükt* veya su yolu da henüz tespit edilememiştir. Bu tür yapılar için suyun önemi tartışılmaz ancak, buraya suyun nereden ve ne şekilde getirildiğine dair her hangi bir arkeolojik verinin ele geçmeişinin oldukça ilginç olması bir yana, konu ile ilgili bir çok uzmana göre hamamların işlevlerini yerine getirebilmeleri için büyük bir *aquadükt* ya da gelişkin bir su yolu çok da gerekli değildir (DeLaine 1988, 24; Fagan 1999, 72-74 lev:106-107; Manderscheid 2000, 486-490 ve özellikle Bizans Hamamları için; Mango 1982, 252). Zira gerekli olan su ihtiyacını kuyular ya da sarnıçlarla gidermiş birçok hamam bulunmaktadır. Örneğin Likya'daki Aparlae hamamı gerek plan ve ölçü olarak gerekse teknik unsurlarıyla Amorium hamamı ile yakın özelliklerde olup su ihtiyacını tıpkı Amorium hamam yapısında olduğu gibi hemen yanına inşa edilmiş bir sarnıçtan karşılamaktadır (Vann vd. 2000, 201).

Başta belirttiğimiz üzere erken dönem Grek *balnea*'ları bu ihtiyaçlarını basit yollu olarak kuyular ve sarnıçlar ile gidermiştir. Nitekim hem yazılı kaynakların belirttiği gibi hem de arkeolojik verilere göre Geç Roma ve Bizans hamamlarının birçoğunda su ihtiyacı tekrar kuyu ve sarnıçlardan sağlanmaya başlanmıştır (Nielsen 1990, 24). Bunun sebebi olarak dönemin sosyal ve ekonomik dengesizlikleri gösterilebilir. Birçok *aquadükt* bu dönemde barbar saldırılar ya da savaşlar sonrası yıkılmış ve ekonomik yönden etkisiz kalan kentlerin bu yapıları tekrar onaramamaları, bakımsız bırakmaları sonucu yok olmuştur (Buna en iyi örnek olarak Konstantinopolis'in su ihtiyacını karşılayan Valens su kemerinin Avar saldırıları sonucu M.S. 626 yılında tahrip edildiği ve daha sonra İmparator V. Constantine tarafından tamir ettirilene kadar bir daha kullanılmadığını gösterebiliriz; Mango 1982, 252). Bu olumsuzluk zamanla hamamların sahip olduğu geniş havuzların ve küvetlerin ortadan kalkmasına, dolayısıyla onların gerek boyut gerekse işlev olarak

küçülmelerine neden olmuştur. Artık suyun harcanabilirliği sınırlanmış ve doğal olarak bu da hamamların yapımında belirgin bir azalmaya neden olmuştur.

Amorium hamamının da inşa edildiği tarih ve bu dönem de kentin birçok olumsuzluklarla karşı karşıya olması göz önüne alındığında benzer durumun burası içinde geçerli olabileceğini düşünmekteyiz. Nitekim yapı boyut olarak küçüktür ve büyük bir *aquadukt* ya da özel bir su sisteminin hamama su getirmesini bekleyemeyiz. Ancak kente su getiren bir *aquadukt*'ün hamamın su ihtiyacını da karşılaması olasılık olarak değerlendirilebilir. Fakat, bahsettiğimiz gibi şimdilik kente ait herhangi bir *aquadukt* ya da su sistemi bulunamamıştır (Lightfoot vd. 2004, 362). Bundan dolayı Amorium hamam yapısının *vestibulum* kısmında ortaya çıkartılan büyük su kuyusunun, yapının su ihtiyacını karşılamak için kullanıldığını düşünmekteyiz (Lev: 46c). Bu kısımda ve *latrina*' da suyun hamam içerisindeki dolaşımını sağlayacak kanallar in-situ olarak bulunmuştur. Yine *frigidarium* kısmındaki küçük küvet için oluşturulmuş su yolları, zemin seviyesinin alt tabakalarında takip edilebilmektedir (Lightfoot vd. 2004, 360). Bunun yanında yapının güneyinde yer alan II no'lu dörtgen binanın yapının su ihtiyacı için kullanılan bir sarnıç olduğunu düşünmekteyiz. Bu binanın hamama su sağladığını kanıtlayacak su sistemi ya da boru döşemeler henüz açığa çıkmadığı gibi yapının hamamla olan başka bir bağlantısı da tespit edilememiştir. Zira burasının zaman içerisinde uğradığı değişim oldukça uzun bir süreç içerisinde ve karışık bir şekilde kendini göstermektedir (Lightfoot ve Mergen 2000; Lightfoot ve Mergen 2002). Bu da bizim yapı hakkındaki yorumlarımızı, yapıyı anlamamızı zorlaştırmaktadır. Hem burasının mimari formu hem de hamam yapısına olan yakınlığı sarnıç olabileceği ihtimallerini kuvvetlendirmektedir. Çünkü hamam yapısının mevcut haliyle gerek içerisinde tespit ettiğimiz kuyu gerekse dış kısmında yer alan birçok kuyu hamamın su ihtiyacına tek başlarına cevap veremez. Yapıya suyun sağlıklı olarak sağlanabilmesi amacıyla suyun yakınında depolanmasına ve her an kullanılabilmesine imkan kılacak bir sarnıca ihtiyacı olduğu kaçınılmazdır.

Hamamın içerisinde gerçekleştirilen kazılarda olduğu gibi yapı etrafında gerçekleştirdiğimiz kazılarda da suyun tahliyesi ve drenajı ile ilgili birçok yapı kalıntısı açığa çıkartılmıştır (Lev: 79a-79b-79c-79d). Tabii bu kalıntılar iç içe geçmiş farklı evrelere ait yapı kalıntıları ile birlikte açığa çıkartıldıklarından dolayı, anlaşılması zor bir tablo çizmektedir. Fakat buna rağmen açığa çıkarılan kanallardan ve tahliye sisteminden suyun nerde, nasıl depolandığı ve hangi yolla dışarıya çıkartıldığı gibi bazı teknik sorunlar azda olsa anlaşılabilmiştir.

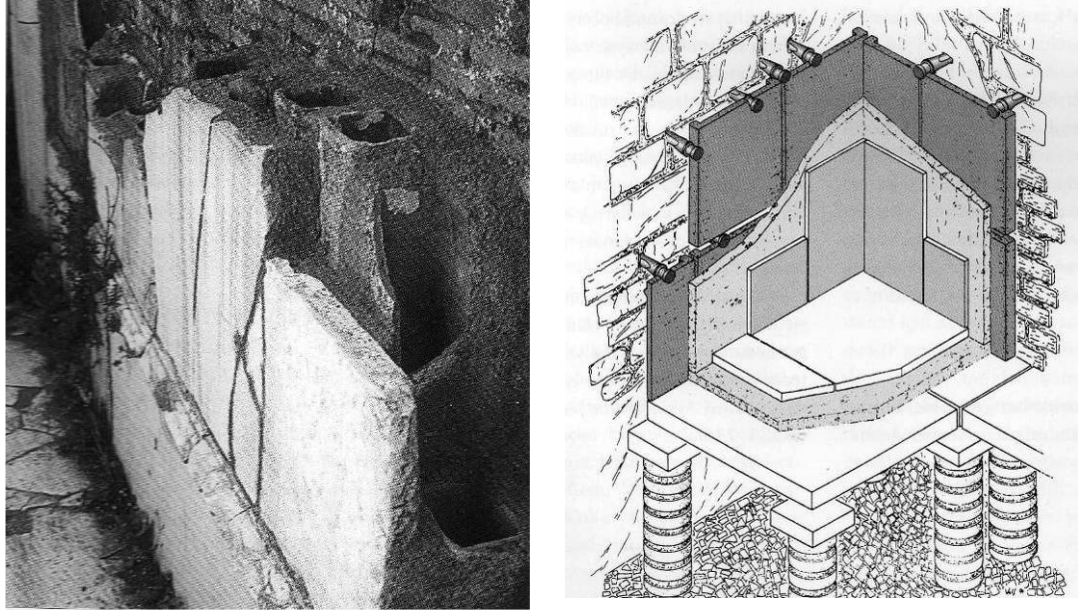
C. Isıtma Sistemi

Hamam yapılarının ısıtılmaları, başlangıcından itibaren bu yapıların fonksiyonlarını belirleyen en büyük etken olarak görünmektedir. Bilindiği gibi, Romalıların hamamların iç mekanlarını *hypocaust* sistemine bağlı olarak (Res. 4.18) ısıtmaya başlamalarından itibaren, hamam yapıları sosyal hayatta büyük öneme sahip yapılar olmaya başlamıştır (*Hypocaust* sistemi ile ilgili olarak; Forbes 1958). Antik kaynaklarda bu sistemden sıkça bahsedilmiş ve gerek yapım teknikleri gerekse işlevsellikleri hakkında oldukça detaylı bilgiler verilmiştir (Vitruvius, *de Architecture* 5.10.2).

*Res. 4. 16. Hamamların ısıtılmalarını sağlayan hypocaust sistemi.
Heraclea.(Brödner, 1983)*

En erken ve gelişmiş örneklerine M.Ö. 2. yüzyıl sonlarına doğru İtalya'da rastlanan *hypocaust* sisteminde (Yegül 1992, 357); hamamın *tepidarium* ve *caldarium* kısımlarında, zeminlerinin altında tuğla payeler yer almakta ve tabanı bu payeler taşımaktadır. Kare, yuvarlak ya da poligonal şekilli tuğlalardan oluşturulan bu payeler ortalama 0.60 ile 1.00m arasında bir yüksekliğe sahip olurdu (Nielsen 1990, 14) ve birbirlerine yakın olarak yerleştirilirdi. Böylelikle hamamın ısıtılmak istenen kısımlarının alt kısmında büyük bir boşluk oluşur ve *praefurnium* denen ocak kısmından elde edilen sıcak hava, bu tuğla payelerin arasında dolaşarak yapıyı ısıtırdı. Ancak bunun yanında *hypocaust* sistemine bağlı olarak, hamam yapılarının mekanları duvarlara, hatta yapının üstünü örten kubbelere monte edilen çeşitli tuğla ve *spacer* denen pişmiş toprak objeler sayesinde zeminle birlikte hem duvarlardan, hem de kubbelere ısıtılabilirdi (Sandklef ve Selling 1976, 123. fig:1; Webster 1979, fig:15/3-4). Buna göre elde edilen sıcak hava hem zeminde hem de duvarların ve kubbenin arasında dolaşabilmekte, böylece hamamın içinde bir sıcak hava dolaşımı sağlanarak yapının içi daha iyi ısıtılabilirdi (Res. 4. 22).

a

b

Res. 4. 17a-b. Hamam yapılarının hypocaust sistemine bağlı olarak zeminle birlikte duvarlardan da ısıtılmalarını sağlayan ısıtma sistemi (Brödner 1983 ve Radt 1999)

Arkeolojik verilere göre en erken ve en doğru hypocaust sistemi Pompeii’deki Stabian Hamamları (M.Ö. 2. yüzyıl) ve Olympia’daki hamamlarda görülebilmektedir (IV. evre, M.Ö. 1. yüzyılın II. yarısı). Bu sistem M.Ö. 2. yüzyıl sonu 1. yüzyıl başlarında teknik olarak son şeklini almıştır (Adam 1994, 265). Vitruvius, en doğru hypocaust sisteminin kullanılmasından yaklaşık 60 yıl sonra bu konuda teknik olarak ayrıntılı bilgi vermiştir ve ona göre normal bir hypocaust’ un inşası şu şekilde olmalıdır:

“Önce zeminin yüzeyi, ocağa doğru eğimlendirilmiş bir buçuk ayak kare ölçüsünde kiremitlerle kaplanmalıdır; bu eğim içeriye bir top atıldığında topun ortada durmadan kendiliğinden külhana geri yuvarlanmasını sağlayacak düzeyde olmalıdır. Böylelikle, ocağın ısıtı asma zeminin altında daha çabuk yayılabilecektir. Bunların üzerine, sekiz inçlik tuğlalardan oluşan direkler inşa edilerek, birbirlerinden, iki ayaklık kiremitlerle kapatılabilecekleri aralıklarla yerleştirilirler. Bu direkler iki feet yüksekliğinde olmalı ve killa karıştırılmış kille döşenerek üzerleri zemini taşıyan iki ayaklık kiremitlerle örtülmelidir”(Vitruvius, de Architecture V. X. 2).

Teknik olarak bakıldığında; ısıtma sisteminde çözülmesi gereken sorunların başında, ateş ve ısının kullanımı, aynı zamanda yakma işleminden sonra arta kalan küllerin atılması gelmektedir. Sonraki çözülmesi gereken sorun ise toksit gazlar ve duman probleminin çözülerek ısının kuru, sağlıklı ve hızlı yayılmasını olanaklı hale getirmektir (Adam 1994, 265-266). Ayrıca yine elde edilen ısının uzun bir zaman kalıcı olması ve kendini yapı içerisinde muhafaza edecek şekilde izolasyonu da oldukça önemlidir (Yegül 2003, 153-177).

Hypocaust kelimesi etimolojik olarak Grek kökenli bir isim olmasına rağmen (Adam 1994, 265) antik yazarlar, özellikle Yaşlı Plinius bu sistemin C. Sergius Orata isminde bir Romalı tarafından icat edildiğini söylemektedir (Yegül 1992, 379, dip.57; Plinius 9.168; Turner 1948, 486-487).

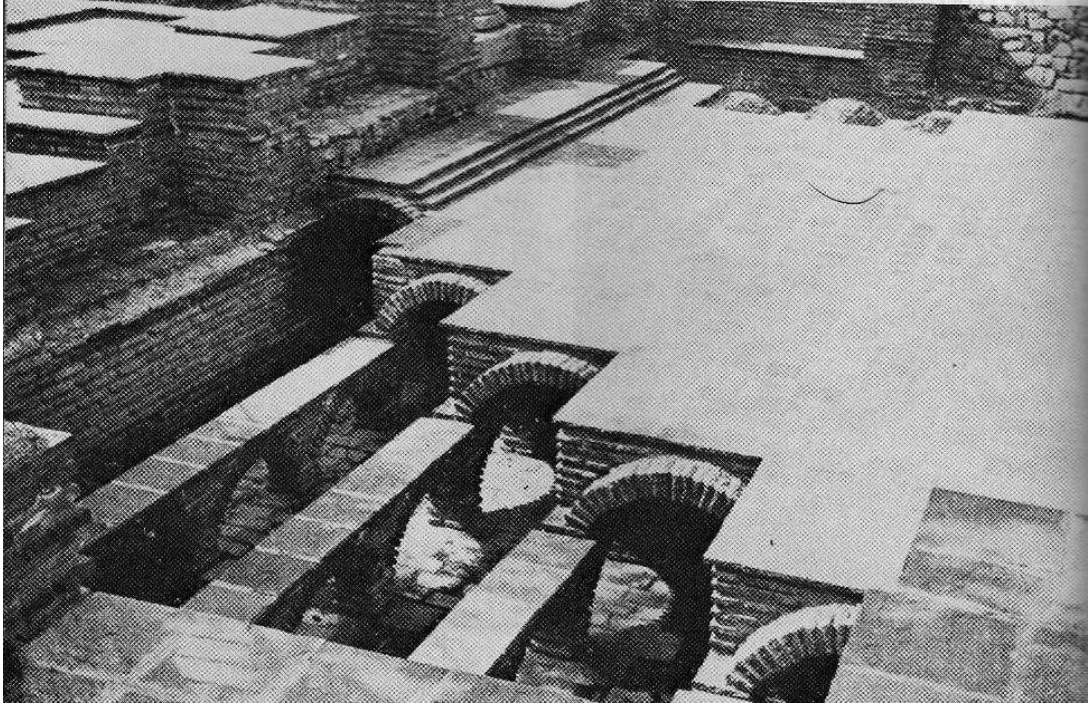
Hypocaust sistemi az önce de bahsettiğimiz gibi, kare ya da yuvarlak tuğlalardan oluşan payelerden oluşturulmakta ve yapının zemini bu payeler tarafından taşınmaktadır. Fakat bazen değişik örneklerin kullanıldığı örnekler de bulunmaktadır. Örneğin Fiesole' deki Roma hamamında *hypocaust* sistemine bağlı olan bu payeler sekizgen biçimindedirler. Bununla birlikte kullanılan malzemede zaman zaman taş veya pişmiş toprak boru ya da künkler şeklinde olabilmekteydi (Yegül 1992, 357; Stelle ve Mannari 1984, fig:7-18). Bergama Doğu Hamamı' nda *hypocaust* payeleri için yerel andezit taşları (Radt 1999, 134. fig:77), Skepsis'deki Bizans Hamamı' nda ise, ortalama 0.70m yüksekliğinde pişmiş toprak künkler kullanılmıştır (Başaran vd. 1995, 569. fig:4). Ayrıca zaman içerisinde *hypocaust* dikme sistemine alternatif olarak ortaya çıkarılmış kanal sistemi (Res. 4. 23) ve kompozit sistemlerin de uygulandığı olmuştur (Yegül 1992, 361).

Res. 4. 18. Hypocaust sisteminde paye dikmelere alternatif olarak kullanılmış değişik bir hypocaust ısıtma sistemi. Aquincum (Brödner1983)

Hypocaust payelerinin oturduğu taban için ise farklı dönemlerde farklı uygulamaların yapıldığı görülmektedir. Bazı örneklerde basit kırma taş ve harçla yapılmış düzgün yüzeyli bir zeminle bu sorun halledildiği gibi, bazılarında bu zeminin üzerine kare şeklindeki pişmiş toprak tuğla plakalar döşendiği ve *hypocaust* payelerinin bunlar üzerine yerleştirildikleri görülmektedir. *Hypocaust* payeleri daima sıcak havanın hamam bölümlerinin tabanı altında rahatça dağılmasını ve dolaşmasını sağlayacak şekilde düzenlenmektedir. Bundan dolayı payeler arasında belirli bir mesafe vardır. Bu payeler üzerine öncelikle *bipadales* denen büyük pişmiş toprak kare plakalar yerleştirilirdi (Res. 4.25). Genel olarak kenar uzunluğu 0.60m. olan bu *bipadales*' lerin de değişik form ve biçimlerinin de kullanıldığı olmuştur. Timgard Büyük Güney Hamam' da olduğu gibi, pişmiş toprak *bipadales*' ler yerine, ince birkaç kat taşın kullanıldığı da görülebilmektedir (Yegül 1992, 357). Esas olarak *bipadales* köşeleri eğer hypocaust payeleri yuvarlak biçimde ise dairenin merkezine, kare şeklinde ise her bir karenin köşegenlerinin kesiştiği yerde birbirlerine temas edecek şekilde yerleştirilmekteydiler. Paye üzerinde hamam bölümlerinin zeminini taşıyan tek plaka kullanıldığı gibi (Yegül 1992, 357. fig: 442), derz oluşturacak

şekilde, üst üste üç plaka da kullanılabilir (Adam 1994, 266. fig: 624). Bu tuğla plakaların *hypocaust* payeleri üstlerine binen köşelerinin kırılma olasılığı, yük eşit olarak dağıtıldığı için ortadan kalkmıştır. Plakalardan sonra kalın bir harç dolgu tabakası ve üzerine ince bir harç, *suspensura* uygulanmakta; böylece bu düzenleme hem tabandaki mermer plakaları yapıştırmakta hem de kalınlığı ile aşağıya su sızdırmayı önlemektedir (Hamamlarda genel olarak *suspensura* kalınlığı 0.20 ile 0.40m. arasında değişmektedir; Adam 1994, 268; Yegül 1992, 357; Hypocaust sistemi için ayrıca; Rook 1978, 269-282).

Res. 4. 19. Hypocaust sistemine bağlı olarak paye dikmeleri yerine çapraz kemerlerin kullanıldığı değişik bir hypocaust sistemi ve onların üzerine yerleştirilen bipadales' ler. Pautalia (Brödner 1983).

Romalı mimari ustaların bir icadı olarak ortaya çıkan ve tüm Roma dünyasında görebileceğimiz hamam yapılarının hemen hemen hepsinde uygulanan bu sistem, imparatorluğun ardından M.S. 6. ve 7. hatta 8. yüzyıl sonlarına kadar Bizanslı yapı ustaları tarafından da benimsenmiştir (Berger 1982, 102-107). Bizanslı yapı ustaları genel olarak hem Roma mimari geleneğini devam ettirmiş hem de yarattıkları yeni yapılara *hypocaust* sistemini aynen uygulamıştır. Tıpkı Romalı ustaların yaptığı

gibi Bizanslı ustalarda *hypocaust* sistemine bağı olarak yapıları hem zeminden hem de duvardan ısıtma yoluna gitmiştir. Bizans sınırları dahilinde yapılan bir çok sistemli arkeolojik kazı bunu en iyi şekliyle bizlere yansıtmaktadır (Bizans döneminde inşa edilmiş ve duvarlardan ısıtma sistemine sahip hamamlar için; Biers 1985, 78. kat.no: 113-115, fig: 4 ve lev: 31/b; Sanders 1999, 473. kat.no: 25-26, fig: 17). Ancak dönemin ekonomik zorunlulukları göz önüne alındığında kullanılan malzeme ve uygulamada yapılan farklılıklar açıktır. Bu özelliklerin neredeyse tümünü yansıtan Amorium hamamının ısıtma sistemi de yukarıda değindiğimiz gibi hem duvarlardan hem de zeminden sağlanan ısıyla desteklenmekteydi. Oldukça detaylı ve sofistike olan Amorium hamam yapısı *hypocaust* ısıtma sistemini burada iki kısım halinde incelenmesinin daha faydalı olacağı kanaatindeyiz.

1. Zeminden Isıtma Sistemi

Amorium hamam yapısındaki alttan ısıtma sistemi genel olarak I No'lu yapı içerisinde yer alan *tepidarium*, *caldarium* ve *sudatorium* kısımlarında tespit edilmiş olup kompleks bir görünümündedir. Yapının en batı kısmında yer alan *preafurnium*'dan elde edilen sıcak hava, altı farklı paye tipinin taşıdığı zeminde dolaşarak sırasıyla *sudatorium*, *caldarium* ve *tepidarium* kısımlarını duvarlar ile birlikte ısıtmaktadır. Payelerin sıcak hava dolaşımı için oluşturdukları zemin boşluğu *tepidarium* kısmında 0.60m, *caldarium* kısmında 0.85 m. iken *sudatorium* kısmında 1.30m. dir (Lightfoot vd. 2006, baskıda).

Hamam yapısında gerçekleştirilen kazılar sonrası açığa çıkarılan *hypocaust* sistemi hamamın ilk yapıldığındaki orijinal *hypocaust*' u olmayıp, modifiye edilerek ve tekrar onarılarak, ikinci kez kullanılmıştır. Bundan dolayı da yapının sahip olduğu *hypocaust* sistemi oldukça değişik bir şekildedir. *Tepidarium* kısmında yirmi, *caldarium* ve *sudatorium* kısımlarında ise onüçer adet *hypocaust* payesi açığa

çıkartılmıştır (Lightfoot vd. 2006, baskıda). Bütün bu payelerin taşıdığı mekanların zeminleri ise maalesef orijinal olarak ele geçmemişlerdir. Fakat mekanların bazılarının köşelerinde zemine ait oldukları düşünülen tuğla plaka parçalarının bulunmuş olması ve payelerin yüksekliklerine dayanarak, mekan zeminlerinin paye yükseklikleriyle eşit seviyelerde olduğunu söyleyebiliriz. Zemini taşıyan bu payeler, hem *tepidarium* hem de *caldarium* kısımlarında, gelişkin Roma hamamlarında olduğu gibi belirli bir düzende ve sırada değil, karışık bir vaziyettedir. Belli bir simetrisi olmayan bu payelerin bir kısmı düzgün dörtgen, bir kısmı ise dairesel tuğlaların harç ile üst üste bindirilmeleriyle oluşturulmuşken, diğerleri dikey vaziyetteki mermer blokları ve içi boş pişmiş toprak boru şeklindeki künklerden oluşturulmuştur (Lightfoot vd. 2006, baskıda). Toplam altı değişik paye tipinin tespit edildiği *hypocaust* sistemi gösterdiği bu özelliklerden dolayı alışılmışın dışında, değişik bir karakterdedir (Lev 14-15 ve 59a-59b-60d-61a-61b-61c-61d-62a-62b-62c-62d). Bu tür değişik *hypocaust* payelerinin kullanımı daha çok geç dönem hamamlarında görülmekle birlikte buna benzer özellikleri Skepsis’de açığa çıkartılan Bizans hamamında da görebilmekteyiz (Özden vd. 1995, 373; Başaran vd. 1997, 555-556). Çanakkale Müzesi tarafından gerçekleştirilen kurtarma kazıları sonucu gün yüzüne çıkan bu hamamda da, tıpkı Amorium hamamında olduğu gibi *hypocaust* sistemi pişmiş toprak borular şeklindeki künk payelerden oluşmaktadır.

Amorium hamamında *hypocaust* payelerinin taşıdığı zemin her ne kadar sağlam olarak ele geçmiş olmasa da payelerin oturduğu zemin oldukça korunmuş ve sağlam bir şekilde ortaya çıkmıştır. Payelerin oturduğu bu zemin, *hypocaust* sisteminin yer aldığı tüm alanda kaliteli tuğlalardan yapılmış bir görünümündedir (Lev: 13). Düzgün dörtgenlerden oluşan bu tuğlalar 0.55m x 0.55m ölçülerindedirler ve birbirlerine oldukça sıkı bir şekilde bağlanmıştır (Lightfoot vd. 2006, baskıda).

Tepidarium kısmında toplam yirmi *hypocaust* dikmesi tespit edilmiş olup hepsi de düzensiz bir biçimde (Lev: 54a-54b-55a-55b) mekan içerisinde dağılmış vaziyettedir (Lightfoot vd. 2006, baskıda). Kısmen boyut olarak diğer mekanlarda yer alan dikmelere oranla daha kısadır. *Caldarium* kısmında tespit edilen onüç adet

hypocaust dikmesi (Lev: 56a-56b-57a-57b) boyut olarak *tepidarium*' dakilere oranla daha uzundur fakat tıpkı onlar gibi düzensiz bir biçimdedir (Lightfoot vd. 2006, baskıda). *Sudatorium* kısmında ise, bu mekanın boyutlarına uygun olarak sekizi mekanın kuzey kısmında, beşi ise güneyinde olmak üzere toplam on üç yüksek paye, tıpkı diğer kısımlarda olduğu gibi iyi yapılmış tuğla zemine yerleştirilmiştir (Lightfoot vd. 2006, baskıda). Isının sağlandığı *praefurnium*' a bitişik olmasından dolayı diğer mekanlara ısıyı ulaştıracak olan ısı geçiş sistemi buranın hemen altında, tam ortada kısımda yer almaktadır. Bundan dolayı da, burası hem zeminden sağlanan ısı hem de bu kanalın sağladığı ısıdan dolayı hamam yapısının en çok ısınan mekanı konumundadır. Böyle bir durumda ise, zaten küçük bir boyutta olan *sudatorium* için sekizi odanın kuzey kısmında diğer beşi ise güney kısmında olmak üzere toplam on üç paye yetmektedir.

Genel olarak hamamın ısı dağılımına bakıldığında hamamın ocak kısmı olan ve ısıyı sağlayan *praefurnium*'dan elde edilen sıcak havanın, iyi işlenmiş kesme taşlardan oluşturulan gelişkin bir ana kanal tarafından öncelikle *sudatorium*' a aktarıldığı gözlemlenmektedir (Lev. 63a). Burada kanalın her iki kısmına açılan 0.15m çapındaki delikler tarafından *sudatorium* mekanına ısı dağıtılmaktadır ve 1.50m x 0.30m x 0.40m ölçülerinde olan kanal burada 0.40m x 0.40m lik bir kısmının üstü açık bir şekilde devam ederek *caldarium*' a bağlanmaktadır. Kanalın *praefurnium* ile *sudatorium*' a bağlantısının üst kısmında, buraya sonradan getirildiği ve ikinci kullanım sonucu yerleştirildiği anlaşılan bir Erken Bizans Dönemi lento parçası bulunmuştur (Lev: 65a-65b-65c-65d). Üst yüzeyinde çeşitli dekoratif süslemeler yer alan bu lento parçasının üzerinde bir de monogram yer almaktadır. Bu monogramın etrafı üzüm dalları ve salkımlarıyla süslenmiş olup stilistik olarak M.S. 5. yada 6. yüzyıllara tarihlenmektedir (Lightfoot vd. 2006 baskıda; Monogram baskılı bu blok T1605 kazı envanter no'su ile kayıtlıdır). *Hypocaust* sisteminin onarılarak tekrar kullanıldığını kanıtlaması bakımından kanalın bu kısmına yerleştirilmiş olan ikinci kullanıma maruz kalmış bu buluntu oldukça önemlidir.

Artık bu kanal tarafından *sudatorium*'un ortasından ilerleyerek *caldarium*' a ulaşmış olan sıcak hava, burada biri merkezi aksta, her iki odayı birbirinden ayıran duvarın tam ortasında, diğeri ise güney kısmında yer alan iki değişik yönde ilerleyerek *tepidarium*' u ısıtmaktadır (Lev: 58b-60a-60b). Güneyde yer alan pasaj, kuzeydekine nazaran daha gelişkin olup 0.75m genişliğindedir ve *caldarium*'dan *tepidarium*' a geçiş kısmında, orijinal durumunda iken yüksek bir kemer taşıdığı tespit edilmiştir (Lev: 56a). Böylelikle sıcak hava hamamın genelini dolaştıktan ve ısıttıktan sonra ise yine *tepidarium* kısmının güneyinde, hamam binasının güney uzun duvarı üzerinde yer alan kemerli bir *furnace* tarafından (Lev: 58a) dışarı atılmaktadır (Lightfoot vd. 2006, baskıda).

Hypocaust sisteminin açığa çıkartıldığı kazılar esnasında hem *tepidarium* hem de *caldarium* kısımlarında kalınlığı yaklaşık 0.15m ile 0.30m arasında değişen bir kül tabakası ile karşılaşmıştır. Çok sayıda seramik ve mermer süsleme parçaları içeren bu kül tabakasında, bir de insan iskeletine rastlanmıştır (Lev: 53b-53c). Yapılan değerlendirmeler sonucu bu kül tabakasının *hypocaust*'un ısı işlevine ait kendi külü yanında muhtemelen bir yıkımdan veya yangından dolayı oluştuğu sanılan kül tabakasını da içerdiği sonucuna varılmıştır (Lightfoot vd. 2006, baskıda). Oldukça homojen bir yapıda ve koyu siyah bir renkte olan bu tabakadan biri tam, diğeri ise kırılmış vaziyette, boyun kısmında uzun bir yazıtı sahip in-situ durumda seramik kaplar ele geçmiştir. Yine hamamın duvarlardan ısıtılmasını sağlayan *terrakotta spacer* sistemine ait birçok pişmiş toprak obje buradan ele geçmiş olan diğer önemli buluntular arasında sayılabilir (Lightfoot vd. 2006, baskıda).

2. Duvardan Isıtma Sistemi

Hypocaust sistemine bağlı olarak hamam yapılarının mekanları duvarlara hatta yapının üstünü örten kubbelere monte edilen çeşitli tuğla ve pişmiş toprak objeler

sayesinde, zeminle birlikte hem duvarlardan hem de kubbelere ısıtılabilirdi (Sandklef ve Selling 1976, 123. fig:1; Webster 1979, fig:15/3-4). Buna göre, elde edilen sıcak hava zeminde birlikte duvarların ve kubbenin arasında dolaşabilmekte, böylece hamamın içinde bir sıcak hava dolaşımı sağlanarak yapının içi daha iyi ısıtılabilirdi (Lev: 16).

Hypocaust sistemine bağlı olarak gelişim gösteren duvarlardan ısıtma sisteminin arkeolojik olarak ilk kanıtlarına İtalya yarımadasında, M.Ö. 1. yüzyıl başlarında, *tepidarium* ve *caldarium*'unun onarımından sonraki Stabian Hamamları'nda ve Pompeii' deki Forum Hamamları' nın *caldarium*'unda rastlamaktayız (Yegül 1992, 363). Fakat yazılı kaynakların bildirdiklerine göre ise bu sistem MS. 1. yüzyıl ortalarından itibaren kullanılmaya başlanmıştır (Nielsen 1990, 14-15). Duvarların içinde boşluk oluşturarak ısıtmaya yardımcı olan bu sistem, temel olarak hamam yapılarını zeminle birlikte duvarlardan da ısıtmakta ve elde edilen sıcak hava hamamın içinde dolaşarak bir nevi tekrar kullanılmaktadır. Bu şekilde zeminle birlikte duvarlardan ısıtılan hamam yapılarının sıcaklık elde etme ve bu sıcaklığı muhafaza etme konusunda belli bir avantaja sahip oldukları kesindir. Nitekim günümüzde yapılan deneysel çalışmalar bunu en iyi şekilde kanıtlamaktadırlar (DeLaine 1988, 22-24).

Duvarların içinde boşluk yaratarak sıcak havayı duvarlardan dolaştırmanın bilinen birkaç değişik yolu vardır. Bunlardan en çok bilineni ve en çok kullanılmış olanı, kare veya dikdörtgen bir kutu şeklindeki, içi boş *box flue tiles* denen tuğlalarının demir kancalar ve "T" biçimli çiviler vasıtası ile duvarlara monte edilmesiyle oluşturulan *tubuli* sistemidir (Nielsen 1990, 15 ve vol:2. fig: 13-14-15; Yegül 1992, 363 fig:454-455b; Adam 1984, 292-293 fig: 632-633-634; Rook 1978, 270). Bu teknik duvarlardan ısıtma sisteminde kullanılan diğer tekniklere oranla duvar içerisinde daha fazla boşluk oluşturmaktadır (Farrington ve Coulton 1990, 66; Nielsen 1990, 15) ve aynı zamanda en pahalı olanıdır (Webster 1979, 287).

Duvarlar arasında boşluk yaratmanın bir diğer yolu da, duvara yerleştirildiğinde boşluk oluşturması için, köşelerinde tıpa şeklinde meme başlı bir çıkıntısı olan, geniş kare tuğlaların kullanılmasıyla oluşturulan *tegulae mammatae* denilen tekniktir. Bu teknikte kullanılan tuğlalar köşelerinden geçirilen “T” şeklindeki kanca yada çivilerle duvara monte edilirler ve duvar iç mekan döşemesi arasında belli bir boşluk oluşturur (Yegül 1992, 363. fig:455a; Nielsen 1990, 15, vol:2. fig:19a; Adam 1984, 292-293. fig:630-631; Rook 1978, 270; Sandklef 1976, 123. fig:2). *Tegulae mammatae* dediğimiz bu teknikte, duvarlar üzerine yerleştirilen geniş kare tuğlaların köşelerinde herhangi bir çıkıntısı olmayan, fakat duvarda boşluk yaratması amacıyla duvar ile tuğla arasına, baş kısmı makara şeklinde olan çivi biçimindeki pişmiş toprak *spacer*’ ların yerleştirildiği tipler de vardır. Çivi biçimli olan bu *spacer*’ ların baş kısımları makara şekilli, uçları ise sivridir ve duvar harcının çatlakları ya da boşluklarından duvara girer (Farrington ve Coulton 1990, 56-57. fig:2). Ayrıca Farrington bu tekniğin kullanıldığı hamam yapılarının küçük ölçülü olan yapılar olduğuna değinir ve bu tekniğin daha çok küçük şehirlerdeki yapılarda ortaya çıkmasından dolayı da yerel ustalarca geliştirildiğini söyler (Bu sistem hakkında; Radt 1980, 412, fig:8; Radt 1999, 142-143. fig:87-88; Yegül 1992, 363. fig: 455c; Nielsen 1990,15 ve Korkut 2003, 448-452. fig:7-10). Yegül’ e göre bu teknik daha çok Anadolu ve Akdeniz civarındaki hamam yapılarında gelişmiş ve daha çok buralarda kullanılan ortak bir tekniktir. Öyle ki bu tekniğin kullanıldığı hamamlar en iyi olarak bu bölgelerde temsil edilmekte (Çivi biçimli pişmiş toprak spacerlerin bulunduğu diğer merkezler için; Farrington 1990, dip. 39. Ayrıca son yıllarda yayınlanan ve kazıları halen daha devam etmekte olan Patara’daki hamamda da bu tekniğin uygulandığı saptanmıştır; Korkut 2003, 452-457 fig:7a-b,8,9a-b ve özellikle 10). *Terrakotta spacer pin* sistemi olarak bilinen bu sistemde duvar içerisinde oldukça geniş bir boşluk yaratılabilmektedir. Zira ele geçen bir çok örneğe göre çivi biçiminde olan ve pişmiş topraktan yapılmış, makara başlı bu objeler ortalama olarak 0.20 ve 0.25m’lik bir uzunluğa sahiptirler (Farrington 1990, 64).

Geniş dörtgen tuğlaları kullanarak duvarlar arasında ısı dolaşımı için boşluk yaratmanın başka bir alternatif ve ucuz yolu daha vardır. Alternatif ve ucuz olarak

bilinen bu teknik çivi biçimli değil de içi boş, makara şeklindeki ya da silindirik formlu *spacer*' ların kullanıldığı tekniktir. Esas olarak bu uygulama, baş kısmı makara benzeri olan çivi biçimli *spacer*' ların kullanıldığı uygulamaya oldukça benzer bir yöntemdir. Fakat burada "T" biçimli demir çiviler kullanılır, ki bu çiviler, içi boş olan boru şeklindeki *spacer*' ların içinden girerek hem *spacer*' ları, hem de tuğlaları duvara sabitler (Yegül 1992, fig:455d; Webster 1979, 289. fig:15/2; Nielsen 1990, vol:2. fig:19b; Money 1974, 279. fig:2). Bu esnada tuğla ve duvar arasında yer alan ve içinden demir çivi geçirilen boru şekilli *spacer*' lar duvar ile tuğla arasında istenilen hava boşluğunu yaratmış olur. Yaratılan bu boşluk *tubuli* sistemindeki kadar olmasa da diğerlerine oranla oldukça geniştir (Webster 1979, 289).

İçlerinden çivi geçirilen bu objelerin iç kısımlarında sahip oldukları boşluk bazı örneklerde sadece içinden bir çivinin girebileceği kadarken bazı örneklerde ise oldukça geniş olabilmektedir (Bu tür objeler için; Barnea 1967, fig: 15; Money 1974, lev: LVII. a-b; Biers 1985, kat.no. 113-115, fig: 4 ve lev: 31/b; Sanders 1999, kat.no. 25-26, fig: 17). Likya hamamlarında kullanılan *terracotta spacer pin* sistemi üzerinde çalışmaları bulunan Farrington, bu tekniğin biraz daha geç zamanlarda, *tegulae mammatae* tekniğine bir alternatif olarak geliştiğini düşünmektedir (Farrington 1990, 65. dip:45). Zira bu tekniğin kullanıldığı hamamlar bilindiği kadarıyla daha çok Geç Roma ve Erken Bizans dönemlerine ait hamam yapılarıdır.

Öyle ki, bir Geç Roma\Erken Bizans Dönem yapısı olan Amorium hamam yapısının duvarlarındaki ısı dolaşımının sağlanması için de bu tekniğin kullanıldığını biliyoruz. Burada, duvarlardaki ısı dolaşımı için kullanılan *spacer*' ların tamamına yakını çark yapımı olup hemen hemen aynı özelliklere sahiptirler. Küçük bir su borusunu andıran şekilde, dar ve uzun silindirik bir formdadır. Ağız ve taban kısımları her iki taraflarında da açık olup, dışa doğru profil vermektedir (Lev: 17-18-19-20-21a ve 67a-67b-67c-67d-68a-68b). Herhangi bir dekoratif bezeme ya da figürün tespit edilmediği bu objeler, kendi aralarında belli bir bütünlük oluştursalar da bazıları boyut ve form olarak çeşitlilik gösterebilmektedir (Koçyiğit 2006, baskıda).

Amorium hamam yapısı *tepidarium* ve *caldarium* kısımlarında ele geçen bu *spacer*' ların, bir kaç örnek dışında, büyük bir kısmı birbirleri ile tamamen bağlantılı ve benzerdir. Fakat standart olarak yapılmış olan bu objelerden başka, *spacer* olarak kullanılan ve ortalarında delik bulunan tuğla biçimli değişik örnekler de ele geçmiştir (Koçyiğit 2006, baskıda). Tuğla biçimli bu *spacer*' lar diğer çark yapımı örneklerden tamamen farklı olup, değişik bir grup oluşturmaktadır (Lev: 21b ve 69a-69b). Bu tuğlalar 2003 yılında *caldarium* kısmında gerçekleştirilen kül ve yıkıntı dolgusunun temizliği sırasında ele geçmiştir (Lightfoot vd. 2006, baskıda). Esas olarak bu tuğla parçalarını sonradan kabaca kare ya da yuvarlak biçimde şekillendirilmiş ağırlıklar olarak kabul edebiliriz. Çünkü bu tuğla parçaları, sahip oldukları form ve orta kısımlarındaki deliklerden dolayı bir nevi ağırlık işlevi görmüş olabilir. Bunların yanında, bu tuğla parçalarının birisi orta kısmında yer alan deliğe geçirilmiş demir bir çivi ile birlikte ele geçirilmiştir (Koçyiğit 2006, baskıda). Bu da bir şekilde ikinci kullanıma uğramış bu tuğla parçalarının Amorium hamamının duvarlarındaki ısı dolaşımı için kullanıldığını ispatlamaktadır. Ayrıca orijinal biçimiyle ele geçen demir çivi de burada *spacer*' ların demir çivi ya da kenetlerle duvarlara monte edildiğini göstermektedir.

Arkeolojik verilere göre hamam olarak kullanılmaya devam edilen dikdörtgen planlı yapının zaman içerisinde birçok defa onarımlara maruz kalarak tekrar kullanıldığının daima altını çizmekteyiz. Yapının çeşitli zamanlarda onarım geçirerek işlevsel kullanımına devam etmesi, duvarlardaki ısı dolaşımı için kullanılan, bu *spacer*' lar üzerinde de kendini hissettirmektedir. Burada ikinci kullanıma maruz kalan tuğla parçalarının, duvarlardaki sıcak hava akımını sağlayacak şekilde kullanılmaları, yapının inşasından sonraki bir dönemde yapılan onarımı ve tekrar kullanımı kanıtlar niteliktedir. Muhtemelen hamamın Karanlık Çağlar'da yapılan bir tamirata ya da düzenlenmesi sırasında bu kısımlardaki duvarların mermer döşemeleri bir şekilde yerlerinden oynatılmış ve tahrip edilmiştir (Koçyiğit 2006, baskıda). Bunun sonucu olarak da buradaki küçük bir alanda daha önceden duvara monte edilen *spacer*' lar zarar görmüş ve tekrar kullanılamaz hale gelmiştir. Dolayısıyla mevcut onarımın gerçekleştirildiği zamanlarda silindirik formlu, çark yapımı *spacer*' ların

elde edilmesinin pek mümkün olmadığı düşünülürken, onarımı yapan ustanın farklı bir işlevi olan tuğla parçalarını, *spacer*' ların yerine kullandığı anlaşılmaktadır (Lightfoot vd. 2006, baskıda).

Ayrıca elimizde henüz kesin bir kanıt olmasa da, kare ve yuvarlak biçiminde yontulan bu tuğla parçalarının, silindirik biçimli pişmiş toprak objelerin duvarlara monte edilmesinde tamamlayıcı bir eleman olarak kullanıldıklarını da söyleyebiliriz. Çünkü burada kullanılan silindirik formlu objelerin sahip oldukları çivi boşluğu oldukça geniştir ve bu da silindirik formlu *spacer*' ların duvarlara çivi ile monte edilmesinde sorun yaratmış olabilir. İşte bu sorundan dolayı dar delikli bu geniş tuğla parçalarının, çivilerin giriş kısımlarında bir nevi conta vazifesi görmüş olduğunu düşünebiliriz (Bu tanımlamaya benzer bir kullanım için; Nielsen 1990, vol:2 fig:19b). Şu ana kadar böyle bir uygulamanın her hangi bir örneğine rastlamasak da, yerel ustaların *spacer*' ların duvara monte edilmesi sırasında, iki tarafta da delik kısımları dar olan -tam olarak çivilerin girebileceği kadar- bu tür tuğlaları kullanmış olduklarını söyleyebiliriz.

Yine ele geçen bazı örneklerin, diğerlerine oranla biraz daha geniş bir forma sahip olmaları ve bunların *caldarium*'da bulunmuş olmaları onları biraz daha ilginç kılmaktadır (Lev: 20). Bu objelerin diğerlerine oranla neden daha fazla geniş olduklarını açıklayabilmek şimdilik oldukça zor görünmektedir. Her ne kadar, diğer örneklerle oranla daha geniş olan bu örneklerin sadece *caldarium*' da ele geçmeleri (Lightfoot vd. 2006, baskıda), onların ilk bakışta daha fazla ısı elde etmek için, duvarda daha fazla genişlik oluşturabileceklerini akla getirirse de bu oldukça zor bir ihtimaldir. Zira silindirik formlu bu objeler, yatay olarak duvarlara monte edilmekte ve bu objeler ile çoğunluğu oluşturan diğer örnekler arasında boyut olarak her hangi bir farklılık bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu objelerin ısı dolaşımı ile ilgili olarak genişlik bakımından her hangi bir etkileri yoktur.

Bunların yanı sıra başlangıçta söylediğimiz gibi, bahsettiğimiz bu pişmiş toprak objelerin tamamına yakını hamam yapısından ve hamam yapısına bağlı olan

kontekstlerden ele geçmiştir. Sadece tek bir örnek, silindirik formlu bir *spacer*'a ait küçük bir ağız parçası, hamam yapısının çok uzağında, Yukarı Şehir'de ele geçmiştir. Şekil ve form özellikleri bakımından yapı içerisinde ele geçen *spacer*' lar ile bire bir uyuşan bu tek örnek 1993 yılı kazılarında L açmasından Orta Bizans Dönemi' ne, yaklaşık M.S. 11. yüzyıla ait arkeolojik bir kontektsten gelmiştir (Yukarı Şehir L Açması Kontekt 336. Bu kontekt bahsedilen döneme ilişkin olarak sağlam tarihler veren çok sayıda cam bilezik içermektedir; Gill 2002, 247). Kazının yapıldığı yıl Amorium'da henüz bir hamam yapısının varlığı bilinmediği için ve bu parça tekil olarak ele geçtiğinden dolayı yanlış olarak bir Geç Roma unguanterium parçası şeklinde kayıtlara geçmiştir (Lightfoot vd. 1994, 115). Ancak şu anda biliyoruz ki bu küçük parça hamama ait bir *spacer* parçasıydı ve diğer benzerleri gibi ısı dolaşımı için kullanılmıştı. Burada, bu küçük parçanın hamam yapısı dışında bir yerde Yukarı Şehir'de ele geçmesi biraz ilginç bir durum gibi görünse de bu sorun arkeolojik buluntu durumuyla değerlendirilmesi gereken bir konudur³.

Eğer hamam yapısının M.S. 838'de tahribata uğradığı ve terk edildiği dikkate alınrsa, bu yapıda kullanılmış bir nesnenin işlevini yitirdikten sonra herhangi bir şekilde M.S. 11. yüzyıla tarihlenen başka bir arkeolojik tabakaya taşınmasının oldukça normal olduğu fark edilebilir. Amorium hamam yapısının tarihi süreç içerisinde birçok defa uğradığı tahribat ve onarımlar böyle bir durumu kaçınılmaz kılmaktadır. Zaten bu dönemde şehrin artık Yukarı Şehir dediğimiz kısma doğru çekildiği ve burada bir takım yeni inşaat faaliyetlerinin yapıldığını biliyoruz. Bu inşaat faaliyetleri sırasında ise Aşağı Şehir'den buraya yapı elemanları ve taşıma toprak gibi bir çok malzeme taşınmıştır (Gill 2002, 16-17). Bu obje böylelikle hamam yapısının M.S. 11. yüzyıldan önceki bir tarihte tahrip edilerek kullanılamaz hale geldiğini de kesin olarak kanıtlamaktadır. Ayrıca buna ilaveten, bu küçük *spacer* parçasının ele geçtiği Yukarı Şehir'de şimdilik *spacer*'ların kullanılmasını gerektirecek bir mimari oluşumdan da söz edemeyiz. Dolayısıyla üzerinde

³ Zaman içerisinde arkeolojik bir nesnenin ait olduğu kontekt ve tabaka dışında başka bir kontekte taşınması, ele alınan buluntunun durumunu etkileyebilmektedir. İşte bu yüzden arkeolojik buluntular doğal ve kültürel faktörlerin zaman içerisindeki etkileri değerlendirilerek yorumlanmalıdır.

tartıştığımız bu parça hamam yapısında kullanılmış ve zaman içerisinde şimdiki bulunduğu arkeolojik tabakaya taşınmış olmalıdır.

Sonuç olarak Amorium hamam yapısının duvarlardan ısıtılmasını sağlayan bu pişmiş toprak objeler teknik olarak basit ve ucuz, fakat işlevselliği olan bir görünümdedir (Koçyiğit 2006, baskıda). Zaman içerisinde ise çok daha basit şekillerde onarımları ise onların yapıldıkları dönemde oldukça gelişkin bir sisteme hizmet ettiklerini göstermektedir. Bu örneklerin tipolojik olarak en yakın örneklerini Corinth ve Anemurium’ daki Erken Bizans Dönemi’ne tarihlenen hamamlarda görebilmekteyiz (Biers 1985, 78. kat.no: 113-115, fig. 4 ve lev: 31/b; Sanders 1999, 473. kat.no. 25-26, fig. 17. hamam yapısına bağlı olarak işlevleri için 453-461). Anemurium’da bulunan örnekler sadece bir hamamın ısıtılan kısımlarında ele geçmelerine rağmen “seramik ayakları” olarak tanımlanmıştır (Williams 1989, 103-104, kat.no: 600-602, fig: 63. Alliano (Yortanlı)’de bulunmuş bazı gerçek amphora ayakları için; Yaraş 2001, 111. lev: 12).

Aynı şekilde benzer teknikler ve özelliklerdeki ısıtma sistemleri olarak, Balkanlar’daki birkaç hamam ile İngiltere’deki M.S. 2. yüzyıla tarihlenen bir Roma hamamını gösterebiliriz (Money 1974, 278-80; Yegül 1992, fig: 455d ve 465 n. 25; Barnea 1967, fig: 15). Buralardaki hamamlarda kullanılan *spacer*’lar tıpkı Amorium hamamında olduğu gibi duvar ile mermer kaplama arasında yer alarak ısı dolaşımı için boşluk yaratmışlardır. Bunun dışında Likya hamamlarında ve Pergamon’ daki küçük bir hamamda kullanılan pişmiş toprak çivi biçimli *spacer*’lar da, her ne kadar bu örneklerin değişik bir varyasyonu olsalar da teknik olarak benzer yanları bulunmaktadır. Zaten her iki teknikte de kullanılan *spacer*’lar biçim ve şekil olarak birbirlerinin kopyası gibidir.

Böylelikle, gerek Amorium hamamının duvarlarındaki ısı dolaşımını sağlayan pişmiş toprak objelere, gerekse bu yapı ile çağdaş diğer örnekler baktığımız vakit, Geç Antik Çağ’da hamam teknolojisinin özellikle ısıtma konusunda çeşitlilik içerdiğini görürüz. Muhtemelen bu dönemin yerel yapı ustaları ekonomik olarak daha

avantajlı olan yeni tekniklere yönelmiş ve bir yandan eski yapı geleneğini işlevsel olarak devam ettirmiş bir yandan da kendi yöresel özelliklerini yapılar üzerinde hissettirmişlerdir. Yeni seçenekler oluşturarak bunu özenli işçilikleriyle birleştirmeyi becermişlerdir. Bunun en belirgin kanıtı, duvarlardaki ısı dolaşımını sağlayan bu yeni sistemde kullanılan pişmiş toprak objelerin, Balkanlar'da farklı, Britanya'da farklı, Anadolu ve Yunanistan'da daha farklı şekillerde karşımıza çıkmasıdır.

D. Aydınlatma Sistemi

Antik yaşamında önemli bir rolü olduğunu belirttiğimiz hamamların kullanımlarında suyun ve ısının gerekliliği kadar, aydınlatılmaları da büyük öneme sahiptir. Günlük yaşamda, öğleden sonraları hamamların kullanımı için en ideal zamandır ve Romalılar genellikle öğleden sonraları, zamanlarının önemli bir bölümünü hamamlarda geçirmekteydi (Deighton 2002, 39). Başlangıçta hamamlar günde 8 saat açık kalır ve Roma'da güneş battıktan sonra kanunen kapatılırlardı. Fakat yine de geceleri de bazı hamamların faaliyetlerini sürdürdüklerini Pompeii hamamlarında ele geçen çok miktardaki kandilden anlamaktayız (Kretzshmer 2000, 57). Ancak geceleri hamamların işletilmesi hem masraflı, hem de güvenliğinin sağlanması açısından oldukça zordur. Bundan dolayı hamamlara giriş ve çıkışlar belli saat aralıklarında yapılmaktaydı. Hamamlara giriş çıkış saatlerinin sınırlandırılmış olmasının diğer bir sebebi ise mekanın temizliği ve bakımı için gerekli sürenin kazanılması amacıdır (Yegül 1992, 33).

Hamamların aydınlatılması için genellikle büyük pencereler kullanılmaktadır. Her ne kadar bazı hamam yapılarında bu pencerelerde cam kullanılsa da genel olarak pencerelerde camlar bulunurdu. Zira Thatcher, Ostia'daki Forum hamamının *tepidarium* bölümündeki büyük pencerelerin açık olduğunu, cam kullanılmadığını iddia etmesine karşın, Yegül ve Ring'in de belirttiği gibi hamam yapılarının

pencerelerinde cam kullanımı oldukça mantıklıdır (Yegül 1992, 383; Ring 1996, 717-178). Bu pencereler sayesinde hamam yapıları hem aydınlanmakta, hem de genelde güney ve güneybatıya bakan büyük pencereleri ile özellikle öğleden sonra güneş ışınlarından büyük oranda faydalanarak mekanların güneş enerjisiyle bir oranda ısıtılmasını sağlamaktadır (Vitruvius 5.10.1; Thatcher 1956, 174-179; Jordan ve Perlin 1979, 583-594; Yegül 1992, 382-383; Ring 1996, 717-724).

Bu anlamda hamamların konumları gün ışığından mümkün olduğunca faydalanabilmek için oldukça önemlidir. Hamamların geniş pencereleri öğleden sonraki sıcak gün ışığından yararlanabilmek için güneşin bu yönüne doğru tasarlanırlardı. Vitruvius'da bu konu ile ilgili olarak hamamları tasarlayacak mimarlara yapının güneybatı yönünde uzanması gerektiğini tavsiye eder (Vitruvius 5.10.1. ve 6.4.1). Buradaki amaç yapıyı hem günışığından yararlanarak aydınlatmak hem de ısıtılmasına yardımcı olmaktır. Günümüzde bu konu ile ilgili olarak yapılan birçok deneysel çalışma, hamamların ısıtılmak istenen kısımlarının günışığından faydalanarak ısıtıldıkları zaman daha fazla ısıya sahip olduklarını kanıtlamıştır (Rook 1978, 272).

Amorium hamam yapısı da bu düzenlemeye uygun olarak kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda uzanmaktadır (Lev: 4). Özellikle I no'lu yapının en güneybatısında yer alan ve ısıtılması en fazla gerekli olan *tepidarium* ile *caldarium* kısımları yapının bu şekilde yönlendirilmesi sonucu bütün gün gün ışığından faydalanarak hem tüm gün aydınlatılmakta hem de ısı almaktaydı. Buna rağmen bu kısımların nasıl bir pencere sistemi ile kaplandıkları konusunda elimizde oldukça az denilebilecek kalıntı vardır. *Caldarium* kısmının *hypocaust* temizliği sırasında ele geçen ve pencereye ait olduğu anlaşılan bir mermer parçası bu konu da az da olsa bilgi sahibi olmamızı sağlamıştır. Buna göre oval bir profil veren bu mermer parçası muhtemelen üzeri tonozlar ile örülmüş bir kubbeye yerleştirilmişti. Mermer parçanın sahip olduğu küçük yuvarlak şeklindeki delik ise pencere sisteminin burada tonoz üzerinde yer alan küçük yuvarlak boşluklarca oluşturulduğunu göstermektedir. Daha çok geç dönem ve Osmanlı hamamlarında görebileceğimiz bu özellik burada da

kullanılmıştır. Kubbe üzerine yerleştirilen çok sayıdaki delikli mermer parça böylelikle *caldarium*' un hem aydınlatılmasını hem de güneş enerjisi ile ısıtılmasını sağlıyordu. Bunun dışında hamam yapısının aydınlatma sistemi hakkında bilgi verecek kesin kanıtlar yoktur. Hamamın hangi saatlerde çalıştığı ya da hangi sistemlerle aydınlatıldığı şimdilik kesin değildir. Bu tür bilgilerin genelde yazılı kaynaklar ve çok özel buluntular sayesinde elde edilebildikleri dikkate alındığında, Amorium hamam yapısı gibi bu tür buluntuların bulunmadığı yerlerde, konunun biraz güç olduğu anlaşılmaktadır. Mevcut buluntular ışığında başka yorumlar yapmamız pek mümkün görünmemekle birlikte, yapı içerisinde gerçekleştirilen kazılar esnasında stratigrafik tabakalardan çok sayıda kandil parçasının ele geçtiğini ve bunların da hamamın günlük kullanımında kullanılmış olabileceğini söyleyebiliriz.

E. Yapı Stratigrafisi ve Tarihlendirilmesi

Temel olarak bu kısımda hamam yapısının ve üzerine oturduğu geniş açık alanın sahip olduğu uzunca bir kullanım dönemini evrelere ayırabilmek ve yapının bahsedilen mevcut veriler ışığında sağlam bir tarihlendirilmesini yapabilmek amaçlanmaktadır. Bunun için kazılar sonrası açığa çıkan yapının detaylı olarak mimari özellikleri ve değişimleri ele alınmış aynı zamanda yine kazılar esnasında çeşitli tabakalardan ele geçen seramik, sikke, cam, metal ve karbon gibi buluntu örnekleri yapı mimarisi ile birlikte değerlendirilmiştir.

Hamam yapısı arkeolojik kazılar sonrası açığa çıkartıldığından ve bu kazıların da sadece yapıyı açığa çıkarmak değil aynı zamanda alanın stratigrafisini anlamaya yönelik bir sistemde yapılmış olmasından dolayı elimizde bu konu ile ilgili olarak yeterli veri bulunmaktadır. Nitekim hamamın açığa çıkartıldığı XC aşmasının stratigrafisi net olarak belirlenebilmiş tabakalar birbirlerinden ayrılmıştır (Lev. 24). Fakat burada işimizi zorlaştıran tek konu yapının yukarıda da bahsettiğimiz gibi

oldukça uzun bir dönem kullanıldığı ve bu dönem içinde de birçok defa değişime uğramış olduğudur (Lev. 22-23). Bu konu alanın formasyonu ile ilgili olarak “Alanın Tarihi Süreç İçindeki Değişimi” adı altında ayrıca ele alınmıştır. Buna göre yapının temel seviyelerini oluşturan kontekst gruplarından ele geçen seramik buluntuların en erken olarak M.S. 5. yüzyıl sonları ve M.S. 6. yüzyıl başlarına ait olması yanında mimari olarak yapının bu dönemin tipik özelliklerine sahip olması burasının bu tarihte yapıldığını göstermektedir. Yapılan kazılar sırasında bunun tersini kanıtlayacak her hangi bir buluntuya rastlanmamıştır. Buna göre hamam yapısına ve alana ait stratigrafik değerlendirmeler şu şekildedir:

1. VI. Tabaka (Geç Roma M.S. 5. yüzyıl)

Bu katmana ait bilgilerimiz oldukça az ve sınırlı olmakla beraber, bu tabaka alan içerisinde en alt seviyelerde açığa çıkartılan farklı ünitelere ait mimari kalıntılar ve çok sayıda Geç Roma seramik kap parçaları ile temsil edilmektedir. İlk olarak hamam binasının üzerine oturduğu geniş açık alan içerisinde gerçekleştirilen kazılar esnasında XC açmasının kuzeybatı köşesinde yatay vaziyette açığa çıkartılan iyi işlenmiş üç adet yassı taş bloğunun bu periyoda ait olduğunu söylemeliyiz (Context 381 ve Lev: 75a). Oldukça iyi kalitede işlenmiş olan bu blok taşlar burada belirgin bir stylobatın var olduğunu göstermektedir (Lightfoot vd. 2005, 250). Bu stylobatın yaklaşık 0.20m’lik dolgusu üzerine ise daha sonradan aynı hizada başka yapı duvarları ilave edilmiştir (Context 384-385). Bundan dolayı burada sınırlı bir alanda çalışılmış ve burasının işlevi ya da mimarisi hakkındaki bilgilerimiz sınırlı kalmıştır.

Yine burada ünite XV olarak adlandırılan kısmın orta ve kuzey kısımlarında küçük bir caddeye ait olabilecek kenar taşları açığa çıkartılmıştır. Bu kenar taşları alanın en alt seviyelerinde uzanan duvarların yaklaşık 0.15m’lik dolgusunun altında yer almaktadır. Bahsettiğimiz bu her iki ünitenin de şimdilik her hangi bir mimari

oluşumla ya da tabaka ile bağlantıları saptanamamıştır. Ancak biz şimdilik burasının Aşağı Şehir'deki hamam kazıları sonucu açığa çıkan en erken evreler olduğunu ve burada Geç Roma Dönemi' ne ait uzun bir tabakalanmanın bulunduğunu biliyoruz (Context 386). Ayrıca savunma duvarının hemen dip kısmında, hamam yapısının doğusunda yer alan XB açmasında 2003 yılı kazılarında açığa çıkartılan ve Tabaka III'e ait olan yapıların taban seviyelerinin altında açılan derin sondajlarda (Context 139-141) bu döneme ilişkin çok sayıda seramik kap parçası ele geçmiştir (Lightfoot vd. 2005, 251). Alanın en alt seviyelerine kadar ulaşan bu sondajlar XC açmasında açığa çıkartılan stylobat ile neredeyse aynı kotta olup, ele geçen seramik malzemenin her iki kısımda da gerek dönem gerekse form özellikleri bakımından benzer özellikler taşıması hamam yapısının oturduğu bu geniş alanın bahsettiğimiz döneme ilişkin olarak bir bütünlük arz ettiğini göstermektedir.

2. V. Tabaka (Erken Bizans Dönemi M.S 6. yüzyıl)

Bu tabaka hamamın ilk olarak inşa edildiği dönemi kapsamaktadır (Lev. 23). Kazılan alan içerisinde, bu dönem ağırlıklı olarak kuzeydoğu – güneybatı kısımda temsil edilmektedir (Context 02-20-67). Burada birbirleri ile çağdaş, farklı plandaki yapı toplulukları, bir araya gelerek yeni bir kompleks yapıyı oluşturmuştur (Lightfoot ve Arbel 2003; 2004; Lightfoot vd. 2004). Kazılar sırasında açığa çıkartılan bu yapı topluluklarının hamamın mimarisini açıkladığımız bölümlerde ilk yapıldıkları dönemde bir bütünün parçaları olduğunu söylemiştik. *Poligonal* yapının stylobat kısmında yapılan kazılar esnasında ele geçen seramik buluntuların M.S. 6. yüzyıla ait olması (Context 308) ve burada, yapı içerisinde in-situ durumda açığa çıkmış olan sütun başlıkları ile diğer bütün mimari yapı elemanlarının bu döneme tarihlendirilmesi hamamın ilk olarak bu dönemde inşa edildiğini göstermektedir (Lightfoot vd. 2004, 356).

Poligonal yapı inşa edildikten ve kullanılmaya başlandıktan kısa bir süre sonra nedeni henüz tespit edilemeyen bir sebepten dolayı belli bir yıkım yaşamıştır. İlk olarak oldukça kaliteli olarak inşa edilmiş ve çok zengin mermer süslemelerle donatılmış olan *poligonal* yapı yapımından çok kısa bir süre sonra artık terk edilmiştir. *Peristil* yapıyı çevreleyen ve *poligonal* yapının çatısını taşıyan sütunların, birbirleri arasında bağlantı sağlayan kemerler ile birlikte bu yıkımdan sonra in-situ olarak ortaya çıkartılmaları, bunu kanıtlamaktadır (Lightfoot vd. 2004, 357). *Poligonal* yapının bu yıkımdan sonra artık neden kullanılmadığı ise burada cevaplandırılması gereken mimari tekniğiyle ilgili bir sorundur. Burada biz yapının mevcut haliyle arkitektonik bir hata ile inşa edildiğini ve artık burasının kullanımının tehlikeli bir boyuta ulaştığını düşünmekteyiz.

Diğer taraftan dikdörtgen planlı yapı sahip olduğu gelişkin ısıtma sistemi ve diğer işlevsel özellikleri ile birlikte bu dönemde hamam olarak kullanılmaya devam edilmiştir. Yapı bu durumuyla orijinal bir görüntü çizmekte ve henüz değişimlere maruz kalmamış gibi görünmektedir. Bu dönemde yapının iç kısımda duvarları zengin dekoratif süslemelere sahipti ve taban kısmı yine aynı şekilde mermer levhalarla kaplıydı. Isıtma sistemi hem alttan hem de duvarlardan son derece gelişkin bir biçimde hizmet vermekteydi. Yapıya giriş bu dönemde *poligonal* yapıdan sağlanmaktaydı ve hamamın dış duvarlarında giriş için her hangi bir değişim söz konusu değildi. Fakat belli bir dönem sonra dikdörtgen planlı bu yapıda gerek işlevsel gerekse teknik açıdan onarımlar ve değişimler gözlemlenmiştir. Hemen güneyde yer alan geniş dikdörtgen bina ise yine bu dönemde kompleksle ilişkili olarak hamamın su ihtiyacını karşılayan sarnıç olarak tasarlanmıştır. Burası hamamın uzun bir süre su ihtiyacını karşılamış ve daha sonra tıpkı hamam binası gibi çeşitli değişimlere uğrayarak değişik işlevlerde kullanılan bir yapı olmuştur.

3. IV. Tabaka (M.S. 7.yüzyıl ve erken 8. yüzyıl)

Genel olarak az öncede bahsettiğimiz gibi *poligonal* yapı bir önceki evrede işlevini kaybederek terk edilmiştir ve eldeki mevcut verilere göre bu dönemde artık kullanılmadığı anlaşılmaktadır. Fakat *poligonal* yapının etrafında yeni yapılanmalar oluşturularak bir şekilde basitte olsa burasının kullanıma devam edildiği gözlemlenmiştir. Özellikle yapının batı kısmında toplam altı farklı yapının oluşturulduğu, hatta bazılarının *poligonal* yapının batı duvarına yaslandırılarak burasını tekrar kullandıkları ortaya çıkmıştır (Lev: 70a-70b-71a-71b). Bu yapıların hiç birisi işlevsel olarak büyük bir yapı izlenimi vermemektedir ve kısmen bazıları kaliteli bir duvar işçiliği göstermektedir (Context 373-383). Bu yapıların hepsi de ele geçen seramik ve nümismatik verilere dayanılarak *poligonal* yapıdan sonraki fakat hamamın işlevselliğini devam ettirdiği bir döneme tarihlenmektedirler. Bu yapıların bazılarının kaliteli duvarları olsa da hiç birinin bir girişi ya da birbirleriyle ilişkilerini sağlayacak bir geçişleri bulunamamıştır. Bu anlamda mevcut kalıntıların tuğla ve taş duvarların temelleri olduğu kanısına varabiliriz. Buradaki kazılar esnasında dolgu topraktan, bahsettiğimiz bu tür duvarlara ait olabilecek çok sayıda malzeme ele geçmiş olup seviye olarak burada temellerin altına inilmiştir. Bu yapıların içinde ortaya çıkarılan seramik buluntuların çoğu, tıpkı *poligonal* yapının yüzeydeki temel yataklarından elde edilenler gibi M.S. 6. yüzyıla tarihlendirilmiştir (Context 368-383 ve Lev: 74a-74b). Ayrıca yine bu kısımda açılan sondajlar sonrası, *poligonal* yapının esas olarak birkaç sıra taş üzerine yerleştirilmiş üç sıra tuğla tekniğinde inşa edilmiş dairesel bir temele oturtulduğu anlaşılmıştır. Açılan sondaja ek olarak *poligonal* yapının içerisinde ve dış doğu kısmında da çeşitli sondajlar açılmış ve burada gözlemlenen temel aynı şekilde bu sondajlarda da kendini göstermiştir (Context 384). Tüm bu sondajlar sırasında ele geçen Geç Roma M.S. 4. ve 5. yüzyıl seramik kap parçası yapının bu dönemde yapıldığının kanıtıdır.

Hamam yapısının kuzey kısmındaki geniş alanda gerçekleştirilen kazılarda da yine bu katmana ait birçok mimari yapı kalıntısı açığa çıkartılmıştır (Context 380-395 ve Lev: 76a-76b-77a-77b). Ünite IX olarak adlandırılan bu alanda iyi işlenmiş bir

kuyu ya da küçük bir sarnıç, üç tarafı geniş duvarlarla çevrelenmiş olarak açığa çıkartılmıştır. Bu kuyunun kazılar esnasında ele geçen buluntulara ve mimarisine bakılarak geç dönemlerde de kullanıldığı anlaşılmaktadır. Zira burada daha geç dönem duvarları kuyuyu çevreleyen duvarlarla birleşmiş bir biçimdedir. Aynı şekilde yapının güney uzantılarında da bu türden çok sayıda mimari kalıntı bulunmuş olup (Context 362-374) kazılar esnasında dolgu toprağının bu döneme ilişkin çok sayıda seramik malzeme içerdiği not edilmiştir.

4. III. Tabaka (M.S. 8. yüzyıl ortalarından M.S. 838'e kadar)

Bu tabaka da yapı mimari anlamda tahrip olduktan sonra genel olarak bir onarıma maruz kalmış ve I no'lu dikdörtgen yapı bir çok defa onarılarak işlevsel anlamda kullanılmaya devam etmiştir (Context 311-325). Dekoratif ve teknik anlamda yenilemelerin uygulandığı yapıya iki yeni yapı daha ilave edilmiştir. Dikdörtgen yapının güney kısmına ilave edilen bu yapılardan biri zamanla domestik işleve bürünmüş olup her iki yapı da, hamamın genel anlamda tahrip edildiği M.S. 838'e kadar kullanılmıştır. Bunlardan biri apsidal yapıda olup iki ayrı evreye sahiptir.

IIIb: İlk olarak 2001 yılı kazılarında açığa çıkartılan bu apsidal yapı dikdörtgen bir formda olup apsisi 1.20m çapında bir genişliğe sahiptir. Hamam binasının kuzey duvarına yaslanan bu yapı kuzeyde ve batıda iyi işlenmiş duvarlarla çevrelenmiştir (Context 112-333). Yapı duvarlarında yer alan devşirme malzemelerden anlaşıldığı kadarıyla, bu yapı daha erken yapıların mimari elemanlarının ikinci kullanımları sonucu oluşturulmuştur. Burası sahip olduğu mimari formu ve apsisi içinde bulunan küçük bir mermer direk ile onun üzerindeki İonik tarzda işlenmiş sütun başlığından dolayı bir şapel olarak ya da tekrar kullanılmış bir altar olarak tanımlanabilir.

IIIa: Daha geç bir dönemde şapel olarak kullanılması muhtemel olan bu yapının domestik bir kullanıma tabi kaldığını görmekteyiz. Bu dönemde belki alanın kullanımında daha rahat olması belki de başka bir sebepten dolayı apsis ve içerisindeki ritüel elemanlar esas yapıdan ayrılmışlar ve bir daha kullanılmamışlardır (Context 396). Oldukça sağlam ve iyi işlenmiş duvarlara sahip yapının bu evresinde birisi içerisinde hayvan kemikleriyle birlikte tam olmak üzere, bol sayıda pişmiş toprak mutfak kabı yanında ocak yapısına ait kalıntıların ele geçmesi burasının domestik işlevini kanıtlar niteliktedir.

Yine bu evreye ilişkin bir diğer yapı hamam yapısının kuzeyine oturtulmuş genişçe bir mekandır. Hamam binasının kuzey duvarına yaslandırılan bu yapı geniş blok taşlar ve onların arasına küçük moloz taşların yerleştirilmesi sonucu oluşturulan duvarlara sahiptir.

Batıdan küçük bir girişi olan bu mekan içerisindeki dolgu toprağında ele geçen seramik kap parçaları ve geç döneme ilişkin mimari parçalar burasının bu döneme ilişkin kullanımı hakkında önemli ipuçları verir niteliktedir. Bu mekanın şimdilik hamam yapısı ile işlevsel bir bağlantısı olduğu kanıtlanamamıştır ve tıpkı alan içerisinde yer alan diğer sonradan oluşturulan yapılar gibi domestik bir amaca hizmet ettiği düşünülmektedir.

Bu tabakaya ilişkin olarak hamamla bağlantısı olduğunu düşündüğümüz mimari kalıntılar ise 2003 yılı XC kazılarında, yapının kuzeyinde kalan alanda açığa çıkartılmıştır (Lightfoot vd. 2005, 250). Burada geç dönem depolama amacına yönelik küçük yapıların hemen alt seviyelerinde, oldukça iyi işlenmiş ve hamama doğru yön alan su kanalları bulunmuştur. Şimdilik bu kanalın bağlı olduğu bir cadde ya da sokak bulunamasa da, hamama ait olduğu ve hamamın atık sularını dışarıya taşıdığı kesindir. Bu kanal olasılıkla burada –geniş açık alan içerisinde- açıkta duruyordu ve ilerde geniş bir kanala bağlanıyordu. Alanın topografyasına bağlı olarak kuzeyden güneye doğru alçalan bir eğimle devam etmekte ve ince-geniş blok taşların bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur. Üzeri yine geniş bloklarla kapatılmıştır.

Kanal muhtemelen hamamın tahrip edildiği M.S. 838 yılına kadar kullanılmıştır ve bundan sonra bir daha işlevselliğini kazanamamıştır. Çünkü bu kanalın hemen doğu kenarında aynı seviyede yer alan oldukça sağlam bir kontekst M.S. 838 yıkımına ilişkin olarak hem yangın tabakası hem de buluntular içermektedir.

Yine XC açması 2003 yılı kazılarında bu alanda oldukça iyi işlenmiş ve sağlam duvarları olan dikdörtgen planlı yapılarla karşılaşılmıştır (Lightfoot vd. 2005, 251). Tıpkı kanal yapısında olduğu gibi, üst seviyelerinde daha geç döneme ilişkin yapıların bulunduğu bu yapılar, form ve işçilik bakımından biraz farklı bir görüntü sunmaktadır. Zira 2005 yılı XE açmasında gerçekleştirilen kazılar, bu yapılar hakkındaki bilgilerimizi biraz daha da arttırmıştır. XC kazılarına paralel olarak yürütülen XE 2005 kazılarında benzer tabaka ve seviyelerde bu geniş duvarlı dikdörtgen planlı yapıların, doğuya doğru devam ettiği ve sanılandan daha büyük oldukları anlaşılmıştır. Bu büyük yapılar planlarına ve büyüklüklerine paralel olarak muhtemelen önemli birer yapı olmalıydılar.

Bu yapıların plan olarak benzerleri ve çağdaşları yine benzer tabaka ve seviyelerde, hamam binası ile geniş savunma duvarı arasında kalan XB açmasında açığa çıkmıştır. İçerlerinde yoğun bir yıkım ve yangın tabakasının açığa çıkartıldığı bu yapılar, M.S. 838 Arap tahribatına ilişkin oldukça önemli buluntulara sahiptir (Lightfoot vd. 2005, 251).

5. II. Tabaka (MS. geç 10. yüzyıl ve MS. 11. yüzyıl)

Bu dönemin stratigrafik oluşumuna ilişkin en belirgin kanıtlar, yapı içerisinden elde edilmiştir. Artık bu dönemde yapı, hamam olarak işlevini kaybetmiş (Context 139-160-183-205) ve farklı kullanım amaçlarına hizmet etmeye başlamıştır. Hamam yapısının gerek içerisinde gerekse dışındaki geniş açık alanda, özellikle

güneyinde ve batısında, farklı amaçlara hizmet ettikleri anlaşılan birçok küçük boyutlu yapı açığa çıkartılmıştır (Lev: 40a-40b-41a-41b-42a-42b-43a-43b-44a). Yapı içerisine, sonradan inşa edilmiş bu yapılar, mevcut verilere göre depolama amacıyla kullanılmıştır (Context 145-153-154-318), yapının dışında hamamın masif duvarlarına birleştirilerek oluşturulmuş yapılar ise domestik amaçlara hizmet etmiştir. Bu evreye ilişkin olarak, sonradan inşa edilen bu yapılar oldukça kompleks bir görünümde olup, alanın tümüne hakim durumdadırlar (Context 328-323-349-351-324-350-358-322-319).

Hamam binasının üzerine oturduğu geniş açık alana ilişkin bu dönem yapılarından belki de en önemlisi, alanın tümünü çevreleyen savunma duvarıdır. Yapı ile ilişkili olan bazı binaları keserek, onların üzerine oturan bu duvar 2001 yılı kazılarında duvarın içerisinde ele geçen sikkeler ile tam olarak tarihlendirilebilmiştir (Lightfoot ve Arbel 2003, 525). Ayrıca yine bu geniş savunma duvarına ilişkin olarak yürütülen 2003 yılı XM kazıları bu duvar hakkında oldukça önemli bilgilere ulaşmamızı sağlamıştır (Lightfoot vd. 2005, 252-253).

Hamam yapısı işlevini kaybettikten sonra *caldarium* kısmına inşa edilmiş olan geç dönem yapıları küçük odacıklar şeklinde tasarlanmıştır. Buranın kazıları esnasında dolgu topraktan, çok sayıda döneme ilişkin seramik malzemenin ele geçmesiyle tarihlendirilmeleri kolay olmuştur (Lev: 7-8a-8b-8c-9-10a-10b-11-12 ve 44b). Hamam yapısının dış kısmında açığa çıkartılan ve domestik işleve sahip diğer yapılar ise birçok alt üniteye ayrılmakla birlikte, kendi aralarında bir bütünlük arz etmektedir. Zira burasının kazıları sonucunda, bütün bu yapıların birbirleriyle bağlantıları olduğu saptanmıştır. Yapıların bazılarında ortaya çıkartılan fırınlar ve hemen hemen hepsinin dolgu katmanlarında pişmiş toprak mutfak kapları içermesi, bunu kanıtlar niteliktedir.

Özellikle hamam yapısının güneybatı kısmında açığa çıkartılan ve IV. tabaka yapılarının bazılarının üzerine inşa edilen yapı kompleksi, kendi içerisinde oluşturduğu bir bütünlükle oldukça ilginçtir. Dört farklı mekana ve bunların açıldığı

geniş bir açık alana sahip bu kompleks, tamamıyla küçük boy moloz taşların kullanıldığı duvarlardan meydana gelmektedir. Yer yer önceki dönemlere ait devşirme mimari elemanlarında yer aldığı bu duvarlar, çamur harcı kullanılarak oluşturulmuştur. Yapılar arasında küçük girişler vasıtasıyla birbirleriyle olan bağlantıları sağlanmıştır. Sahip olduğu açık alan içerisinde kuyuların da yer aldığı bu yapı topluluğunun zeminleri arasında az da olsa seviye farkı vardır ve hepsinin tabanı kireç bir zeminden oluşmaktadır. Burada gerçekleştirilen kazılar esnasında, mekanlar içerisinde pişmiş toprak fırınların yanı sıra in-situ olarak çok sayıda pişmiş toprak kabın ele geçmesi, burasının kullanımının domestik bir amaca hizmet ettiğinin kanıtıdır. Ayrıca ele geçen bu seramik kapların yanında, nümismatik veriler yapı kompleksinin kesin olarak M.S. 11. yüzyıla ait olduğunu göstermektedir. Genel olarak değerlendirildiğinde yapının mimari anlamda sahip olduğu oldukça basit işçilik ve plansız düzen dönemin domestik yapılaşması hakkında oldukça önemlidir.

Yine hamam binasının hemen kuzeyine inşa edilmiş olan iki yapı, bu döneme ilişkin domestik yapılardan olup, hamamın kuzey duvarı bu yapıların güney duvarı olarak kullanılmıştır. Bu yapılarda, tıpkı hamamın güneybatısında yer alan yapılar gibi küçük boy taşların kullanıldığı duvarlardan inşa edilmiş olup biraz daha kaliteli bir işçilik gösterir. Zira burada duvarlar daha geniş ve düzenlidir. Tıpkı diğer yapı kompleksinde olduğu gibi, burasının kazılarında da domestik işleve uygun olarak çok sayıda pişmiş toprak mutfak kabı ve hayvan kemiği ele geçmiştir. Ayrıca bu yapıların hemen batısında yer alan ve kaliteli bir işçilik gösteren dairesel planlı yapının henüz işlevi kesin olarak saptanamasa da burada ele geçen buluntuların gösterdiğine göre domestik olmayan bir işleve sahipti ve buraya M.S. 11. yüzyılda inşa edilmişti (Context 326).

6. I. Tabaka (Selçuklu ve Osmanlı Dönemleri)

Genel olarak alanı kapsayan yüzey toprağının hemen alt seviyelerinde ele geçen seramik ve nümismatik buluntuların göstergesi olarak alanın en son tabakasının bu dönemlere ait olduğunu söyleyebiliriz. Bunların yanı sıra, birbirleriyle bağlantıları olmayan ya da hiçbir şekilde belli bir yapıya ait olmayan çok sayıdaki basit duvar kalıntıları, bu tabakaya ilişkin mimari kanıtlardır (Context 320-382). Fakat bunlar herhangi bir mimari oluşuma ilişkin değerde olmayıp sadece bu dönem varlığı hakkında bizlere yardımcı olmuştur.

F. Yapının Tarihi Süreç İçersindeki Değişimi ve Tekrar Kullanımı

Arkeolojik kazılar sonrası açığa çıkartılan yapı toplulukları ya da buluntular, arkeolojik çalışmaların ele aldığı madde ve materyaller her zaman orijinal konumlarında, ilk kullanıldıkları şekilde ve işlevde ele geçemeyebilir. Tarih öncesi çağlara ait bir el baltası ilk yapıldığı dönemden sonra aradan geçen uzun zaman içerisinde basit bir alet olarak kullanılmış olabilir. Bunun dışında Antik Dönem’de önemli bir yapıya ait mimari yapı elemanları daha geç bir dönemde basit duvar elemanları olarak kullanılabilir. Böyle daha birçok örnek sıralayabiliriz. Ancak burada vurgulamak istediğimiz, arkeolojik kazılarda ele geçen yapı ya da buluntuların bazen tarihsel süreç içerisinde ilk yapıldıkları amaçtan farklı olarak, değişik fonksiyonlar üstlenmiş olabilecekleridir.

Kültürel boyuttaki değişimin en önemli delili olan bu tür ikinci kullanımlar bazen dönemin ekonomisi ve sosyal yapısı ile ilgili iken bazen de teknik konularla ilgili olabilmektedir (Schiffer 1996, 36). Burada esas olan tekrar kullanılması düşünülen nesnenin o anda kullanılacak işe uygun olup olmadığı ya da ne kadar uyarlanabileceğidir. Bu tür kullanımlarda temel düşünce daima az enerji harcama, az

masraf yapma ya da mevcut olanakları en iyi şekilde değerlendirebilme şeklinde düşünülebilir (Schiffer 1996, 32). Böyle bir durumda zamanında yapılmış bu tür değişiklikler ya da değişimlerle karşılaşan arkeologların cevaplamak zorunda oldukları mevcut sorunlar daha da artmaktadır.

Bu tür ikinci kullanımlar, mimari bir yapı söz konusu olduğunda, çok çeşitli türlerde ve farklı boyutlarda olabilmektedir. Bazen yapı, mevcut işlevselliğini ve fonksiyonunu koruyabilmekte, fakat birçok modifikasyon ve tamirlere maruz kalarak orijinalliğinden uzaklaşabilmektedir. Bazen de çeşitli türden yenilemeler ile başka bir işleve bürünebilmekte, ancak ne amaçla olursa olsun kullanılmaya devam etmektedir. Ya da belli bir süreç içerisinde kullanılan yapı, daha sonra gerek mevcut mimari elemanlarının bir başka yere taşınması, gerekse başka yapılar tarafından kendi düzenlerine uydurulacak şekilde yeniden tasarlanmaları sonucu ilk yapım amacından uzaklaşarak bir nevi değişime maruz kalabilmektedir. Bundan dolayı, bu tür mimari yapılar, uzun ve farklı türden devam eden kullanımları sonucu, oldukça kompleks bir görüntü içinde çok çeşitlilik arz edebilmektedir. Başta karışık bir mimari tasarım olmak üzere böyle bir yapının kullanım evrelerini, ne amaçla kimler tarafından yapıldığını, stratigrafik oluşumunu ve her şeyden önemlisi sosyal boyuttaki etkilerini saptayabilmek oldukça zordur. Özellikle teknik boyutta oldukça teknolojik ve kompleks yapıda olan hamamlar bu türden değişimlere uğrayarak tekrar tekrar kullanılan yapıların başında gelmektedir (Stirling 2001, 69). Geniş ve büyük boyutlu mimarileri, su yolları ile olan bağlantıları, ana yollar üzerinde bulunmaları yanında, daima şehirlerin merkezi konumundaki yerlere inşa edilmeleri bu yapıların esas işlevleri dışında ikinci kez endüstriyel ya da değişik türden kullanılmaları için cazip olmalarını sağlamıştır. Fakat hamamların bu türden değişik amaçlarla ikinci kez kullanılmaları, bazı ender örnekler dışında pek ele alınarak değerlendirilmemiştir (Hamam yapılarının esas işlevleri dışında ikinci kez kullanılmalarına örnek olarak; Stirling 2001; Russel 2002; Sanders 1999).

Tüm bunların yanı sıra bu tür yapıların zaman içerisinde doğal çevresel şartlara bağlı olarak yok olmaya başlamaları ise, yapıları ayrı bir boyutta değişim

sürecine sokmaktadır. Burada bütünüyle her döneme ilişkin olarak değişime uğramış arkeolojik ören yerleriyle karşı karşıya kalırız ki; Amorium hamam yapısı bu türden yapılara oldukça iyi bir örnektir. Zira yapı zaman içerisinde konumu itibariyle hem bir çok defalar kültürel değişimlere, hem de coğrafi özellikleri dolayısıyla doğal değişimlere maruz kalmıştır. Öyle ki Amorium kenti, iklimsel özelliklerine bağlı olarak doğal değişimin oldukça süratli ve etkili bir biçimde hissedilebileceği bir coğrafyadadır. Bu günkü modern Hisarköy evlerine baktığımız vakit çok kısa bir zaman önce terk edilmiş binaların doğal şartlara bağlı olarak nasıl süratle değiştikleri ve yok oldukları gözlemlenebilir (Res. 4.26).

*Res. 4. 20. Modern Hisarköy evlerinin terk edildikten sonra geçirdiği doğal değişim.
(Amorium Kazı arşivi)*

Bununla birlikte Amorium hamam yapısı inşa edildiği ilk dönemden itibaren birçok defa onarım görmüş, çeşitli kısımları tamiratlara uğrayarak orijinalinden değişik bir yapıya bürünmüştür (Lightfoot vd. 2004; 2006 baskıda). Ayrıca hamam olarak işlevini yitirdikten sonra farklı bir kullanım amacına hizmet ederek tekrar kullanılmıştır. Bu tekrar kullanımı dönemin ekonomik yapısıyla açıklayabilecek

türden birçok kanıtımız olmasına rağmen bunun nasıl bir boyutta ve hangi aşamalardan geçerek oluştuğunun çözümlenmesi gerekmektedir. Hamam yapısının uğradığı ilk değişim yapımından çok kısa bir süre sonrasına rastlar. Başlangıçta biri *poligonal* diğeri ise dikdörtgen planlı iki binanın tek bir yapıyı oluşturacak şekilde kompleks bir yapı şeklinde tasarlanan hamam, çok kısa bir süre sonra *poligonal* yapının bir daha kullanılmamak üzere terk edilmesinden sonra plan bakımından kısmen değişikliğe uğramıştır. Çünkü bu durumda hamamın esas girişi değişmiş, *poligonal* yapı ile olan bağlantı kısmına blokaj yapılmış diğer kısımlardan giriş-çıkış verilmesi sağlanmış, bir takım inşaat faaliyetleri gerçekleştirilmiştir (Lightfoot vd. 2004, 356-363. fig. C).

Yine bu değişiklikten sonra I no.'lu hamam binasının içinde ısıtma sistemi bir çok defa yenilenmiş, çeşitli onarımlar geçirerek modifiye edilmiştir (Lightfoot vd. 2006 baskıda). *Hypocaust* sisteminin şu anki durumu, burada yapılan çok sayıdaki değişikliğin son halidir. Yapılan kazılar esnasında bu değişimleri kanıtlayan çok sayıda veri ele geçmiştir. Hypocaust sistemini taşıyan payeler zaman içerisinde yenilenmiş ve değişik biçimler almıştır. Toplam altı farklı tipte paye tespit edilmiş olup, bunların bir kısmı ikinci kez kullanıldıkları anlaşılan büyük pişmiş toprak borular iken, bir kısmı bu iş uydurulan kaba tuğla bloklarıdır. Bunun dışında küçük yekpare sütunların da burada kullanıldığını biliyoruz. Ayrıca yapının duvarlardan ısıtılması için kullanılan terrakotta spacerların da birçok defa yerel ustalarca onarımlara maruz kaldığı, hamam içerisinde bu sistemin yenilenerek tekrar kullanıldığı da tespit edilmiştir. Tüm bunlara ek olarak *preafurnium* kısmından hamamın diğer kısımlarına ısı geçişini sağlayan geniş kanala ait, üzerinde monogram bulunan geniş blok taş, buraya sonradan getirilmiştir. Kanalin onarımı ve yenilenmesi amacıyla burada ikinci kez kullanılan bu blok taş, onarımdan daha önceki bir döneme ait olup muhtemelen önemli bir mimari süsleme elemanıdır. Büyük bir yapıya ait olduğu düşünülen bu blok taş Erken Bizans Dönem'ine aittir ve yapının değişimini göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Bunun dışında yapının uğradığı tüm yenilemelere ve onarımlara ek olarak, burasının hamam olarak işlevselliğini yitirdikten sonra bir takım değişiklik ile mevcut planını koruyarak farklı işlevlere büründüğünü görmekteyiz. Özellikle *tepidarium* ve *caldarium* kısımlarında bu tür bir uygulamanın sonuçları kazılar esnasında açığa çıkartılmıştır. Ele geçen kanıtlardan burada muhtemelen kısa zamanlı endüstriyel faaliyetlerle beraber bir takım depolama hizmetlerinin sağlandığı düşünülmektedir.

Esas yapının etrafında oluşturulan diğer yapı toplulukları ise, hamam işlevini kaybettikten sonra buraya yerleştirilmiş, değişik fonksiyonlara sahip komplekslerdir. Bu kompleks yapıların bir kısmı hamamın terk edildikten sonraki mevcut halini kullanmak suretiyle oluşturulmuşken, bir kısmı da daha hamamın daha önceki evrelerine ait mimari yapı elemanlarının tekrar kullanılması sonucu oluşturulmuştur. Yapı etrafında oluşturulan bu yapıların duvarlarında ya da iç kısımlarında gerek hamama ait gerekse değişik yapılara ait olan devşirme olarak kullanılmış çok sayıda ikinci kullanım yapı elemanları mevcuttur.

G. Özet

Antik Çağ insanların kültürel ve sosyal yaşamlarının yansımaları en iyi olarak günümüze aktaran kamu yapılarından biri de hamamlardır. Bu anlamda hamamlar sürekli olarak ele alınan yapılardan biridir. Roma Dönemi'nde oldukça büyük ve kompleks birer yapı olan hamamlar zaman içerisinde eski ihtişamlarından uzaklaşmış, basit bir hal almıştır. Fakat işlevselliklerini daima korumuşlar ve uzunca bir dönem daha yıkanma kültürünü bu yapılar devam ettirmiştir. Bu yıkanma kültürünü devam ettiren ve basit bir yapı görünümünü alan hamamlardan biri de Amorium Hamam yapısıdır.

Değişik planı ve sahip olduğu özellikleri ile Amorium kentinin sosyal yaşamına belli bir oranda ışık tuttuğunu düşündüğümüz bu yapı, M.S. 6. yüzyılda inşa edilmiştir. Küçük sıra tipi bir hamam görünümünde olup birçok defa onarılarak tekrar tekrar kullanılmıştır. Son olarak M.S. 838 Arap istilasında tahrip edilmiş ve bir daha hamam olarak kullanılmamışsa da kısa bir süre değişik işlevlerde hizmet vermiştir. Stratigrafik olarak altı ana evrenin tespit edildiği bu yapı hamam yapılarının işlevsel olarak nasıl onarıldıkları ve tekrar kullanıldıkları yanında başka türden amaçlar için de nasıl deformasyona uğradıklarını göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

Genişçe ve gösterişli bir *apodyterium* yanında *frigidarium*, *tepidarium*, *caldarium*, *sudatorium* ve servis odaları olan *vestibulum* ile *latrina*'sı yanında yapıya ısıyı sağlayan *preafurnium* kısımlarından oluşan bu yapı plan olarak oldukça ilginçtir. Benzerlerinin pek bilinmediği yapı bu yönüyle de oldukça önemlidir. Su ihtiyacını karşılayan gelişkin bir su kemeri ya da şebekesi olmayan yapı kuyu ve hemen yanı başına inşa edilmiş olan bir sarnıçdan su ihtiyacını karşılamıştır. Isıtma sistemi oldukça gelişkin olup yapının duvarlardan da ısıtılmasını sağlayan terrakotta objeler bu dönem hamam yapılarının duvarlardan ısıtılmaları hakkında yeni bilgilere ulaşmamızı sağlamıştır.

V. KENTSEL DÖNÜŞÜM ÖRNEĞİ OLARAK AMORIUM HAMAM YAPISI

Kentsel Dönüşümün tanımını yaptığımız tez çalışmasının ikinci bölümünde de altını çizdiğimiz üzere, Erken Bizans Dönemi'yle birlikte başlayan kentsel boyuttaki zayıflamayı, bir tür çöküş ya da gerileme olarak değil, hızlı bir değişim olarak kabul etmek gerekir. Bu dönem hakkında kabul edilen bir genelleme olarak sosyo-ekonomik çöküşün ve özellikle bu çöküşün bir sonucu olan “Karanlık Çağlar” olarak adlandırılan dönemin, aslında Anadolu kentlerinin tümünde aynı oranda olmadığı karşımıza çıkmaktadır. Yoğunlukla yapılan çalışmaların bu dönem kentleri için böyle bir genellemeyi ortaya koyması, aslında yapılan araştırmaların hem az olması hem de belli kentlerde yoğunlaşmasının bir sonucudur (Foss 1976; 1977a; 1977b; 1979). Bu anlamda Amorium hamam yapısı döneme ilişkin olarak Anadolu’da özellikle de taşrada kentsel dönüşümün nasıl bir hal aldığını göstermesi bakımından iyi bir model ve örnek olmuştur.

Amorium hamam yapısı gerek stratigrafik gerekse işlevsel olarak değerlendirildiğinde, M.S. 9. yüzyıl ortalarına kadar Antik Çağ’dan gelen yaşam biçimlerinin devam ettiğini açık olarak ortaya koymaktadır. Bir geleneksel Antik Çağ yaşam biçimi olan hamamlarda yıkanma kültürü, burada M.S. 838 Arap istilasına kadar devam etmiştir. Ancak sürekli olarak vurguladığımız gibi bu kültür dönemin sosyo-ekonomik yapısına bağlı olarak bir şekilde değişmiş, dönüşüme uğramıştır. Çünkü hamam yapısı, burada boyut olarak küçülmüş ve muhtemelen sadece önemli kişilere, şehrin önde gelenlerine hizmet vermiştir. Genelde bu yapılar büyük ve ihtişamlı yapılar olmalarının yanında şehrin tümüne hizmet vermekteydi. Bunun yanında Amorium’daki hamam bu tür yapıların erken örneklerine nazaran oldukça mütevazı bir işçiliğe sahiptir. Uzunca süren kullanım dönemi boyunca ekonomik nedenlerden dolayı birçok defalar onarılarak tekrar kullanılmıştır. Yapı içerisinde yerel ustalarca yapılan onarımlar ve birçok erken dönem yapı malzemesinin ikinci kez kullanımları bunu kanıtlar niteliktedir. Bu durum daha erken dönemlerden

bildiğimiz lüks ve ihtişamlı hamam yapıları göz önüne alındığında, ekonomik etkenlerin yapı üzerinde oldukça önemli olduğunu göstermektedir. Fakat yapı plan olarak biraz değişik bir görünüm sunsa da genel olarak hamam yapım ve işlevsel tekniklerinin uygulanmasında antik gelenekten asla uzaklaşmamıştır.

Bununla birlikte yapı, stratigrafik olarak M.S. 5. yüzyıldan başlayarak tahrip edildiği dönemlere, hatta daha sonraki zamanlara kadar belli bir kullanım sürekliliği göstermektedir. Özellikle hamam yapısının kazılarında sağlam tabakalardan ele geçen sikke buluntuları değerlendirildiğinde, bu devamlılık açık olarak kendini gösterir. Bu sikkelerin tümünün kronolojik dağılım oranlarına baktığımız vakit, M.S. 4. yüzyıldan itibaren Orta Bizans Dönem'e kadar sikkelerin oldukça yoğun olduğu gözlemlenebilir (Lev. 25a-25b-26). Hem hamam stratigrafisi hem de sikke buluntularının bu yoğunluğu aslında genel bir görüşle Erken Bizans Dönemi'nden itibaren sosyo-ekonomik yaşamın birdenbire çökmediğini aksine Amorium'da bu dönemelerde artarak devam ettiğini kanıtlar.

Nitekim Amorium'da daha önceki yıllarda yapılmış olan değerlendirmeler ve şehrin Erken Bizans Dönemi'yle birlikte gelişmeye başlaması bunun tesadüf olmadığını göstermektedir. Aşağı Şehir Kilisesi, kent surları ve diğer bazı kamu yapıları gibi hamam yapısında Amorium'un bu dönemde değişen yüzünü bizlere aktarmaktadır. Yine kentin bu dönemle birlikte Bizans Devleti'nin savunma ihtiyacına yönelik olarak önemli bir garnizon olması, Anadolu'nun diğer merkezlerinde görülen gerilemenin tersi bir yapılaşmanın kentte var olması gerektiğinin bir başka delilidir.

Tüm bunların yanında hamam binası terk edildikten ve bir daha hamam olarak kullanılmadıktan sonra Orta Bizans Dönemi'nde bir takım endüstriyel faaliyetler için tekrar kullanıldığını biliyoruz. Bu yapının uğradığı işlevsel değişimin ve dolayısıyla kentsel dönüşümün bir başka boyutudur. M.S. 9. yüzyılın ikinci yarısından sonraki bir zamana denk gelen bu dönemden sonra artık Amoriumlular için, hamamlarda yıkanmanın belki de bittiğini ve dolayısıyla artık Amoriumlular'ın böylesi bir Antik

Çağ geleneğinden artık uzaklaştıklarını kabul edebiliriz. Kent sakinleri ekonomik olarak artık bu yapıyı kendilerine daha faydalı olabilecek bir amaç için işlevsel olarak değiştirmişler ve bir müddet daha kullanmıştır. Ancak belirtmek gerekir ki yapının işlevsel olarak değişmesi kentin sosyo-ekonomik yönden çöküş yaşadığının bir göstergesi olamaz. Sadece önemli bir yapının amacı dışında kullanılmaya başlanmasıdır. Bu anlamda yapıda kullanım sürekliliği devam etmiş ve Amoriumlular'a hizmet vermiştir.

VI. SONUÇ

Bir Geç Roma\Erken Bizans Dönem yapısı olan Amorium hamamını ele aldığımız bu çalışmada, dönemin hamam literatürüne ender ve önemli bir örneğin kazandırıldığını düşünmekteyiz. Çalışmanın her aşamasında vurguladığımız üzere Bizans Dönemi'ne ait hamam ve yıkanma kültürü üzerine çok az yazılı ve arkeolojik delil vardır. Bundan dolayı Amorium hamam yapısı ve yapıda ele geçen buluntular oldukça önemlidir. Halk hamamları gibi kamu binalarının çoğu Geç Antik Çağ ile birlikte sosyal ve ekonomik koşulların da değişmesiyle artık kullanılmamaya başlanmıştır. Öncelikle büyük bir halk hamamının işletilmesi, binanın bakımı ve hamama gelenlere hizmet vermek üzere çalışanların maaşlarını ödemek çok pahalıya mal olmaya başlamıştı. Ayrıca odaları ısıtmak ve sıcak su sağlamak amacıyla da devamlı surette yakıtı ihtiyaç duyulması da önemli bir sorun olmuştur. Bunun yanında bir de su kaynağı problemleri oldukça sıkıntı yaratmıştır. Roma Dönemi'nde halk hamamlarının çoğu gelişkin su kemerleri yoluyla bol miktarda temiz su sağlayabiliyorlardı. Ancak değindiğimiz gibi Geç Antik dönemden sonra en büyük şehirlerde bile su kemerleri bakımsızlığa mahkum edilmiş, şehirlere su getirilmesi problem olmuştur. Bütün bunlara rağmen yine de biliyoruz ki görkemli Roma hamamları, imparatorluğun sona erdiği M.S. 5. yüzyıla kadar imparatorluk yardımlarından istifade etmiştir. Her ne kadar daha sonraki hamamların yapım ve kullanım sırasındaki masraflarını kimin karşıladığı bilinmese de, yazılı ve arkeolojik kanıtlardan küçük halk hamamlarının (*balneae*) Bizans Dönemi'nde inşa edilip kullanıldığı da açıktır. Küçük hamamların bakım ve işletmeleri büyük hamamlara nazaran daha kolaydı. Böyle müesseseler için su kemerleriyle devamlı surette taşınarak sağlanan büyük su miktarlarına gereksinim yoktu. Nitekim Amorium hamam yapısının güney-doğu ucundaki, giriş yakınında bulunan kuyu açıkça hamamdaki su ihtiyacının en azından bir kısmını karşılamaktaydı. Aynı şekilde, yakıt masrafı da hamamı belli zamanlarda kullanıma açarak ucuza getirilmiş olunabilir ve ne şartlarda olursa olsun Amorium'daki gibi küçük bir hamamın bir grup odasını ısıtmak büyük hamamlardaki odaları, havuz ve eğlence yerlerini ısıtmaktan daha

ucuza mal olmuştur. Amorium Hamamı'nda Roma hamamlarındaki kullanım ve plandaki değişiklik açıkça görülebilmektedir. Fakat buna rağmen Amorium hamam yapısı Erken Bizans Dönem'de halen daha Roma mimari geleneklerinin kısmen de olsa devam ettiğini kanıtlamaktadır. Binanın orijinalindeki *poligonal* oda bunun en belirgin ispatıdır. Sütunları ve duvardaki nişleriyle ayrı bir mimari gösterişe sahip bu oda, yıkanmaya gelenlerin toplanarak oturup sohbet ettikleri bir alan olarak da hizmet vermiş olmalıdır. Amorium'daki hamam, Romalıların günlük hayatlarından bir an olsun kurtulup ihtişamlı mimari içinde meşhur heykellerin yer aldığı forum, odeion ya da gymnasium gibi müesseselerden farklı bir ortamda buluşup konuştuğu ve rahatladığı tipik Roma hamamlarından bir adım gerilemiştir. Bununla birlikte, Amorium Hamamı yenilenip tamir edildikten ve çokgen binanın kullanım dışı bırakıldığı dönemde, hamama gitmenin sosyal yönü açıkça daha da azalmıştı. Gerçekten, odaların her kullanılışta yalnızca bir kaç müşteri alacak büyüklükte olduğu fark edilmektedir. Belki de halktan belirli ayrıcalıkları olan kıdemli askerler, hükümet ve kilise için üst kademedeki çalışanlar gibi ayrıcalıklı kişiler için hamama giriş serbestti. Ne olursa olsun, o dönemde hamamlar artık genel halk kitlesinin devamlı buluştuğu bir yer olmaktan tamamen çıkmıştı.

Bunların yanı sıra Amorium hamam yapısı ile, Anadolu'da bu güne değin bilinen, orta ve küçük boy hamamlara bir yenisi daha eklenmiştir. Hamam yapısı bu dönem için bilinen tipik hamam plan uygulaması olan, basit sıra tipi bir hamam görünümündedir. Fakat sahip olduğu değişik plan tipi ile birlikte, kullanıldığı dönem göz önüne alındığında, bize doğudaki Arap hamamlarını hatırlatmaktadır. Bundan dolayı bir tür geçiş plan tipi olarak da değerlendirilebilir.

Amorium hamam yapısı kullanıldığı dönem dikkate alındığında, küçük halk tipi hamamların M.S. 9. yüzyıl ortalarına kadar kullanıldığını kanıtlayan önemli bir örnektir. Hamam yapısının stratigrafik değerlendirmeler doğrultusunda son olarak M.S. 838'e kadar kullanıldığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla yapı sanılanın aksine, küçük halk tipi hamamların M.S. 7. veya 8. yüzyıla kadar değil, daha da sonraki dönemlere kadar da kullanıldığını göstermiştir.

Belli bir *aquadükt* yapısı olmadan da hamamların işlevselliklerini devam ettirebilmiş olabileceklerine iyi bir kanıttır. Basitte olsa kuyu veya sarnıçlardan sağlanan sularla bu yapıların işletilebileceklerini gösteren ender yapılardan biridir. Bizim daha çok en erken örneklerden bildiğimiz bu durum dönemin ekonomik faktörleri ve yapının boyutları göz önüne alındığında gayet normal gibi görünmektedir. Fakat bunun yanı sıra, hamamın *poligonal* yapısının bir zamanlar sahip olduğu zengin süslemeleri ile de dönemin hamam yapılarına verilen önemi göstermesi bakımından önemlidir. Amorium hamam yapısı, ısıtma sisteminin sahip olduğu teknik donanım ve özellikler, bu dönem hamamları için ayrı bir önem taşımaktadır. Duvarın ısıtma sisteminin geç dönem hamam yapılarında da kullanıldığını kanıtlamıştır. Hamamların zaman içerisinde yerel ustalarca nasıl onarıldıklarını göstermiş, tarihi süreç içerisinde nasıl değiştiğini yansıtmıştır.

Amorium hamam yapısının benzerleri imparatorluk sınırları içinde Corinth, Aparlae, Anemurium ve Kuzey Suriye'deki bazı kentlerde bulunmaktadır. Bu da döneme ilişkin olarak belli bir devlet anlayışının ve ortak bir geleneğin az da olsa var olduğunu göstermektedir.

Ancak bunlardan da önemlisi hamam yapısı kullanıldığı dönemler dikkate alındığında, Karanlık Çağlar olarak adlandırılan dönemde, sosyal yaşamın sanıldığı gibi yok olmadığını göstermiştir. Her ne kadar küçük de olsa, çeşitli zamanlarda onarımlara maruz kalarak sık sık yenilense de M.S. 838 yılına kadar hamam olarak kullanılmıştır. Antik çağlardan gelen yıkanma geleneğini devam ettirmiştir. Öyle ki Amorium'da daha önceki yıllarda yapılan kazılarda da Karanlık Dönem'e ilişkin bu tür sonuçlar elde edilmişti. Hamam yapısı da bu sonuçlara bir yenisini eklemiş ve Amorium'un Anadolu'da bu dönemde diğer bazı kentlerde olduğu gibi karanlık bir dönem yaşamadığı açıkça ortaya çıkmıştır. Zira M.S. 5. yüzyıldan 12. yüzyıla kadar bir sürekliliğin olduğu hamam yapısının kazıları esnasında ele geçen sikke, seramik ve diğer buluntulara bakıldığında ekonomik olarak da bu dönemde Amorium'da belli bir canlılığın olduğu ortaya çıkar.

TERİMLER SÖZLÜĞÜ

Aleipterion	Hamamlarda yağ ile masaj yapmak için tasarlanmış ılık oda.
Apodyterium	Hamamların soyunma odası.
Aquadükt	Roma mimarlığının geliştirdiği uzun mesafelerden su getirmeye yarayan gelişkin su sistemi.
Atrium	Etrafı çeşitli yapılar ve sütunlu galerilerle çevrili iç avlu.
Balneum\Balnea	Küçük boyuttaki şehir hamamları.
Bipedales	Hamamların hypocaust sisteminde dikmelerin üzerine yerleştirilen, kenarları yaklaşık 60 cm. boyutunda kare biçimli pişmiş toprak plaka.
Baptisterium	Vaftiz yapılan kısım.
Caldarium	Hamamların sıcaklık bölümü.
Frigidarium	Hamamların soğukluk bölümü.
Gymnasium	Her türlü beden hareketlerinin yapıldığı büyük spor okulu ve eğitim alanı.

Hypocaust	Mekanları alttan ısıtma sistemi.
Laconicum	Hamamların terleme bölümü.
Latrina	Antik çağda kullanılan tuvalet yapıları.
Natatio	Hamamlarda üstü açık ya da çatılı soğuk yüzme havuzu.
Martyrium	Hristiyan gelenekte azizlerin din uğruna şehit oldukları yerde onların anısına yapılan anıt yapılar.
Octagonal	Sekizgen planlı yapı.
Opus caementicium	Çakıl ve kumun ya da tuğla kırıklarının kireç harcı ve pozzolana ile karıştırılarak elde edilen antik Roma betonu.
Opus incertum	Birbirine paralel iki taş ya da tuğla örgülü yüzeyin arasına harç doldurularak yapılan bir tür duvar örgüsü.
Opus mixtum	Çapraz yerleştirilmiş küçük taş blokları ve tuğlaların birbirinin üzerine geçmesiyle oluşturulmuş duvar örgüsü.
Opus quadratum	Dikdörtgen taşların kullanılmasıyla oluşturulmuş duvar örgüsü.

Opus reticulatum	Yatay kesme taş ve tuğla dizileriyle yapılmış duvar örgüsü.
Opus sectile	Dekoratif amaçlı, çeşitli geometrik biçim ve boyutlarda kesilmiş renkli mermer parçaların yan yana dizilmesiyle oluşturulan bir tür zemin ve duvar döşemesi.
Opus signinum	Suya dayanıklı, tuğla ve mermerin ezilmesiyle oluşturulan, sarnıç, havuzların duvarları ve zeminlerde kullanılan bir sıva.
Opus testaceum	Yüzeyi tuğla kaplı beton duvar örgüsü.
Opus vittatum	İyi kesilmiş dikdörtgen taş bloklar ile oluşturulmuş duvar örgüsü.
Palaestra	Roma hamamlarında bedensel eğitim etkinliklerine ayrılmış açık alan.
Peristil	Etrafı sütunlarla çevrili avlu.
Piscina	Hamamlarda soğuk yüzme havuzu.
Poligonal	Çokgen planlı yapı.
Praefurnium	Hamamlarda ateşin yakıldığı külhan bölümü.

Spacer	Hamam yapılarının duvardan ısıtılmaları için duvar ile iç mekan kaplaması arasında boşluk yaratan pişmiş toprak obje.
Strigilis	Atletlerin vücutlarına sürdükleri yağları ve kirleri temizlemede kullandıkları metal bir alet.
Sudatorium	Caldarium'a ilaveten yapılan, sıcak ve kuru havaya sahip terleme odası.
Suspensura	Hypocaustun üstündeki döşemeyi taşıyan kısım.
Tegula mammatae	Tubuli sistemine alternatif, duvardan ısıtma sistemi.
Tepidarium	Hamamlarda ılık bölümü
Thermae	Anıtsal boyutlardaki büyük hamamlar.
Tubuli	Hamamların duvarlardan ısıtılması için, sıcak havanın dolaşımını sağlayan duvara applike edilmiş, içi boş pişmiş toprak tuğlalar.
Vestibulum	Roma mimarlığında yapıların giriş kısımları.

KAYNAKÇA

ADAM, Jean-Pierre

1994 *Roman Building Materials and Techniques*. Bloomington-Indianapolis.

ANGOLD, Michael

1985 "The shaping of the Middle Byzantine City" *Byzantinische Forschungen*
10. 1-37.

BALL, Warwick

2000 *Rome in the East. The Transformation of an Empire*. London.

BARNEA, Ion

1967 "Les Thermes de Dinogetia." *Dacia* 11. 228-256.

BAŞARAN C., A. Y. TAVUKÇU ve M. TOMBUL

1998 "1995 Yılı Skepsis Aşağı Kent ve Nekropolü Kurtarma Kazısı", 8. *Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, Ankara. 551-583.

BELKE K. ve M. RESTLE

1984 *Tabula Imperii Byzantini IV, Galatien und Lykaonien*. Vienna.

BERGER, Albrecht

1982 *Das Bad in Der Byzantischen Zeit*. München.

BIERS, Jane C.

1985 *Corinth XVII :The Great Bath on the Lechaion Road*. Princeton.

BOERSMA, Johannes

- 1991 "Designing a bath building; the plan of the late-Roman baths at Valesio",
Stips votiva. Papers presented to C. M. Stibbe. M. Gnade, (Ed.)
Amsterdam. 11-19.

BOURAS, Charalambos

- 1981 "City and Village: Urban Design and Architecture" XVI. Internationaler
Byzantinistenkongress: Akten. *Jahrbuch der Österreichischen
Byzantinischen Gesellschaft* 31/2. 611-653.
- 2002 "Aspects of the Byzantine City, Eighth - Fifteenth Centuries" *The
Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth
Century.* Angelike E. Laiou. (Ed.) Washington, D.C. 497-528.

BRANDES, Wolfram

- 1989 *Die Städte Kleinasiens im 7. und 8. Jahrhundert.* Amsterdam.
- 1999 "Byzantine towns in the seventh and eighth century – different sources,
different histories?" *The Idea and Ideal of the Town Between Late
Antiquity and the Early Middle Ages.* G. P. Brogiolo – B. W. Perkins.
(Ed.) Leiden-Boston-Köln. 25-57.

BRODNER, Erika

- 1983 *Die Römischen Thermen und das Antike Badewesen,* Darmstadt.

BROUGHTON, Thomas Robert Shannon

- 1938 "Asia Minor" *An Economic Survey of Ancient Rome, cilt: IV.* T.Frank
(Ed.) Baltimore. 703-772.

BROWN, Peter

- 1989 *The World of Late Antiquity AD 150-750,* Thames and Hudson.

BLYTH, Henry P.

- 1999 "The Consumption and Cost of Fuel in Hypocaust Baths," *Roman Baths and Bathing*. J. DeLaine ve D.E. Johnston (Ed.) Portsmouth. 87-98.

CARRINGTON, Peter

- 1977 "The Heroic Age of Phrygia in Ancient Literature and Art" *Anatolian Studies* 27. 117-126.

DARGA, Muhibbe

- 1993 "Şarhöyük-Dorylaion Kazıları, 1989-1992" XV. Kazı Sonuçları Toplantısı. Ankara. 481-501.

DEIGHTON, H.J.

- 2002 *Eski Roma Yaşantısında Bir Gün*, (Çev. H.K. Ersoy), İstanbul,

DE LAINE, Janet

- 1988 "Recent Research on Roman Bath" *Journal of Roman Archaeology* 1. 11-32.
- 1992 "New models, old modes: continuity and change in the design of public baths," *Die römische Stadt im 2. Jahrhundert n.Chr. Der Funktionswandel des öffentlichen Raumes*. H.-J. Schalles, H. von Hesberg ve P. Zanker, (Ed). Köln. 257-275.
- 1996 "Baths," *The Oxford Classical Dictionary* S. Hornblower ve A. Spawforth, (Ed.) Oxford. 235-236
- 1999 "Bathing and Society," *Roman Baths and Bathing* J. DeLaine ve D.E. Johnston, (Ed.) Portsmouth. 8-16
- 1999 "Benefactions and Urban Renewal: Bath Buildings in Roman Italy," *Roman Baths and Bathing* J. DeLaine ve D.E. Johnston, (Ed.) Portsmouth. 67-74

DENNERT, Martin

1997 *Mittelbyzantinische Kapitelle. Studien zu Typologie und Chronologie.*
Bonn.

DOW, Martin

1996 *The Islamic Baths of Palastine.* Oxford.

DUNBABIN, Katherine M.D

1990 "Dangers of the Baths," *Akten des XIII. Internationalen Kongresses für
Klassische Archäologie Berlin 1988.* Mainz. 564-565.

DUNN, Archibald W.

1994 "The transformation from polis to kastron in the Balkans (III.-VII.cc).
General and Regional Perspectives" *Byzantine and Modern Greek
Studies* 18. 60-80.

EFE, Turan

1996 "Orman Fidanlığında 1992-1994 Yılları Arasında Yapılan Kurtarma
Kazıları" XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı. Ankara. 95-108.

FAGAN, Garret G.

1999a *Bathing in Public in the Roman World.* Ann Arbor.

1999b "Interpreting the Evidence: Did Slaves Bathe at the Baths ?" *Roman Baths
and Bathing* J. DeLaine ve D.E. Johnston, (Ed.) Portsmouth. 25-34.

2001 "The Genesis of the Roman Public Bath: Recent Approaches and Future
Directions," *American Journal of Archaeology* 105. 403-426.

FARRINGTON, Andrew

- 1987 "Imperial Bath Buildings in the Southwest Asia Minor" *Roman Architecture in the Greek World*. S. McReady ve F.H. Thompson. (Ed.) London.
- 1995 *The Roman Bath of Lycia. An Architectural Study*. London.
- 1999 "The Introduction and Spread of Roman Bathing in Greece," *Roman Baths and Bathing* J. DeLaine and D.E. Johnston, (Ed.) Portsmouth. 57-66

FARRINGTON, A. ve J.J. COULTON

- 1990 "Terracotta Spacer Pins in Lycian Bath Buildings" *Anatolian Studies* 40. 55-67.

FORBES, Robert James

- 1958 "Heating" *Studies in Ancient Technology VI*. Leiden.

FOSS, Clive

- 1975 "The Persians in Asia Minor and the end of Antiquity" *English Historical Review* 90. 721-747.
- 1976 *Byzantine and Turkish Sardis*. Cambridge, Mass-London.
- 1977a "Late Antique and Byzantine Ankara" *Dumbarton Oaks Papers* 31. 27-87.
- 1977b "Archaeology and the 'twenty Cities' of Byzantine Asia" *American Journal of Archaeology* 81. 469-486.
- 1979 *Ephesus after Antiquity: a Late Antique, Byzantine and Turkish City*. Cambridge.

GILL, Margaret A.V.

- 2002 *Amorium Reports, Finds I: the Glass (1987-1997)*. BAR International Series 1070. Oxford.

HALDON, John F.

1997 *Byzantium in the Seventh Century. The transformation of a Culture.* Cambridge-New York.

1999 “The idea and the ideal of the town in the Byzantine Empire” *The idea and ideal of the town between Late Antiquity and the early Middle Ages*, G P Brogiolo – B W Perkins (Ed.) Leiden-Boston-Köln. 1-23.

HARRISON. R. Martin

1988 “Amorium 1987, A Preliminary Survey” *Anatolian Studies* 38. 175-184.

1989a “Doğu Phrygia’da Amorium (Hisarköy) Yüzey Araştırması” *6. Araştırma Sonuçları Toplantısı*. Ankara .191-200

1989b “Amorium 1988: the First Preliminary Excavation” *Anatolian Studies* 39. 167-174.

1990 “Emirdağ (Afyon)’da Amorium Birinci Kazı Raporu” *11. Kazı Sonuçları Toplantısı*. Ankara. 155-165.

1991a “Amorium 1989” *12. Kazı Sonuçları Toplantısı*. Ankara. 251-268.

1991b “Amorium Excavations 1990: The Third Preliminary Report” *Anatolian Studies* 41. 215-229.

1994 “Amorium: Answers and Questions” *XI. Türk Tarih Kongresi*. Ankara 393-396.

HARRISON. R. Martin ve diğerleri.

1990 “Amorium Excavations 1989: the Second Preliminary Report” *Anatolian Studies* 40. 205-218.

1992 “Amorium Excavations 1991: the Fourth Preliminary Report” *Anatolian Studies* 42. 207-222

1993 “Excavations at Amorium: 1992 Interim Report” *Anatolian Studies* 43. 147-162.

HEAD, V. Barclay

1906 *Catalogue of the Greek Coins of Phrygia. BMC XXVII-XXIX.* London.

JACKSON, Ralph

1999 "Spas, Waters, and Hydrotherapy in the Roman World," *Roman Baths and Bathing* J. DeLaine ve D.E. Johnston (Ed.) Portsmouth. 107-116.

JORDAN, B. ve J. PERLIN

1979 "Solar Energy Use and Litigation in Ancient Times", *Solar Law Reporter* I.3. 583-584..

KAPTAN, Deniz

2001 "Hamamlar, Hidroterapi ve Likya Üzerine Notlar" *Günüşığında Anadolu. Cevdet Bayburtluoğlu için Yazılar.* C. Özgünel – O.Bingöl ve diğerleri (Ed.). İstanbul. 162-169

KAZHDAN, Alexander

1954 "Vizantijske Goroda v VII-XI Vekach" *Sovetskaja Archeologija* 21. 164-183

1991 *The Oxford Dictionary of Byzantium* (Ed.). Washington D.C.

KAZHDAN, A. ve A. CUTLER

1982 "Continuity and Discontinuity in Byzantine History" *Byzantion* 52. 437-441

KOÇYİĞİT, Oğuz

2006 "Terracotta Spacers from bathhouse at Amorium" *Anatolian Studies* 56. (baskıda)

KORKUT, Taner

2003 "Zur lykischen Badearchitektur im Lichte der Thermen von Patara" *İstanbulur Mitteilungen* 53. 445-459.

KRETZSHMER, Fritz

2000 *Antik Roma'da Mimarlık ve Mühendislik*, (Çev. Z.Z. İlkelen), İstanbul.

LIGHTFOOT, Christopher S.

1998 “The Survival of Cities in Byzantina Anatolia, the Case of Amorium”
Byzantion 68. 56-71.

2001 “Amorium 2001” *Anatolian Archaeology. Research Reports 2001*. British
Institute of Archaeology at Ankara 7. G. Coulthard (Ed.) 10-11.

2002 “Amorium 2002” *Anatolian Archaeology. Research Reports 2002*. British
Institute of Archaeology at Ankara 8. G. Coulthard (Ed.). 9-10.

2003a “Amorium 2003” *Anatolian Archaeology. Research Reports 2003*. British
Institute of Archaeology at Ankara 9. G. Coulthard (Ed.). 18-19.

2003b *Amorium Reports II: Research Papers and Technical Studies*. BAR
International Series 1170. Oxford.

2003c “Amorium'daki Sikke Buluntuları: Anadolu'da Bizans Para Ekonomisi
İçin Yeni Kanıtlar” *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi* 3. 23-28

2004 “Amorium 2004” *Anatolian Archaeology. Research Reports 2004*. British
Institute of Archaeology at Ankara 10 G. Coulthard (Ed.). 13-15

2005 “Amorium 2005” *Anatolian Archaeology. Research Reports 2005*. British
Institute of Archaeology at Ankara 11 G. Coulthard (Ed.). 31-33

LIGHTFOOT, C. ve Y. ARBEL

2003 “Amorium Kazısı 2001” *24. Kazı Sonuçları Toplantısı*. Ankara, 521-532.

2004 “Amorium Kazısı 2002” *25. Kazı Sonuçları Toplantısı*. Ankara, 1-12.

LIGHTFOOT, C. ve E. A. IVISON

2002 “Introduction”, *Amorium Reports 1: the Glass (1987-1997)*. M.A.V. Gill
(Ed.) BAR International Series 1070. Oxford. 1-31.

LIGHTFOOT, C. ve Y. MERGEN

- 1998 “1996 yılı Amorium Çalışmaları” *19.Kazı Sonuçları Toplantısı*. Ankara. 343-66.
- 1999 “Amorium: Anadolu’da Önemli Bir Ortaçağ Kenti” *Arkeoloji ve Sanat* 89. 22-31.
- 2000 “Amorium 1998 yılı Kazı Çalışmaları” *21. Kazı Sonuçları Toplantısı*. Ankara. 143-152.
- 2002 “Amorium Kazısı 2000” *23.Kazı Sonuçları Toplantısı*. Ankara. 243-256.

LIGHTFOOT, Christopher ve diğerleri.

- 1994 “Amorium Excavations 1993, the Sixth Preliminary Report” *Anatolian Studies* 44. 105-128.
- 1998 “The Amorium Project: The 1996 Excavation Season” *Dumbarton Oaks Papers* 52. 323-36.
- 1999 “The Amorium Project: The 1997 Study Season” *Dumbarton Oaks Papers* 53. 333-349.
- 2001 “The Amorium Project: The 1998 Excavation Season” *Dumbarton Oaks Papers* 55. 373-399
- 2004 “The Amorium Project : Excavation and Research in 2001” *Dumbarton Oaks Papers* 58. 355-70
- 2005 “Amorium Kazısı 2003” *26. Kazı Sonuçları Toplantısı*. Ankara. 249-64.
- 2006 “The Amorium Project : Excavation and Research in 2002” *Dumbarton Oaks Papers* 59. (baskıda)

MAGDALİNO, Paul

- 1990 “Church, Bath and Diakonia in Medieval Constantinople” *Church and People in Byzantium*. R.Morris. (Ed.) Birmingham.165-188.

MAGIE, David

- 1950 *Roman Rule in Asia Minor*. Princeton.

MANDERSCHEID, Hubertus

- 2000 "The Water Management of Greek and Roman Baths" *Handbook of Ancient Water Technology*. Ed: Ö. Wikander. Leiden. 467-535.
- 2004 *Ancient Baths and Bathing: A Bibliography for the Years 1988-2001*. Porstsmouth\rhode Island.

MANGO, Cyril

- 1980 *Byzantium. The Empire of New Rome*. London.
- 1981 "Daily Life in Byzantium" *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft* 31/1. 337-353.
- 1982 "Addendum to the Report on Everyday Life" *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft* 32/1. 253-257.

MERMERCİ, Doğu

- 1979 "Afyon Bölgesi ve Hinterlandında M.Ö. II. Bin Yerleşme Birimleri" *VIII. Türk Tarih Kongresi* Ankara. 159-164.

MILOJEVIC, Michael

- 1996 "Forming and Transforming proto-Byzantine Urban Space" The sixth century – and or beginning? *Byzantina Australiensia* 10 P.Allen-E.Jeffreys (Ed.), Brisbane. 247-62

MITCHELL, Stephen

- 1993 *Anatolia. Land, Men and Gods in Asia Minor. I-II*. Oxford.

MONEY, J.H

- 1974 "Clay Spacers from Romano British Bath-House at Garden-Hill, Hartfield, Sussex" *The Antiquaries Journal* 54/2. 278-280.

NIELSEN, Inge

1990 *Thermae et Balnea; The Architectural and Cultural History of Roman Public Baths*. Aarhus.

OSTROGORSKY, George

1959 "Byzantine Cities in the Early Middle Ages" *Dumbarton Oaks Papers* 13. 45-66.

1986 *Bizans Devleti Tarihi* (Çev: Fikret İşıltan) Ankara.

ÖZDEN, Ö. Ç. TÜRKER ve T. KEKEÇ

1995 "1993 Yılı Skepsiz Antik Kenti Kurtarma Kazısı" 6. Müze Kurtarma Kazıları Semineri. Ankara. 365-386.

PARMAN, Ebru

2002 *Orta Çağ'da Bizans Dönemi'nde Frigya (Phrygia) ve Bölge Müzelerdeki Taş Eserler*. Eskişehir.

PETRUS, A

1952 "Constantino Porfirogenito de Thematibus" *Studia e Testi* 160. 60-63

PIRENNE, Henri

1939 *Mohamed and Charlamagne. The Origins of the Europe*. London.

RADT, Wolfgang

1980 "Pergamon, 1979." *Archaeologische Anzeiger* 95. 400-422

1999 *Pergamon*, İstanbul.

RAMSAY, William. M.

1960 *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası* (Çev: Mihri Pektaş). İstanbul.
(1860)

RING, James.W

- 1996 "Windows, Baths and Solar Energy in the Roman Empire" *American Journal of Archaeology* 100. 717-724.

ROOK, Tony

- 1978 "The Development and Operation of Roman Hypocausts" *Journal of Archaeological Sciences* V. 269-282

RUGE, Walter

- 1941 "Phrygia" *Paulys Realencyclopädie der klassischen 20\I.* 781-886

RUSSEL, James

- 1975 "Excavations at Anemurium (Eski Anamur) 1973" *Türk Arkeoloji Dergisi* XXII-2. Ankara. 121-140.
- 1986 "Transformations in Early Byzantine life : The Contribution and Limitations of Archaeological Evidence" *The 17th International Byzantine Congress, Major Pres.* New York. 137-154
- 2001 "The Persian Invasions of Syria/Palestine and Asia Minor in the Reign of Heraclius: Archaeological and Numismatic Evidence": *The Dark Centuries of Byzantium (7th-9th c)*, E. K.-Galake (Ed.) Athens. 41-77
- 2002 "Anemourion" *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century* A. E. Laiou. (Ed.) Washington, D.C.

SANDERS, Guy D.R

- 1999 "A Late Roman Bath at Corinth" *Hesperia* 68.. 441-475

SANDKLEF, A. ve D. SELLING

- 1976 "The Heating of Classical Thermae" *Opuscula Romana* XI. 123-125

SCHIFFER, Michael B.

- 1996 *Formation Processes of the Archaeological Record.* Utah.

STELLE, F.B ve A. MANNARI

1984 *Le Terme Romane di Fiesole*, Florence.

STIRLING, L.. D. MATTINGLY ve N. B. LAZREG

2001 “The East Baths and their industrial re-use in late antiquity: 1992 excavations” *Leptiminus (Lamta) report no:2 The East Baths, cemeteries, kilns, Venus mosaic, site museum and other studies. Journal of Roman Archaeology Supplementary 41*. L.M.Stirling, D.J.Mattingly and N.Ben Lazreg (ed.) Porstmouth,Rhode Island. 29-74

SÜMER, Faruk

1987 “Abbasiler Tarihinde Orta Asyalı Bir Prens Afşin” *Bellekten LI*. 651-667.

THATCHER, E.D

1956 “The Open Rooms of the Terme del Foro at Ostia”, *Memoirs of the American Academy in Rome XXIV*. 169-264.

TOYNBEE, Arnold J.

1979 *Study of History: Introduction the Genesis of Civilizations*, Oxford.

TROMBEY, Frank.R

1997 “Byzantine ‘Dark Age’ Cities in the comparative context” *To Ellinikon, Studies in honor of Speros Vryonis, Jnr I: Hellenic Antiquity and Byzantium*, New York. 429-449

TUNAY, Mehmet.İ

1973 “1970 Yılında Yalova’da Yapılan Araştırma- A Survey at Yalova 1970” *Türk Arkeoloji Dergisi 20/1*. 185-193.

1988 “Türkiye’deki Bizans Mimarisinde Taş ve Tuğla Tekniğine Göre Tarihlendirme” *Sanat Tarihi Yıllığı XIII*. 227-229.

TURNER, J.H

- 1948 "Sergius Orata, Pioneer of Radiant Heating", *Classical Journal XLIII*.
486-487.

VAILHE, S

- 1914 "Amorium" *Dictionaire d'Historie et Geographique Ecclesiastiques 2*.
1329-1331

VANN, R.L.. R.L. HOHLFELDER ve K.SHEDRICK

- 2000 "The East Baths at Aperlae" *Adalya IV*. 195-206

WARD-PERKINS, J.B

- 1958 "Notes on the Structure and Building Methods of Early Byzantine
Architecture" *The Great Palace of the Byzantine Emperors* D.T. Rice
(Ed.) Edinburgh.

WEBSTER, Gary

- 1979 "Tiles as A Structural Component in Buildings" *Roman Brick and Tiles*
A. McWhirr. (Ed.) BAR International Series 68. 285-293.

WILKES, J.J

- 1999 "Approaching Roman Baths," *Roman Baths and Bathing* J. DeLaine ve
D.E. Johnston, (Ed.) Portsmouth. 17-23.

WILLIAMS, Caroline.

- 1989 *Anemurium The Roman and Early Byzantine Pottery*, Toronto.

WHITTOW, Mark

- 1996 *The Making of Byzantium, 600-1025*, Berkeley-Los Angeles.

YEGUL, Fikret K.

1992 *Baths and Bathing in Ancient Antiquity*. New York.

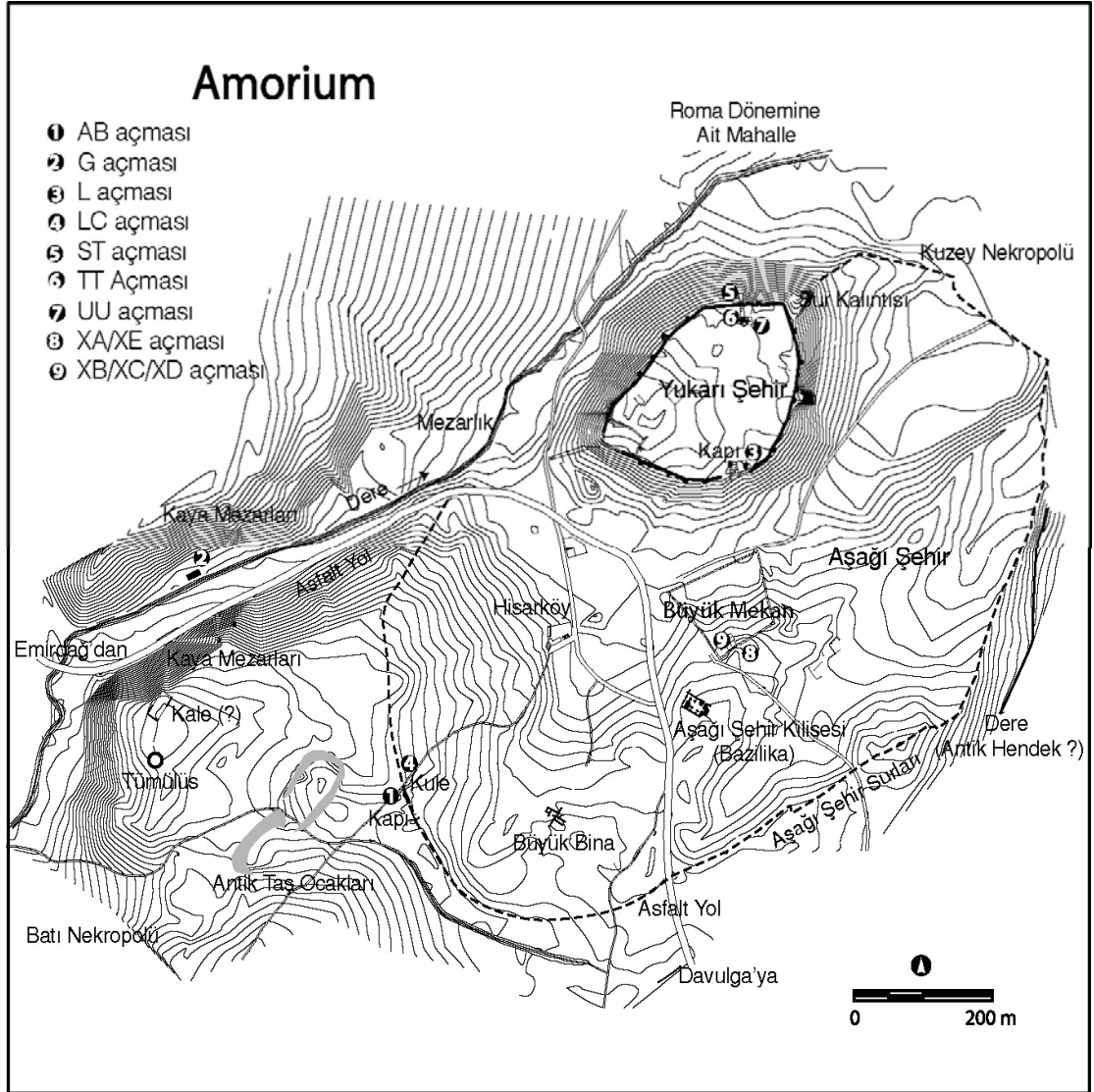
1998 “De Architectura Romana” *Olba I.* 63-67.

2003 “Cilicia at the Crossroads: Transformations of Baths and Bathing Culture in the Roman East” *Olba* 8.55-72

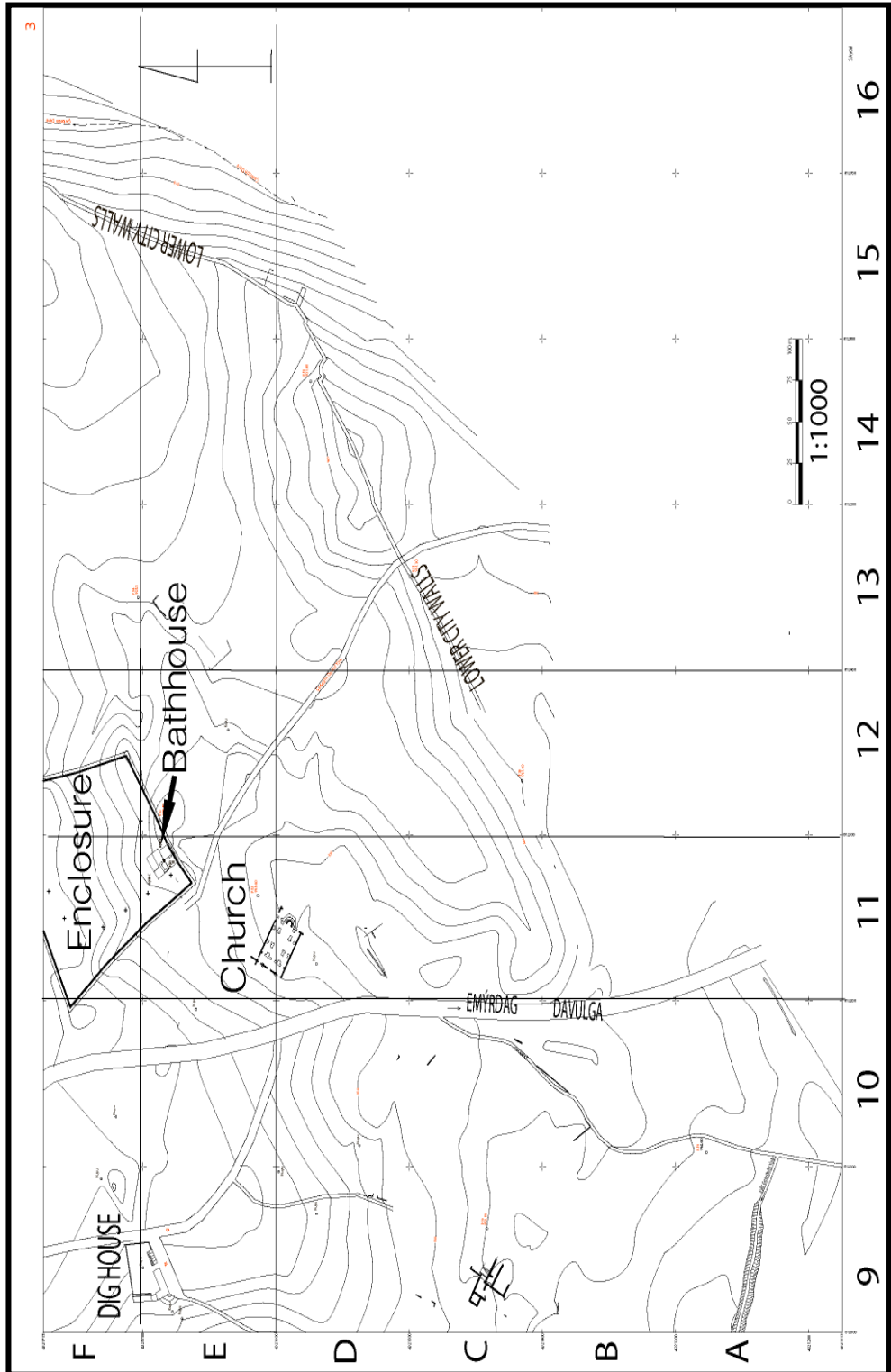
YOUNG, Rodney.S

1978 “The Phrygian Contribution” *The Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology, Vol.1* E.Akurgal (Ed.) Ankara. 9-24.

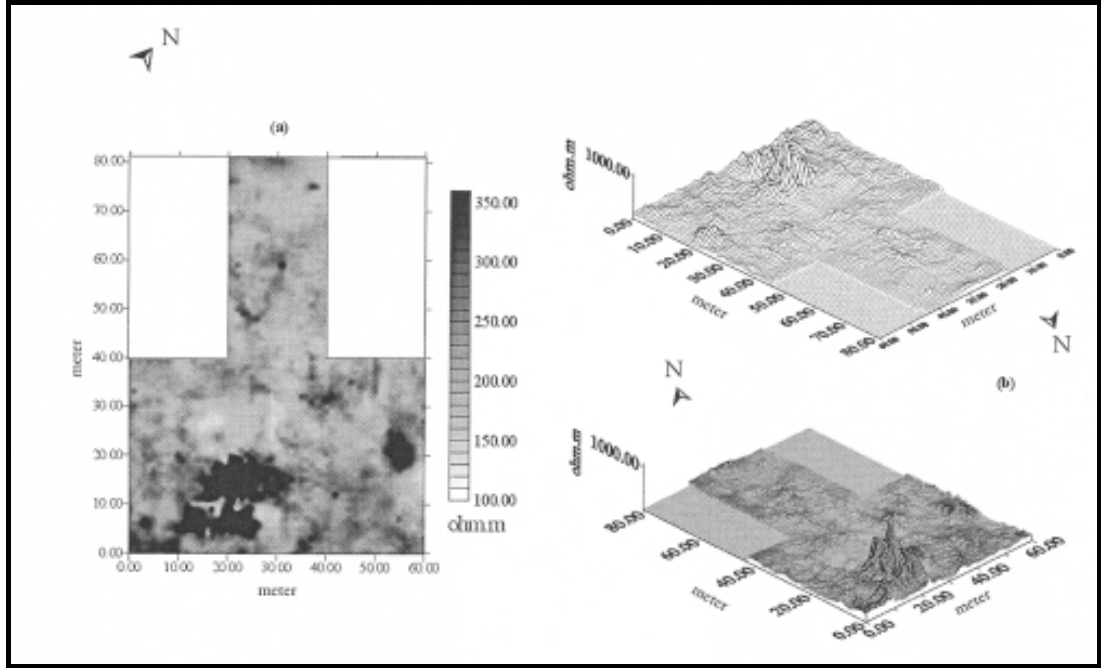
LEVHALAR

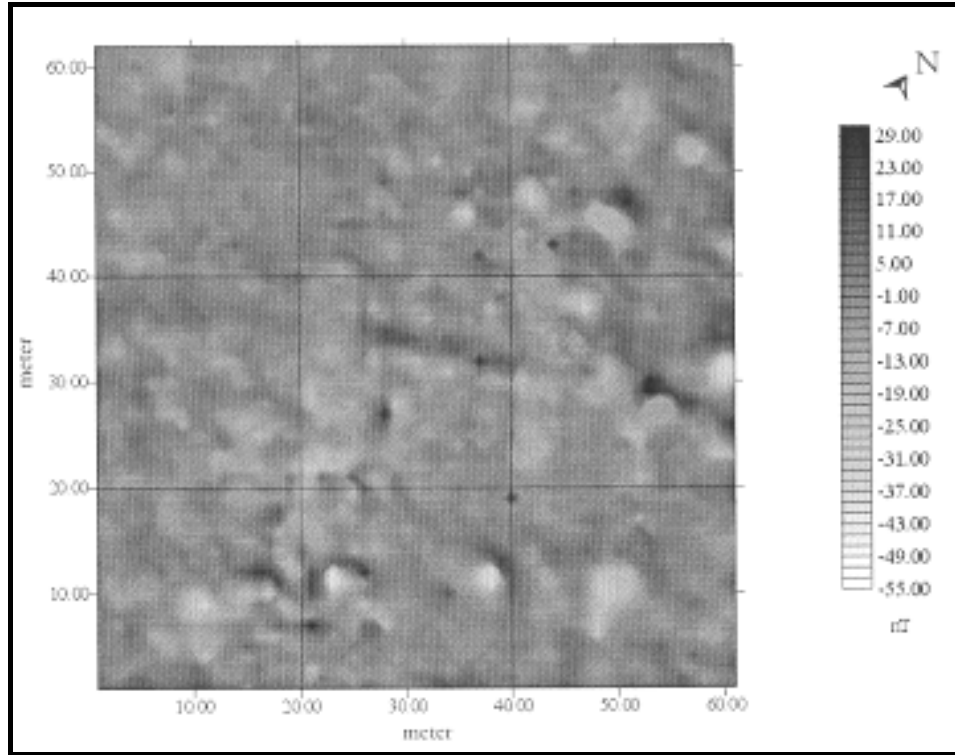
1: Amorium, topografik şehir planı

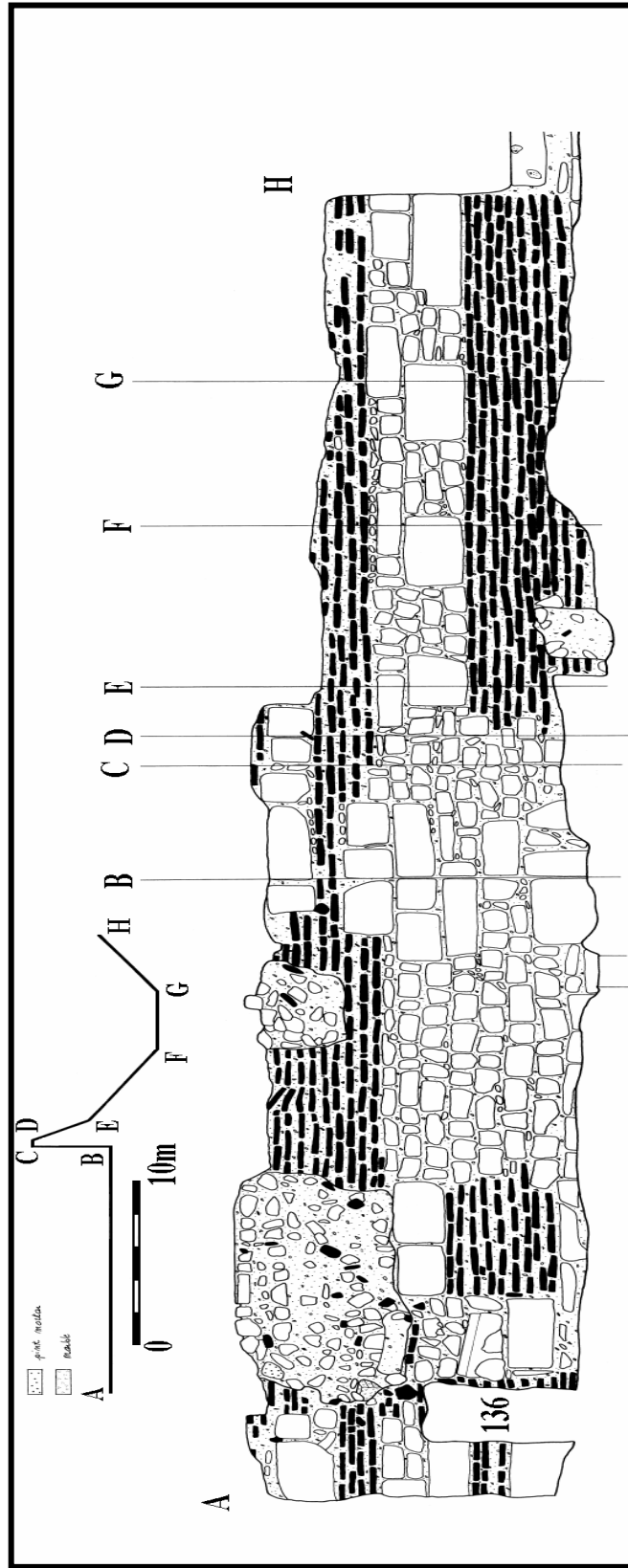
2: Amorium, topografik aşağı şehir planı ve hamam yapısının içinde bulunduğu etrafı geniş duvarlarla çevrili özel alan

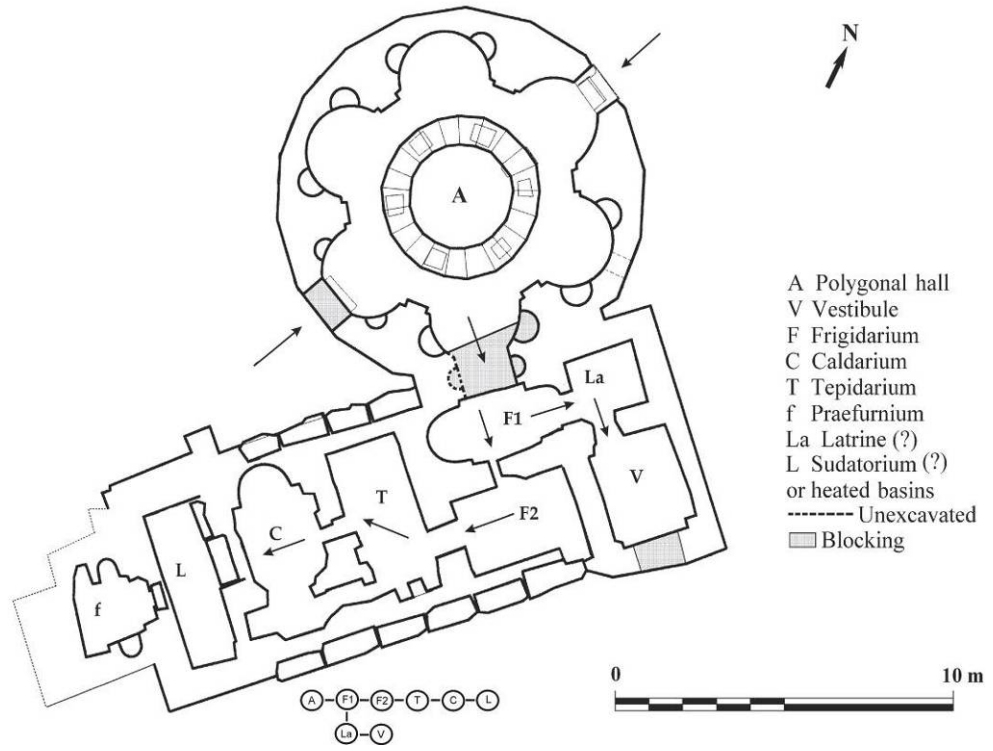
3a: 1997 yılı aşağı şehir jeo-fizik çalışmaları sonucu etrafı duvarlarla çevrili alan içerisinde önemli bir yapı bulunduğunu gösteren harita.

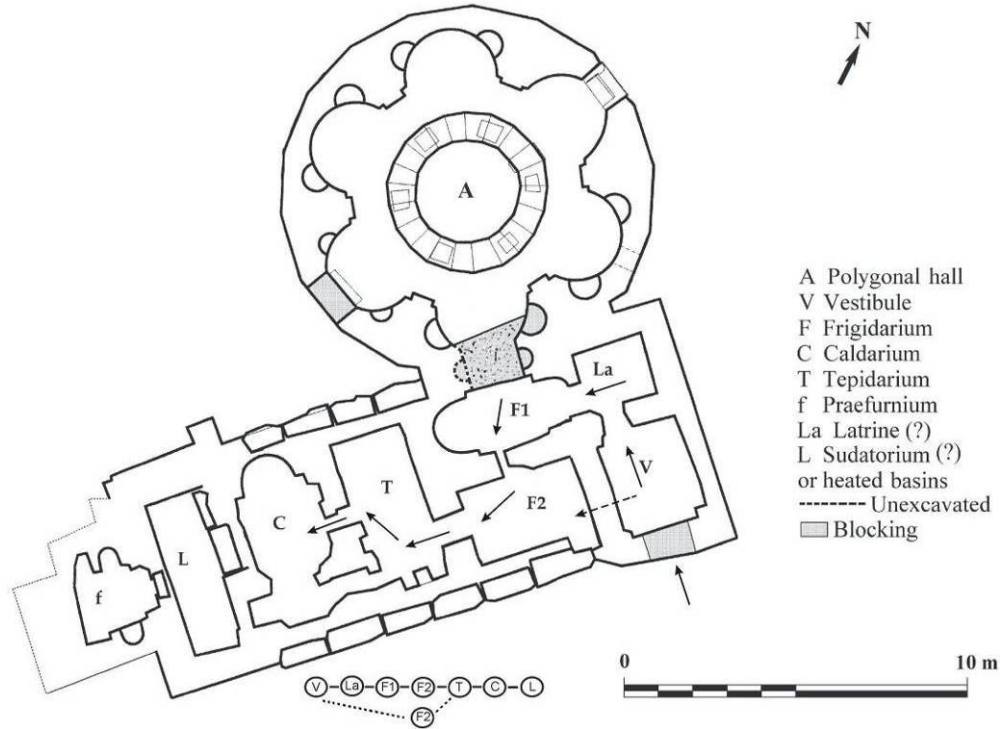
3b: 1997 yılı aşağı şehir jeo-fizik çalışmalarında oluşturulan plankareler ve alanın genel dağılımı

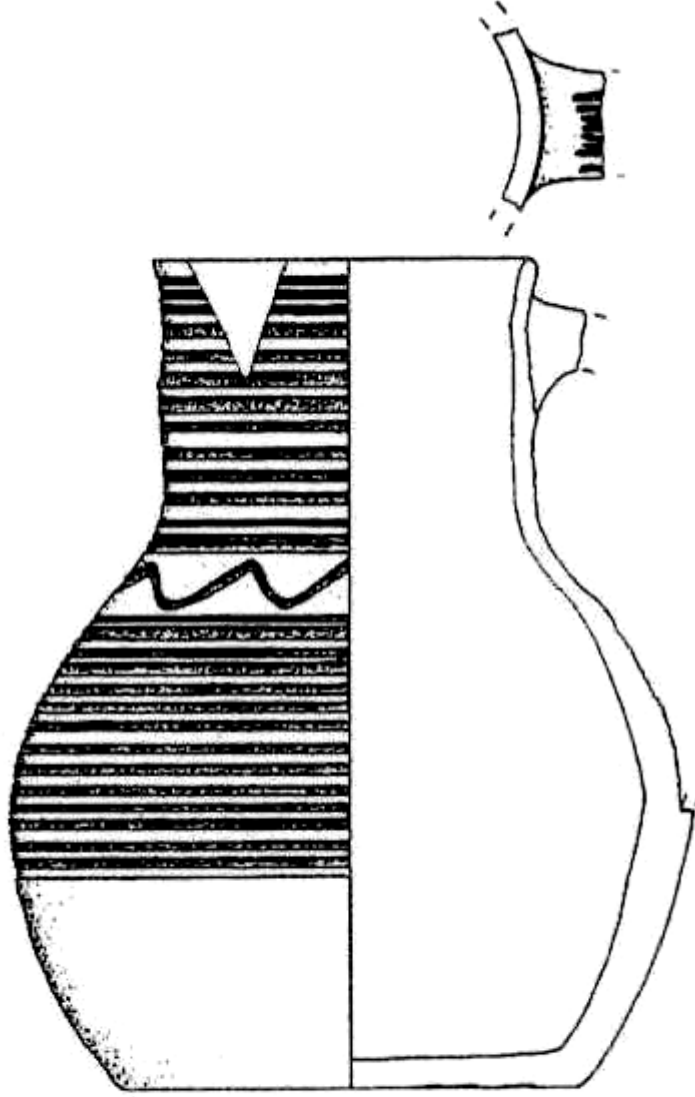
5: Amorium hamamı yapısı kuzey kesiti çizimi

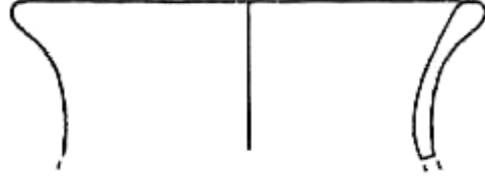
6a: Amorium Hamam Yapısı I. evre olası giriş-çıkış planı

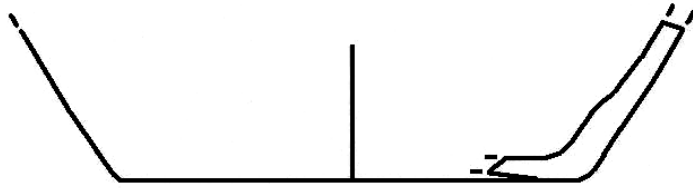
6b: Amorium Hamam Yapısı II. evre olası giriş-çıkış planı

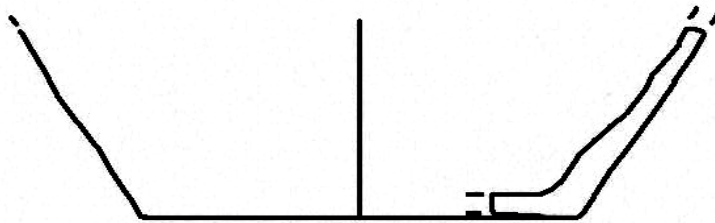
7: Hamam Yapısı içerisindeki endüstriyel yapılara ait kontext'ten ele geçen geç dönem seramik kap.

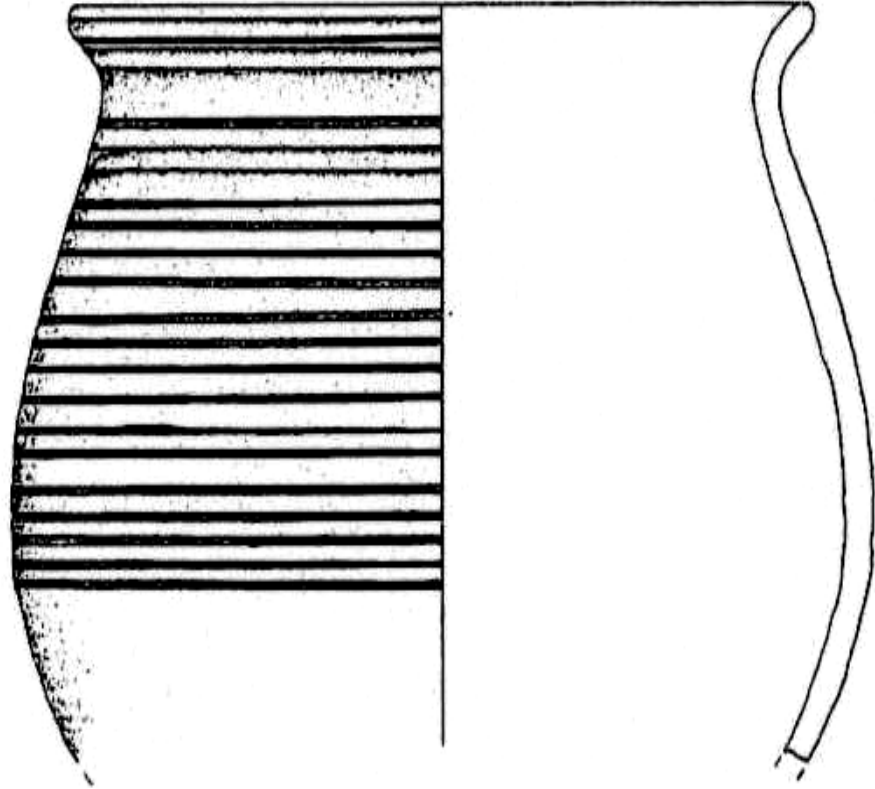
8a: Hamam Yapısı içerisindeki endüstriyel yapılara ait kontext'ten ele geçen geç dönem seramik kap parçası

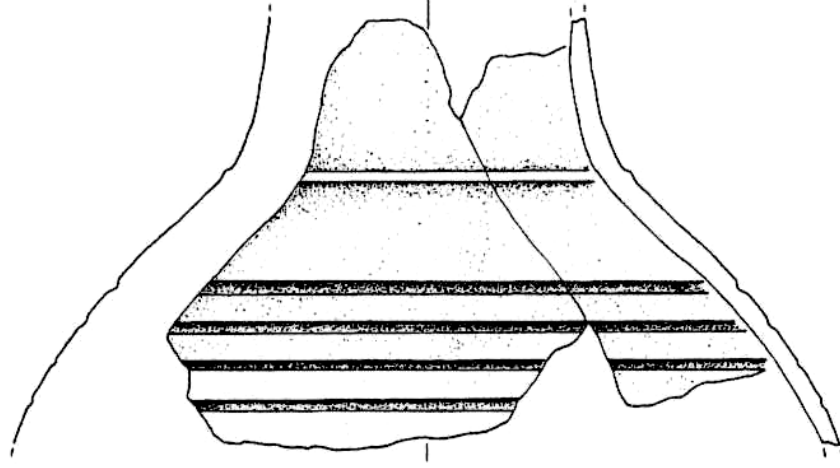
8b: Hamam Yapısı içerisindeki endüstriyel yapılara ait kontext'ten ele geçen geç dönem seramik kap parçası

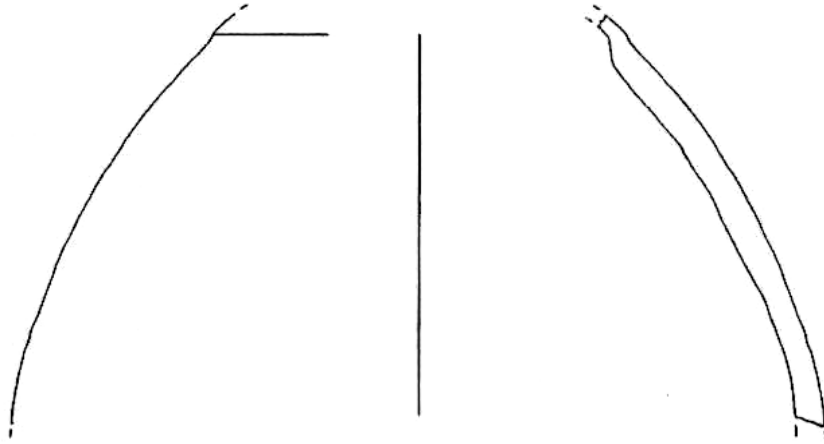
8c: Hamam Yapısı içerisindeki endüstriyel yapılara ait kontext'ten ele geçen geç dönem seramik kap parçası

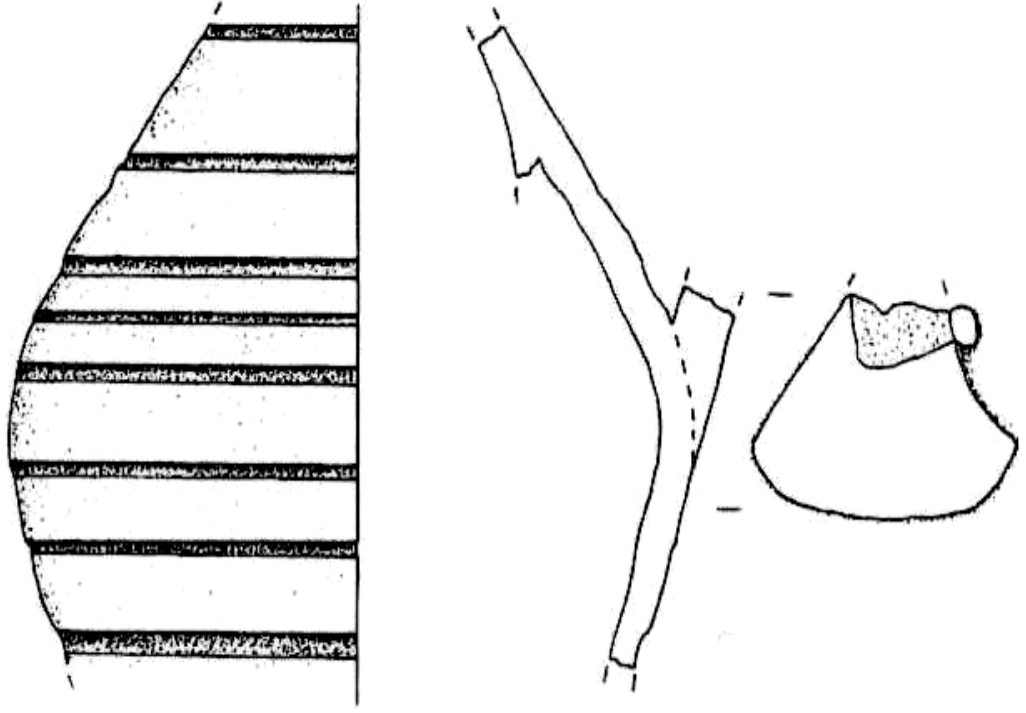
9: Hamam Yapısı içerisindeki endüstriyel yapılara ait kontext'ten ele geçen geç dönem seramik kap parçası

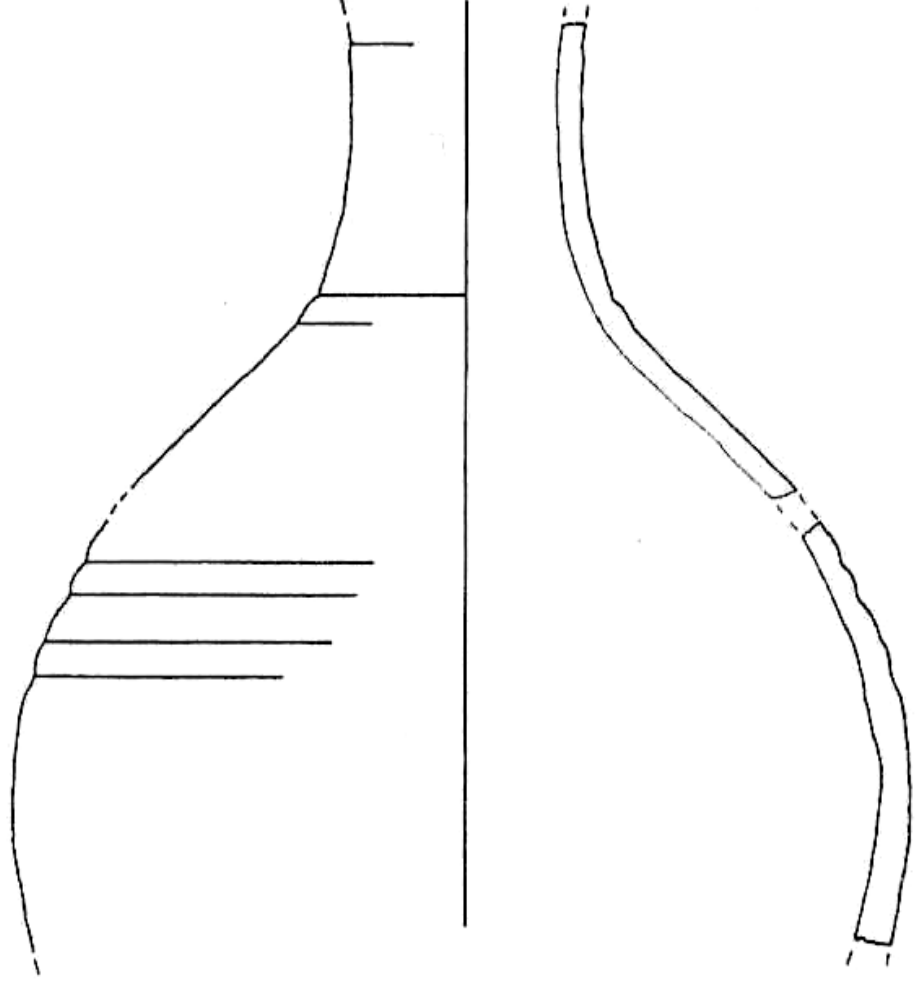
10a: Hamam Yapısı içerisinde ele geçen geç dönem seramik kap parçası

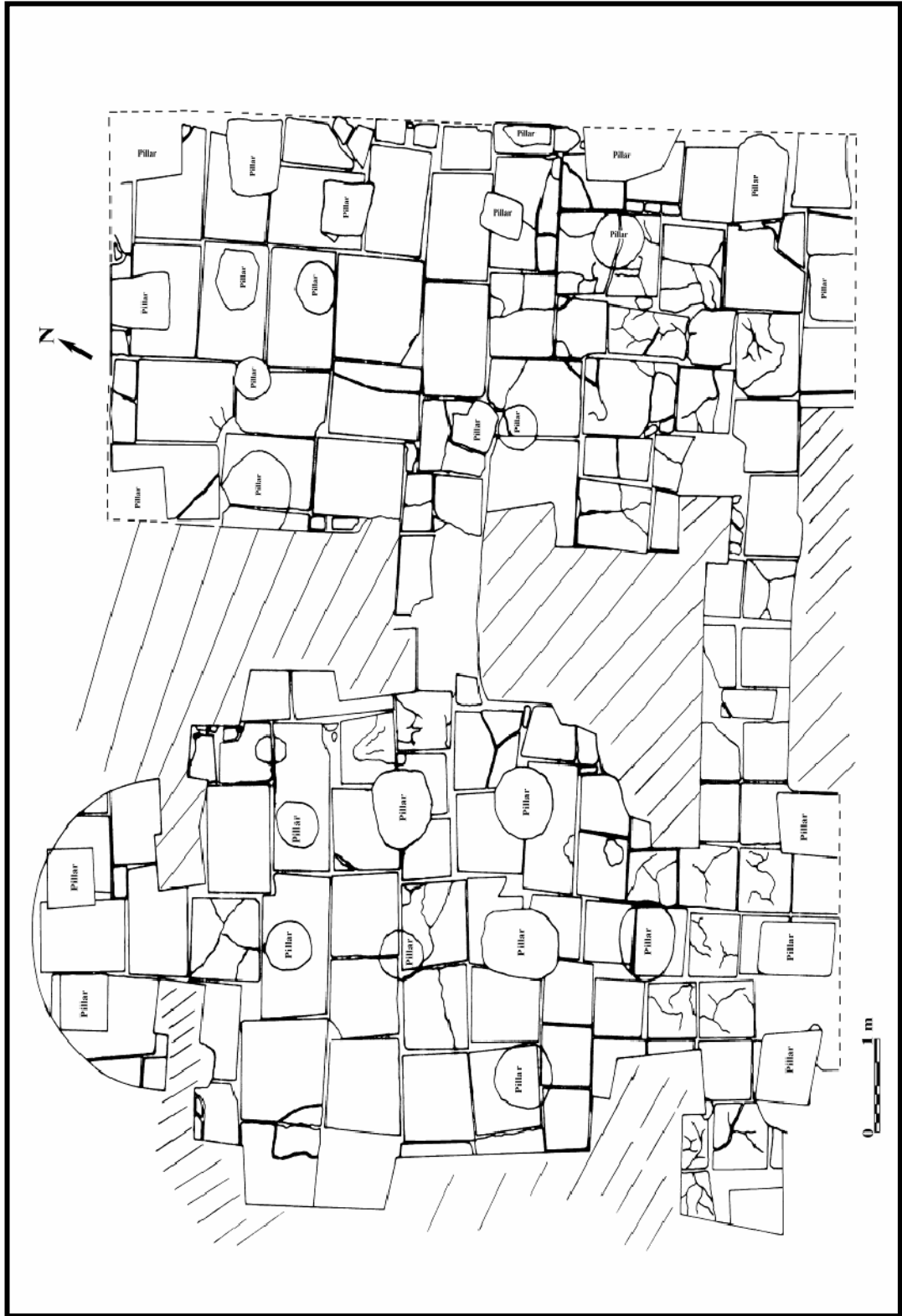
10b: Hamam Yapısı içerisinde ele geçen geç dönem seramik kap parçası

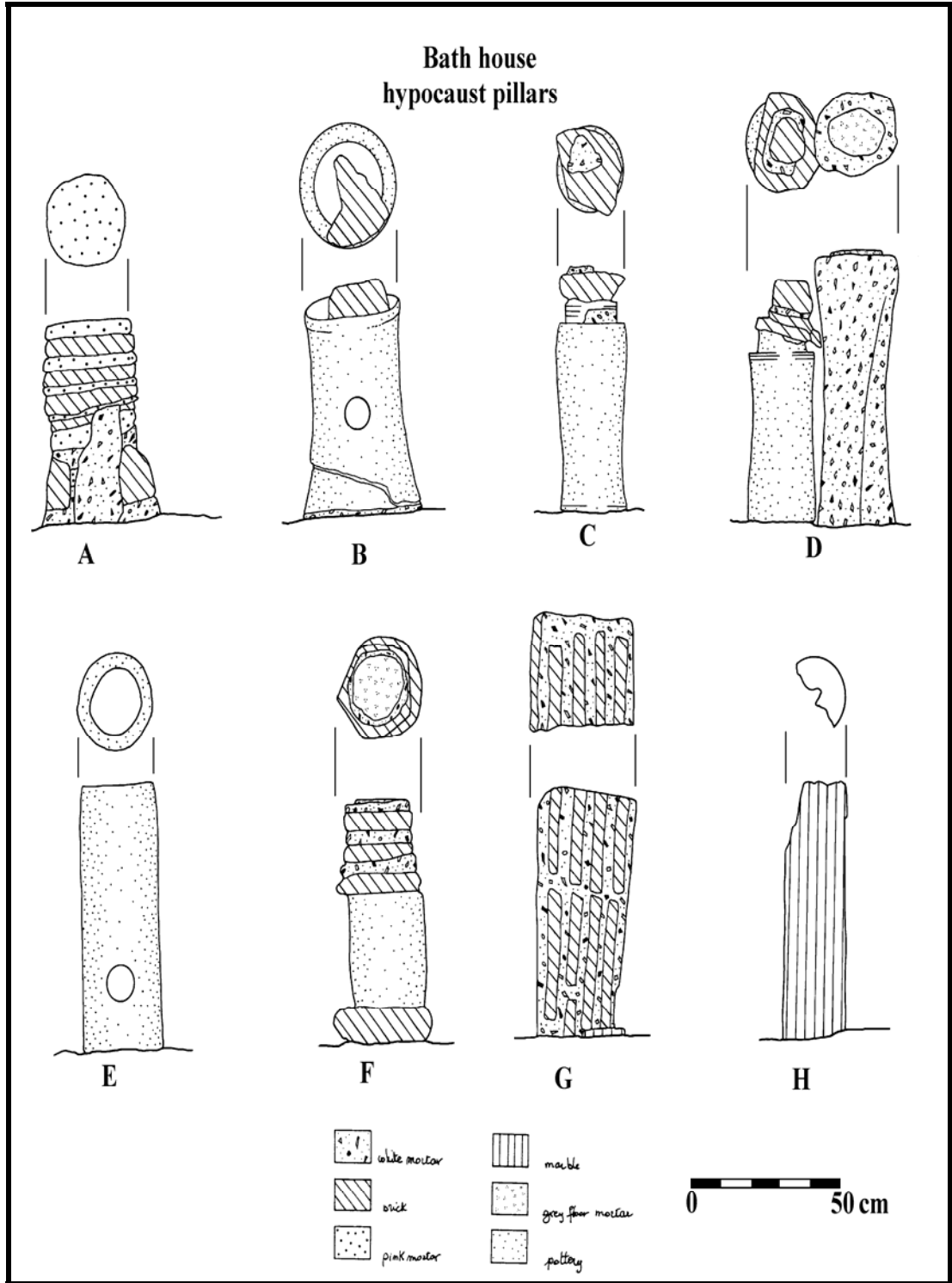
11: Hamam Yapısı içerisinde ele geçen geç dönem seramik kap

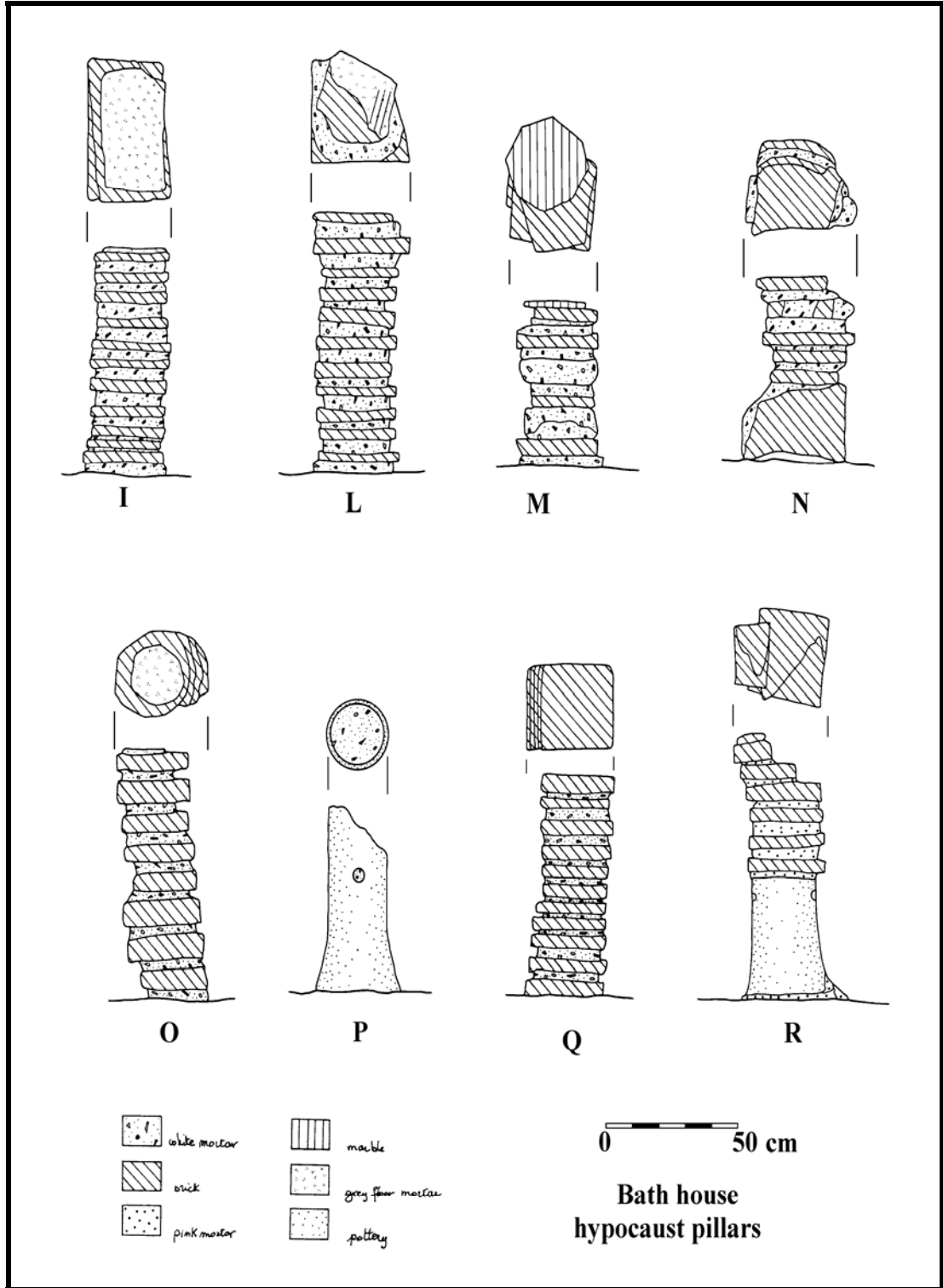
12: Hamam Yapısı içerisinde ele geçen geç dönem seramik kap parçası

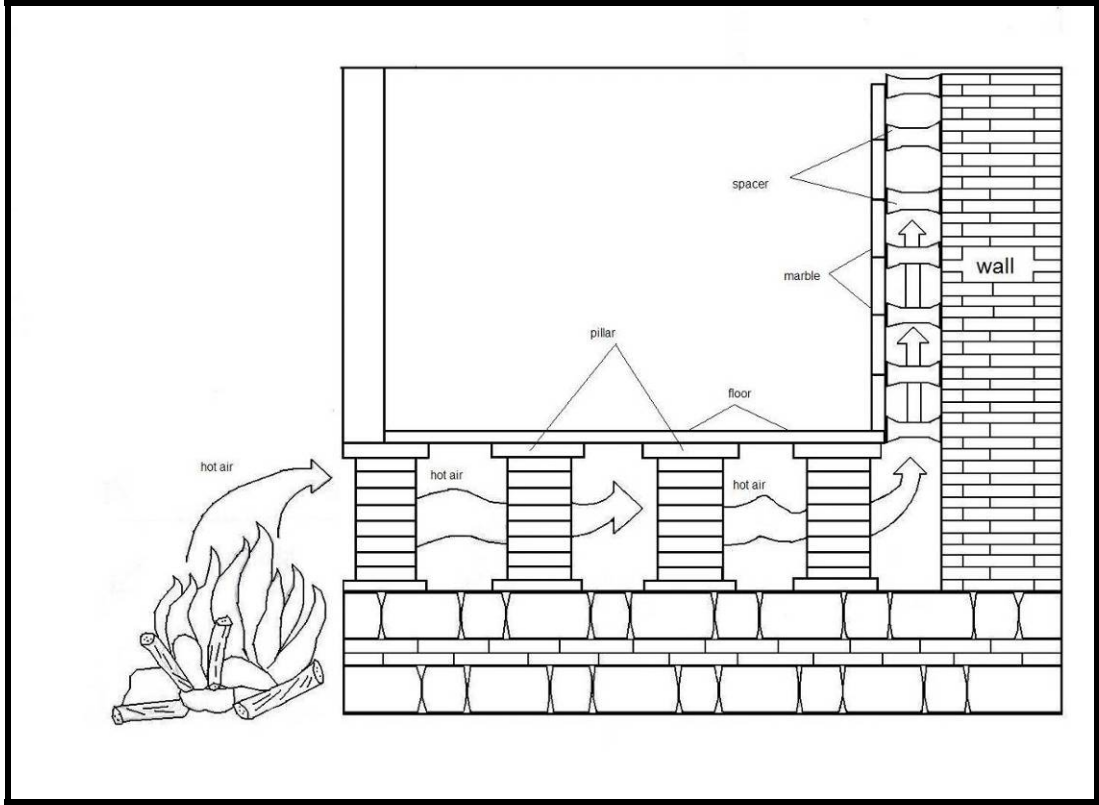
13: Hamam yapısı hypocaust sistemi zemin döşemesi

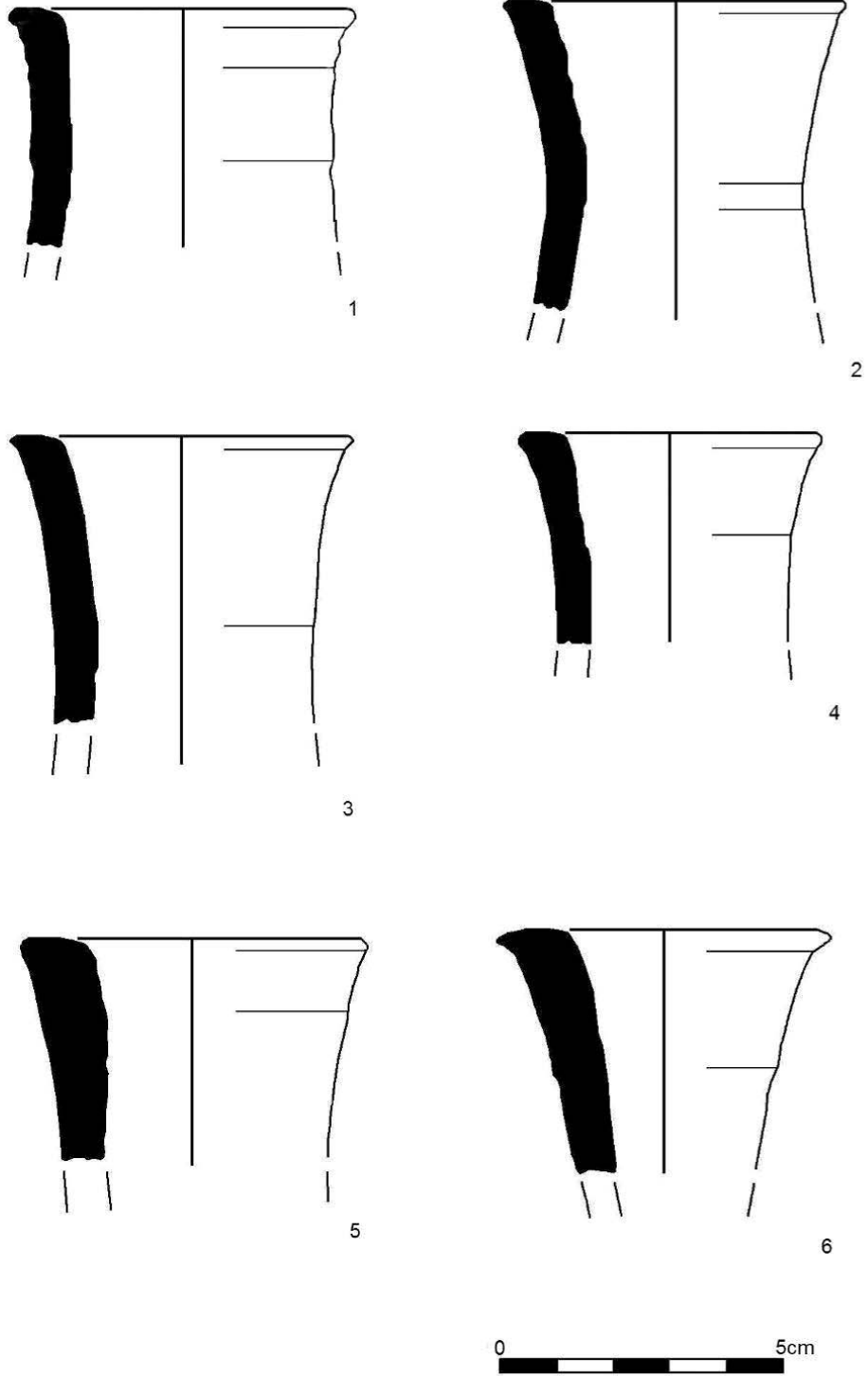
14: Hamam Yapısı hypocaust'unda bulunan değişik tipteki payeler

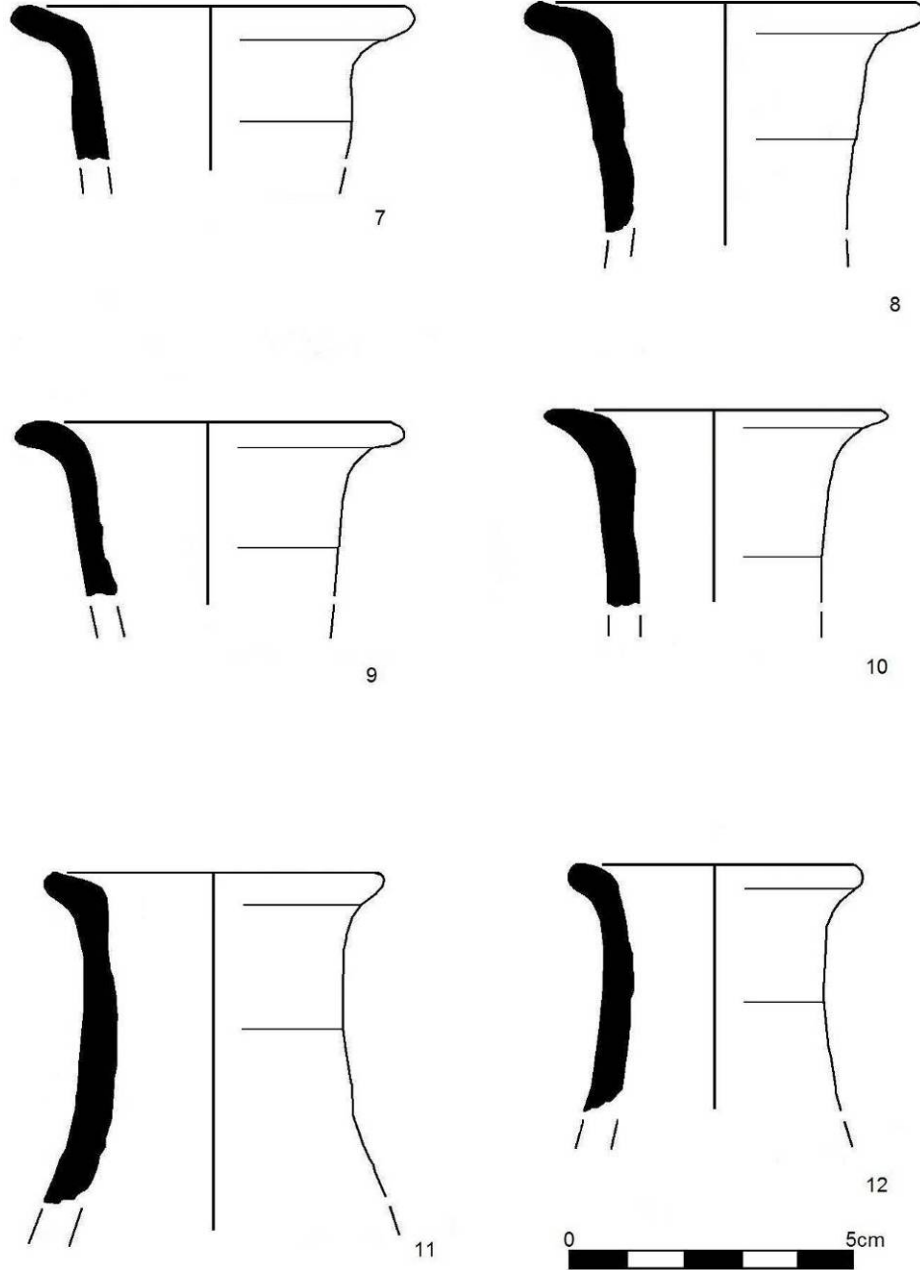
15: Hamam Yapısı hypocaust'unda bulunan değişik tipteki payeler

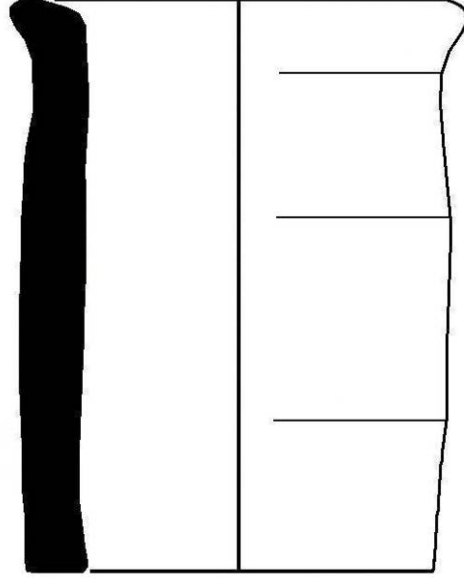
16: Hamam Yapısının zeminle birlikte duvarlardan da ısıtıldığını gösteren şema

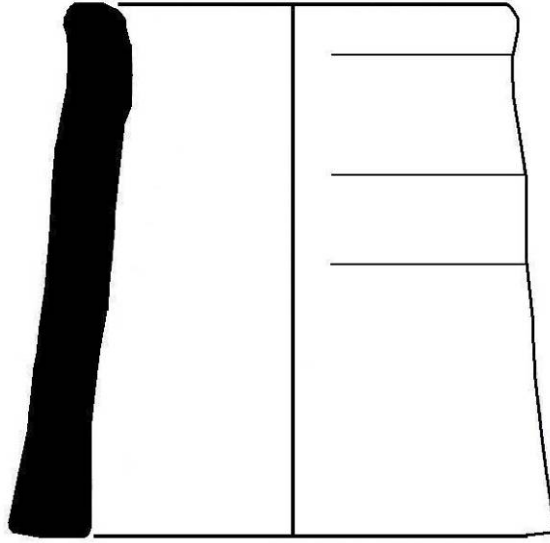
17: Hamam Yapısının duvarlardan ısıtılmasını sağlayan pişmiş toprak objeler

18: Hamam Yapısının duvarlardan ısıtılmasını sağlayan pişmiş toprak objeler

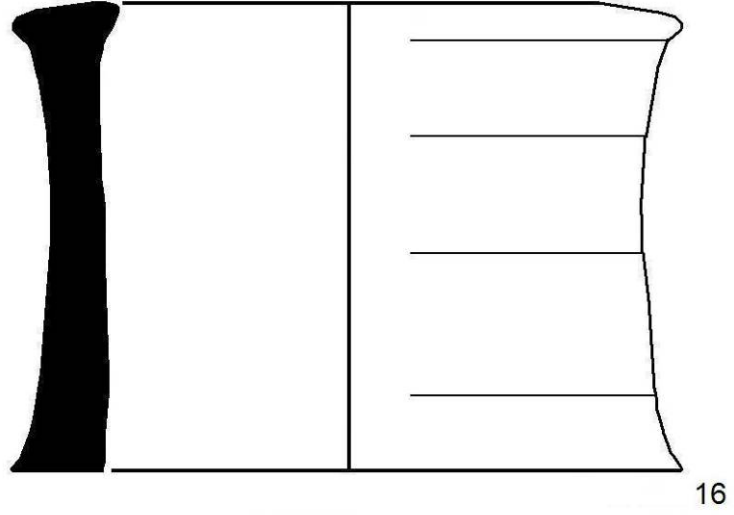
13

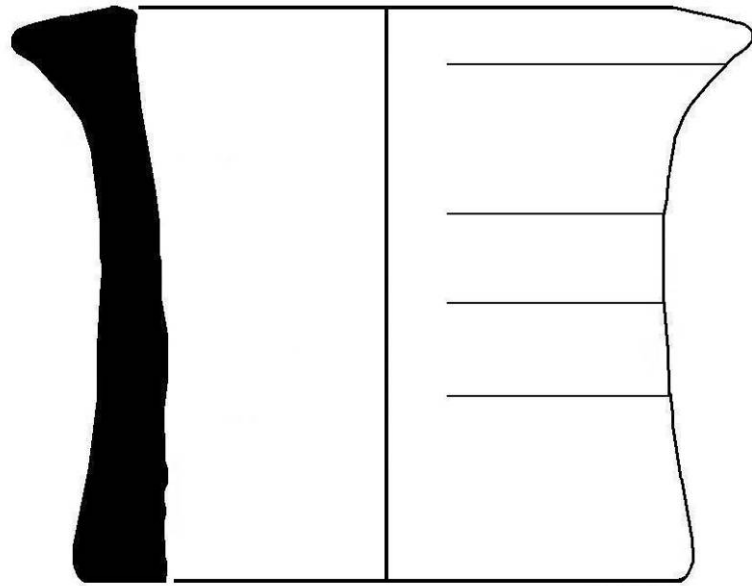
14

19: Hamam Yapısının duvarlardan ısıtılmasını sağlayan pişmiş toprak objeler

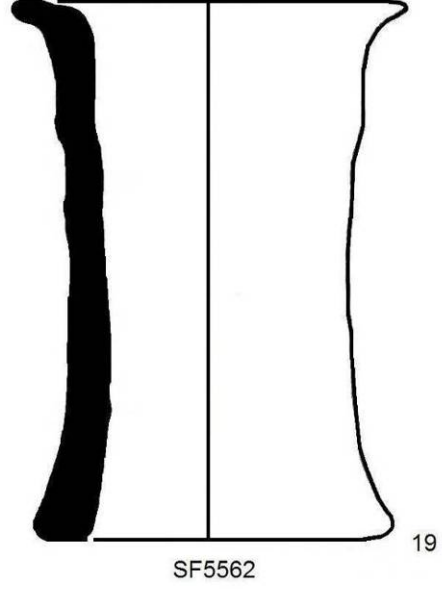
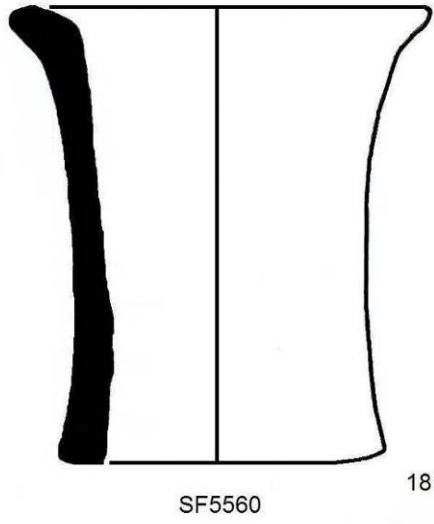
SF5561

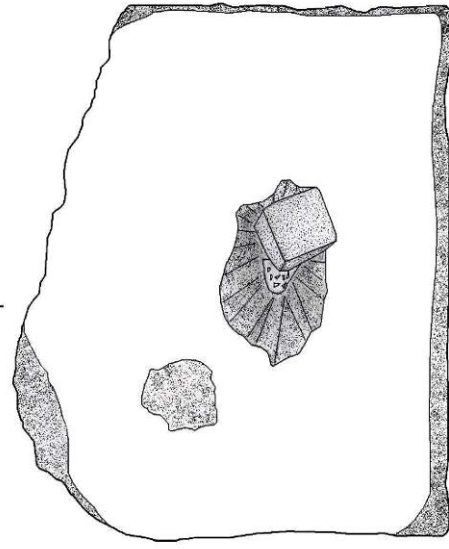
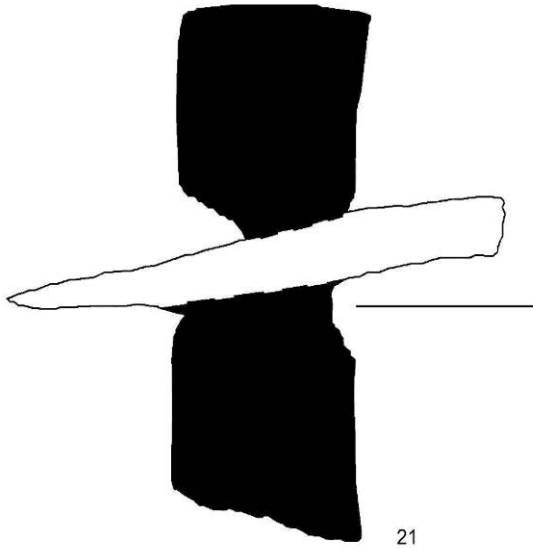
SF5729

20: Hamam Yapısının duvarlardan ısıtılmasını sağlayan pişmiş toprak objeler

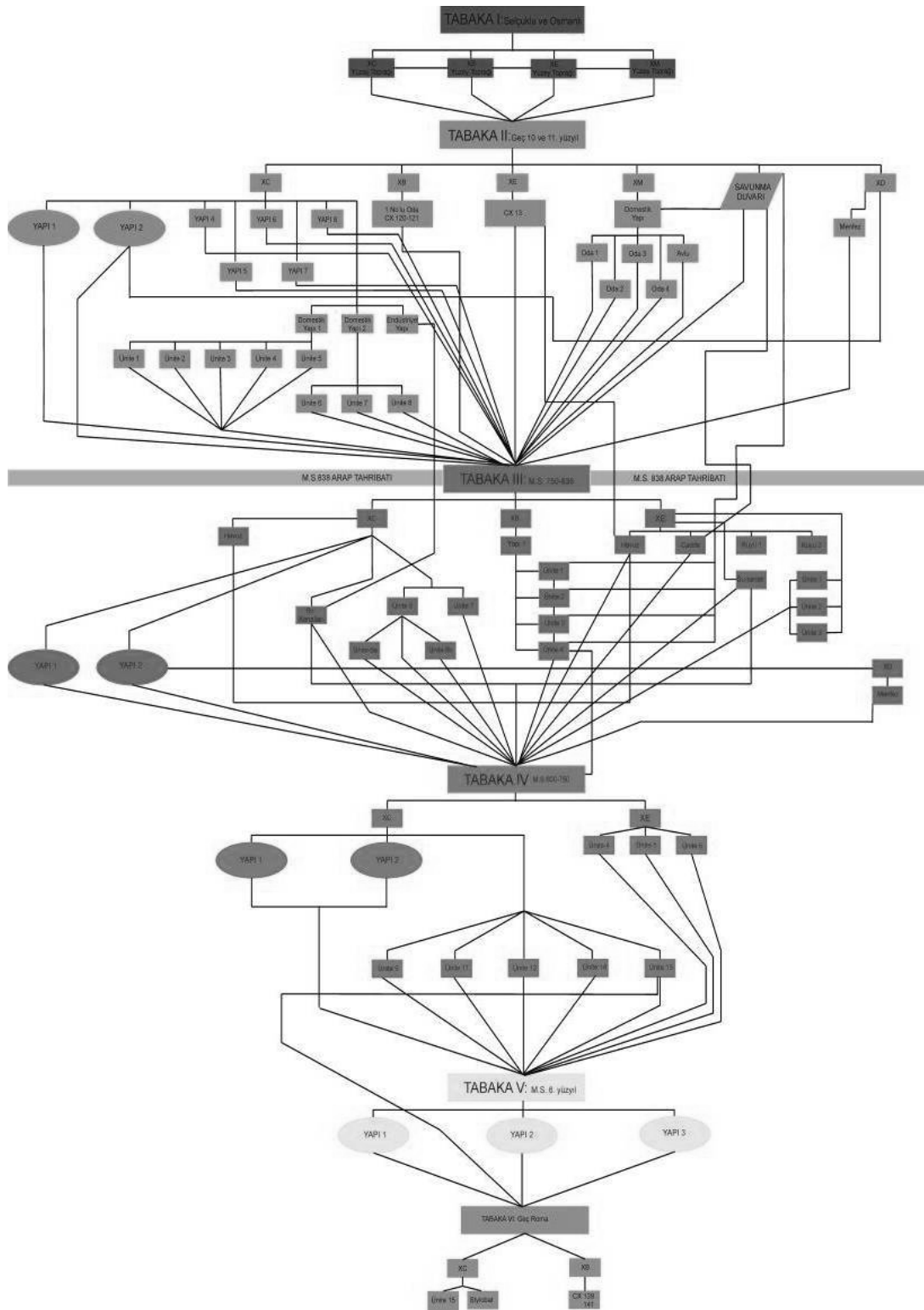
21a: Hamam Yapısının duvarlardan ısıtılmasını sağlayan pişmiş toprak objeler

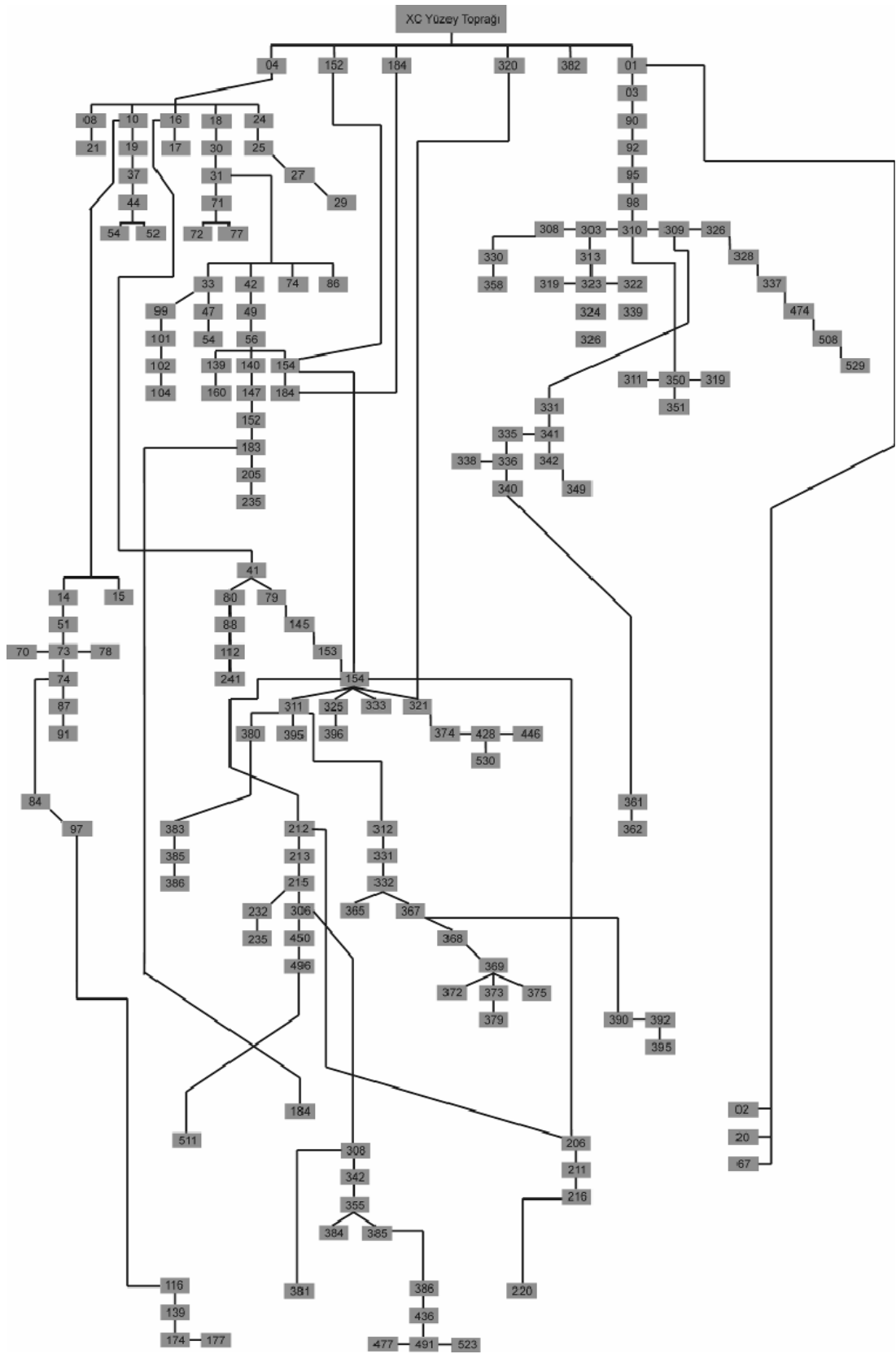
21b: Hamam Yapısının duvarlardan ısıtılmasını sağlayan ve metal çivisi ile birlikte ele geçen tuğla

<p>I. EVRE 6.yüzyıl</p>	<p>YAPI 1 - Orijinal haliyle hamam yapısı olarak kullanılmakta</p>	<p>YAPI 2 - Orijinal haliyle su sarnıcı olarak kullanılmakta</p>	<p>YAPI 3 - Orijinal haliyle yapının apodyterium'u olarak kullanılmakta - Teknik hatalardan dolayı hasar görmüş ve terk edilmiştir - Duvar süslemeleri sökülmüştür</p>
<p>II. EVRE 7. - Erken 8. Yüzyıl</p>	<p>YAPI 1 - Hamam olarak kullanıma devam etmekte; - Polygonal yapının terk edilmesinden sonra yeni girişler açılmış ve polygonal yapı ile bağlantıyı sağlayan giriş kapatılmıştır - Mermer döşemeler onarılarak yenilenmiştir</p>	<p>YAPI 2 - Su sarnıcı olarak kullanıma devam etmekte; - Bir çok değişik inşaat faaliyetine uğramıştır - Değişik su kanallarıyla bağlantı sağlanmıştır</p>	
<p>III. EVRE 8. Yüzyıl - 838</p>	<p>YAPI 1 - Kullanıma devam etmekte; - Hypocaust sistemi onarılarak tekrar kullanılmıştır. Duvardan ısıtma sistemi ve sıcak hava kanalı yenilenmiştir. - 838 Arap tahribatı sonrası artık hamam olarak kullanılamaz hale gelmiştir.</p>	<p>YAPI 2 - Su sarnıcı olarak kullanıma devam etmekte; - Planı değiştirilerek farklı türden amaçlar için kullanılmaya başlanmıştır - 838 Arap tahribatı sonrası artık su sarnıcı olarak kullanılamaz hale gelmiştir.</p>	
<p>IV. EVRE Erken 10. - 11. yüzyıl</p>	<p>YAPI 1 - Kullanıma endüstriyel bir yapı ya da depolama alanı olarak devam etmekte</p>	<p>YAPI 2 - Kullanıma endüstriyel bir yapı ya da depolama alanı olarak devam etmekte</p>	

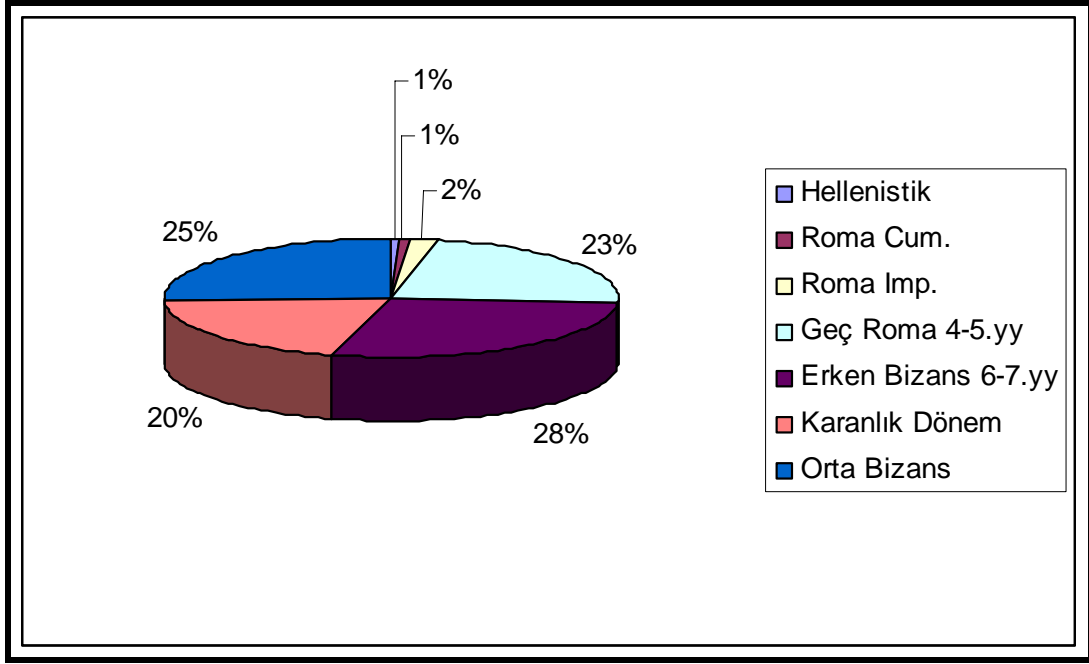
22: Hamamın kullanım evrelerini gösteren şema

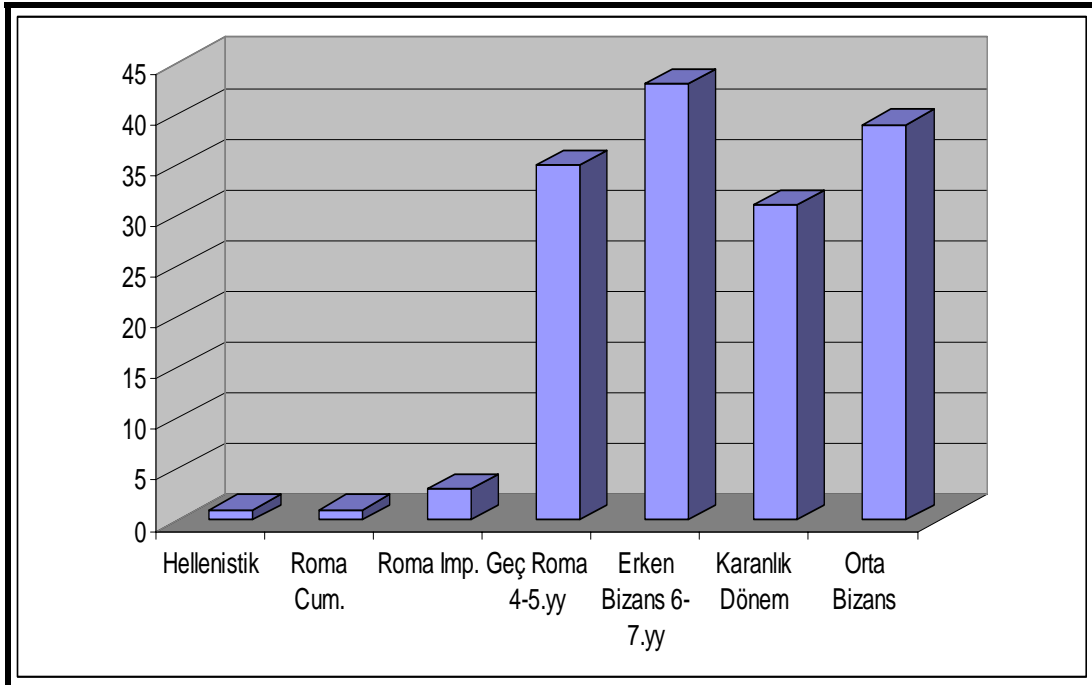
23: Hamam yapısına ait genel stratigrafik şema

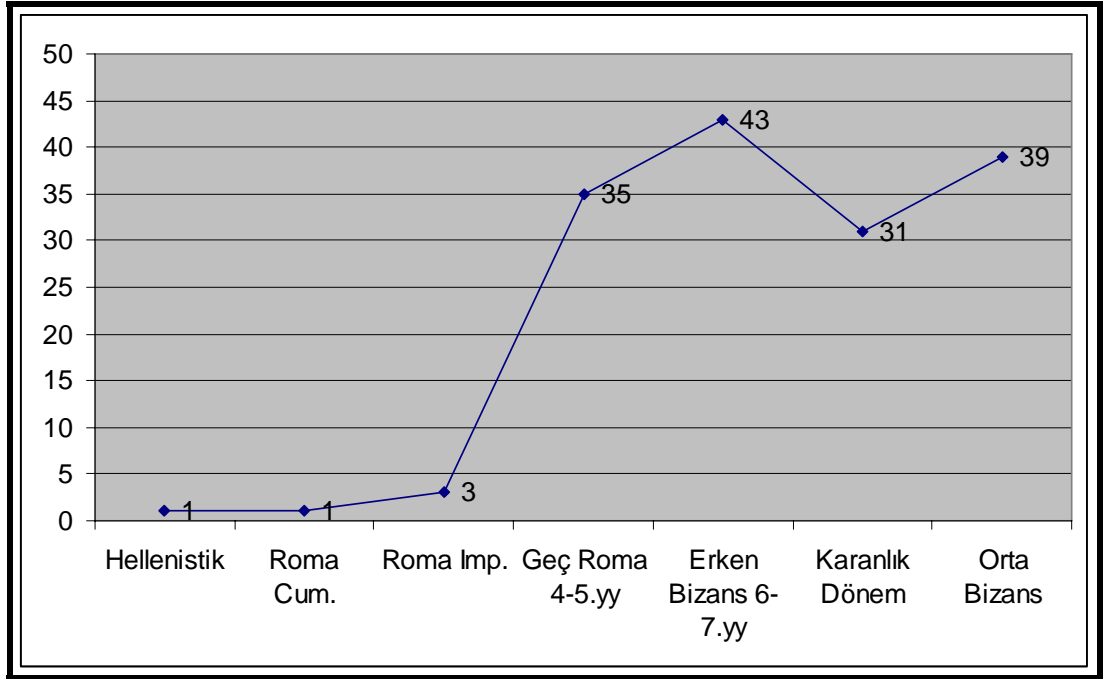
24: Hamam yapısının açığa çıkartıldığı XC aşması stratigrafik matrix şeması

25a: Aşağı Şehir Savunma Duvarı İçerisinde yürütülen kazılar esnasında ele geçen sikkelerin yüzdelerik dağılımı

25b: Aşağı Şehir Savunma Duvarı İçerisinde yürütülen kazılar esnasında ele geçen sikkelerin orantısalar dağılımı

26: Aşağı Şehir Savunma Duvarı İçersinde yürütülen kazılar esnasında ele geçen sikkelerin grafiksel dağılımı

27a: İlk olarak 1998 yılı kazılarında ortaya çıkan ve daha sonra hamama ait oldukları anlaşılan duvarlar.

27b: Hamam yapısının ilk olarak 1998 yılı kazılarında ortaya çıkan duvarları ve alanda yürütülen çalışmalar.

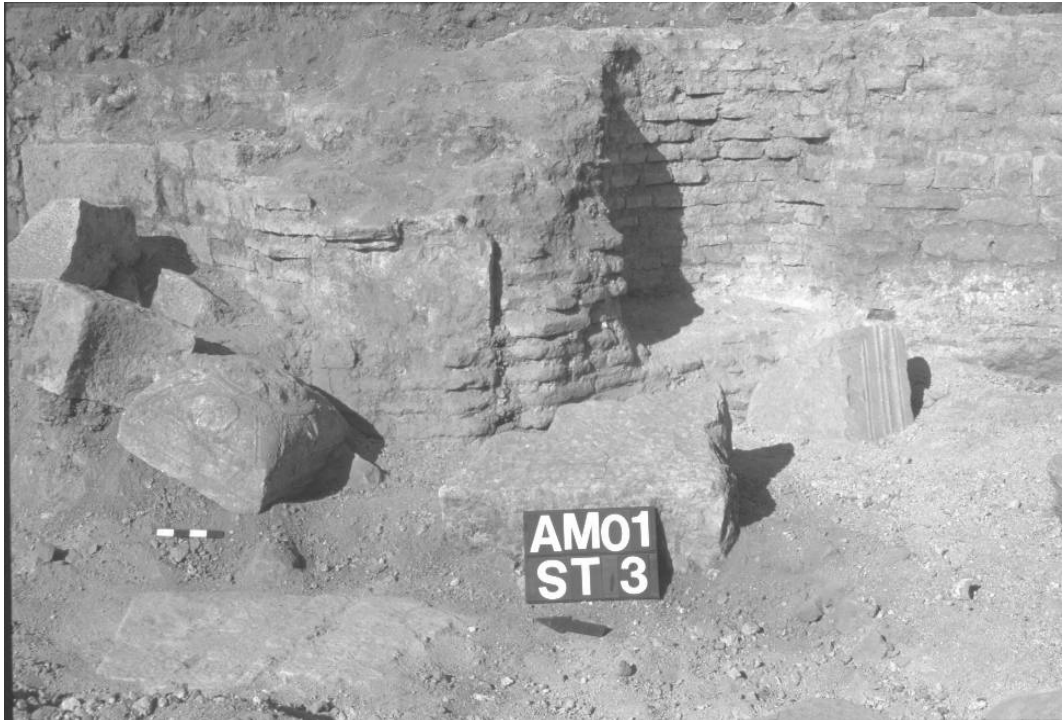
28a: Hamam yapısının ilk olarak 1998 yılı kazılarında ortaya çıkan ve III no'lu yapı olarak adlandırılan duvarları

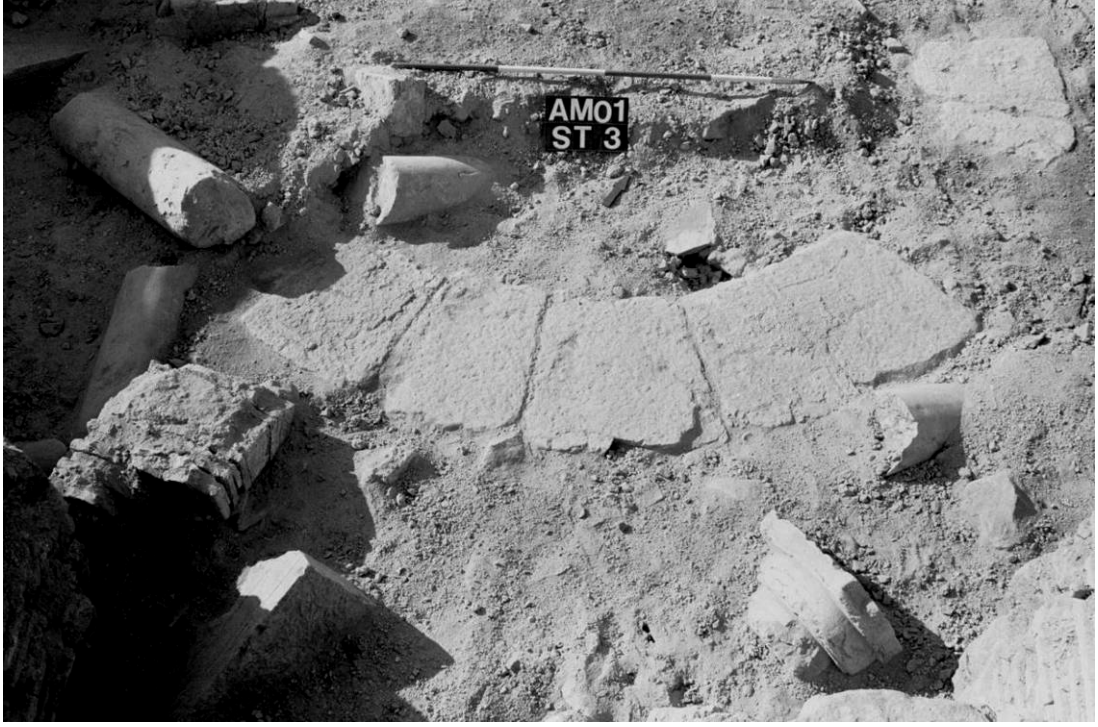
28b: Hamam yapısının ilk olarak 1998 yılı kazılarında ortaya çıkan duvarları

29a: Poligonal yapı kazıları ve dağınık vaziyette ortaya çıkartılan mimari yapı elemanları

29b: Poligonal yapının kazıları esnasında ortaya çıkartılan mimari yapı elemanları

30a: Poligonal yapının kazıları esnasında ortaya çıkartılan mimari yapı elemanları

30b: Poligonal yapının kazıları esnasında ortaya çıkartılan mimari yapı elemanları

31a: Poligonal yapının dolgu kesiti ve bu dolgu içerisindeki yapı elemanları.

31b: Poligonal yapının dolgu kesitinden detay.

32a: Poligonal yapının bir zamanlar çatısını taşıyan mimari yapı elemanları

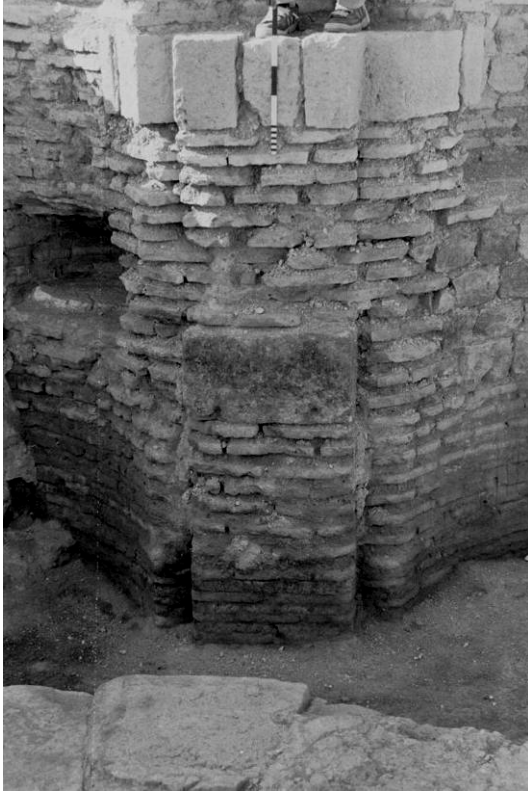
32b: Poligonal yapının bir zamanlar çatısını taşıyan mimari yapı elemanları

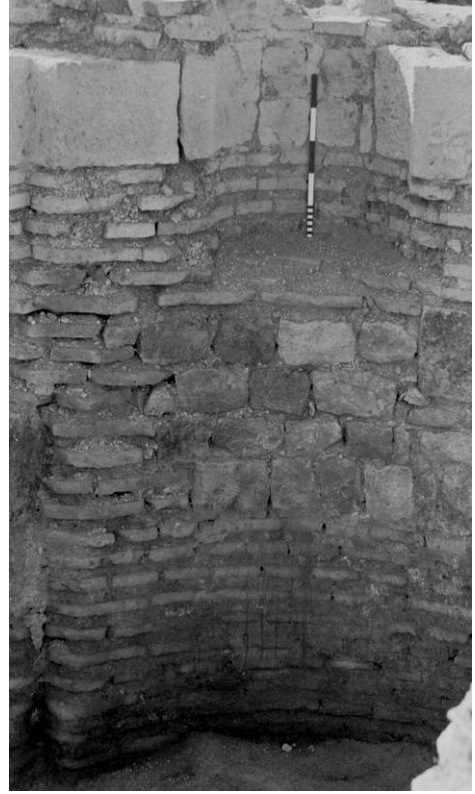
33a: Poligonal yapı içerisinde yer alan yuvarlak stylobat

33b: Poligonal yapı içerisinde yer alan yuvarlak stylobat

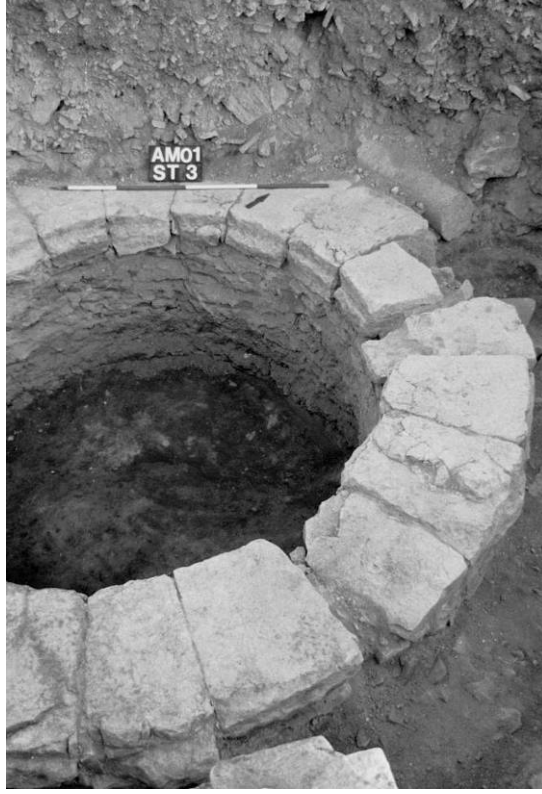
34a: Poligonal yapı apsis

34b: Poligonal yapı apsisden detay

34c: Poligonal yapı apsis içerisindeki küçük niş

35a: Poligonal yapı yuvarlak stylobat

35b: Poligonal yapı yuvarlak stylobat üzerinde yer alan ve bir zamanlar burada sütunların oturtulduğunu kanıtlayan plaster kalıntısı.

36a: Sütun başlığı

36b: Sütun altlığı

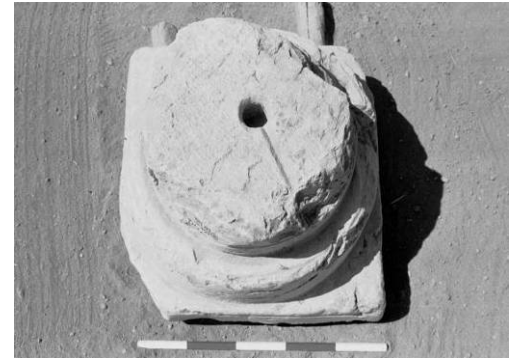
36c: Sütun başlığı

36d: Sütun altlığı

36e: Sütun başlığı

36f: Sütun altlığı

37a: Plaster harç

37b: Plaster harç

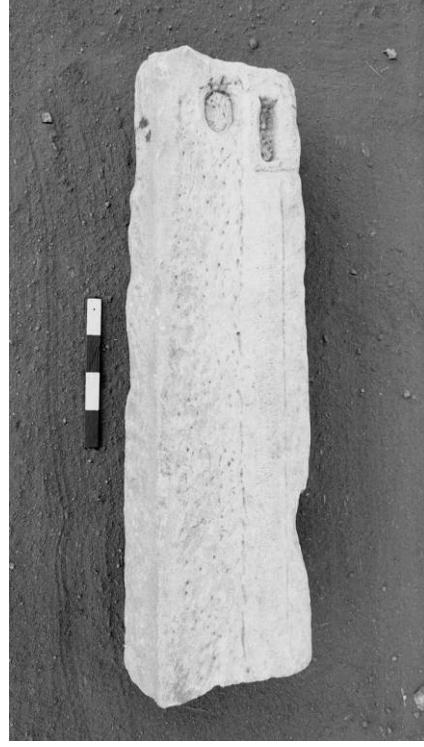
37c: Mermer döşeme elemanı

37d: Mermer döşeme elemanı

38a: Mermer mimarisüsleme elemanı

38b: Mermer mimari süsleme elemanı

38c: Mermer mimarisüsleme elemanı

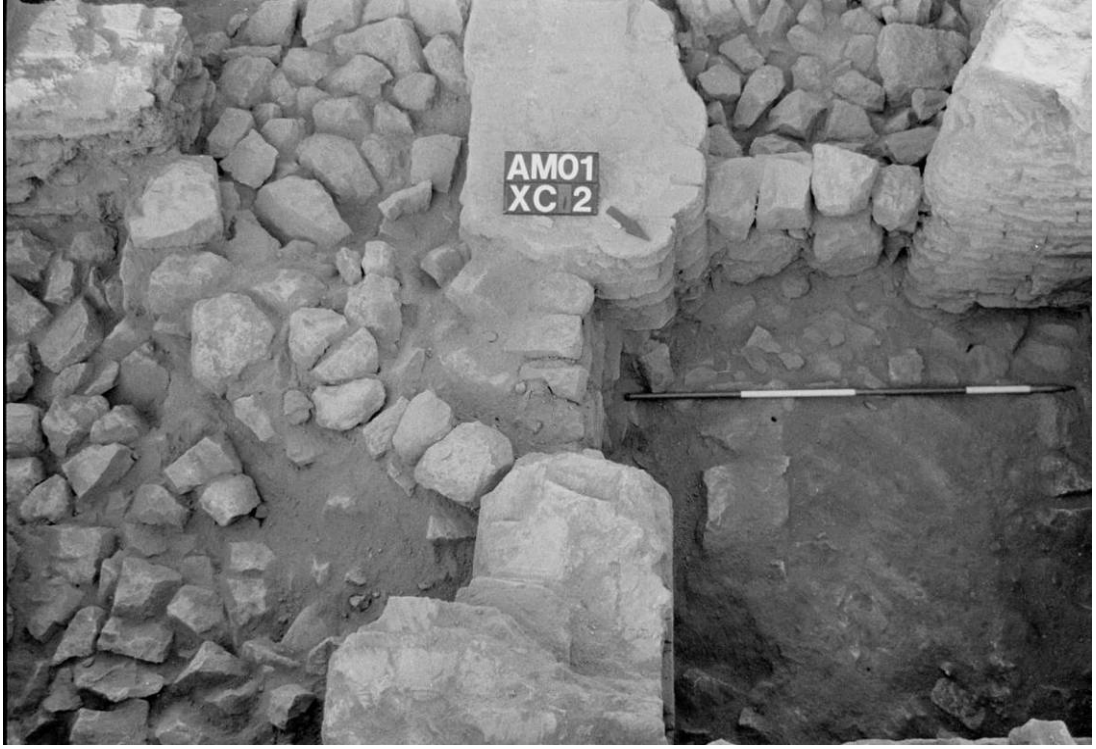
38d: Mermer mimari süsleme elemanı

39a: Poligonal yapının terk edildikten sonraki dönemde kapatılan girişı.

39b: Poligonal yapının kapatılan girişinden detay.

40a: Hamam yapısı içerisine terk edildikten sonra yapılan endüstriyel amaçlı yapılar

40b: Hamam yapısı içerisine terk edildikten sonra yapılan endüstriyel amaçlı yapılar

41a: Hamam yapısı içerisine terk edildikten sonra yapılan endüstriyel amaçlı yapılar

41b: Hamam yapısı içerisine terk edildikten sonra yapılan endüstriyel amaçlı yapılar

42a: Hamam yapısı içerisinde terk edildikten sonra yapılan endüstriyel amaçlı yapılar

42b: Hamam yapısı içerisinde terk edildikten sonra yapılan endüstriyel amaçlı yapılar

43a: Hamam yapısı içerisinde terk edildikten sonra yapılan endüstriyel amaçlı yapılar

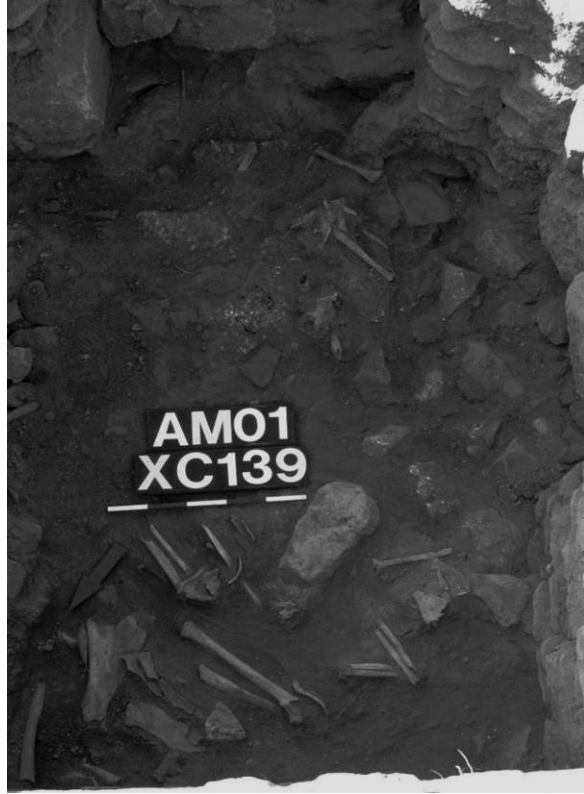
43b: Hamam yapısı içerisinde terk edildikten sonra yapılan endüstriyel amaçlı yapılar

44a: Hamam yapısı içerisinde terk edildikten sonra yapılan endüstriyel amaçlı yapılar

44b: Hamam yapısı içerisinde terk edildikten sonra yapılan endüstriyel amaçlı yapılardan ele geçen seramik kap.

45a: Latrina kısmının dolgu toprağında açığa çıkan insan kemikleri

45b: Latrina kısmının dolgu toprağında açığa çıkan insan kemiklerinden detay.

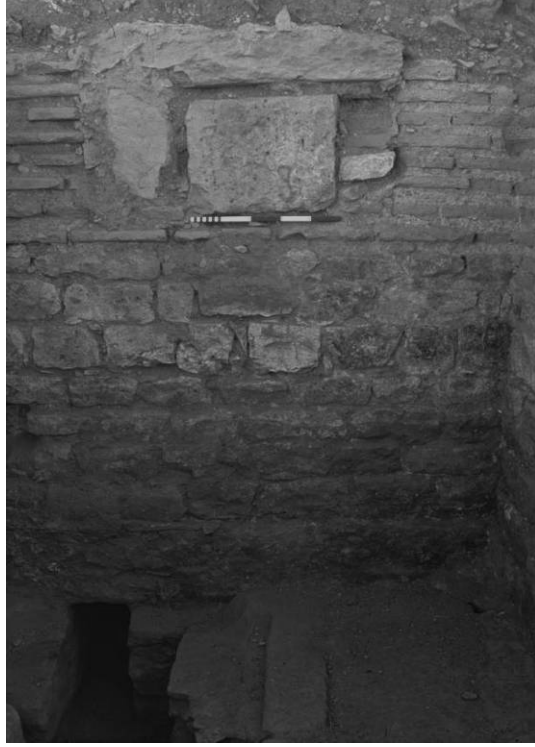
46a: İnsan kafatası

46b: İnsan kafatasından detay

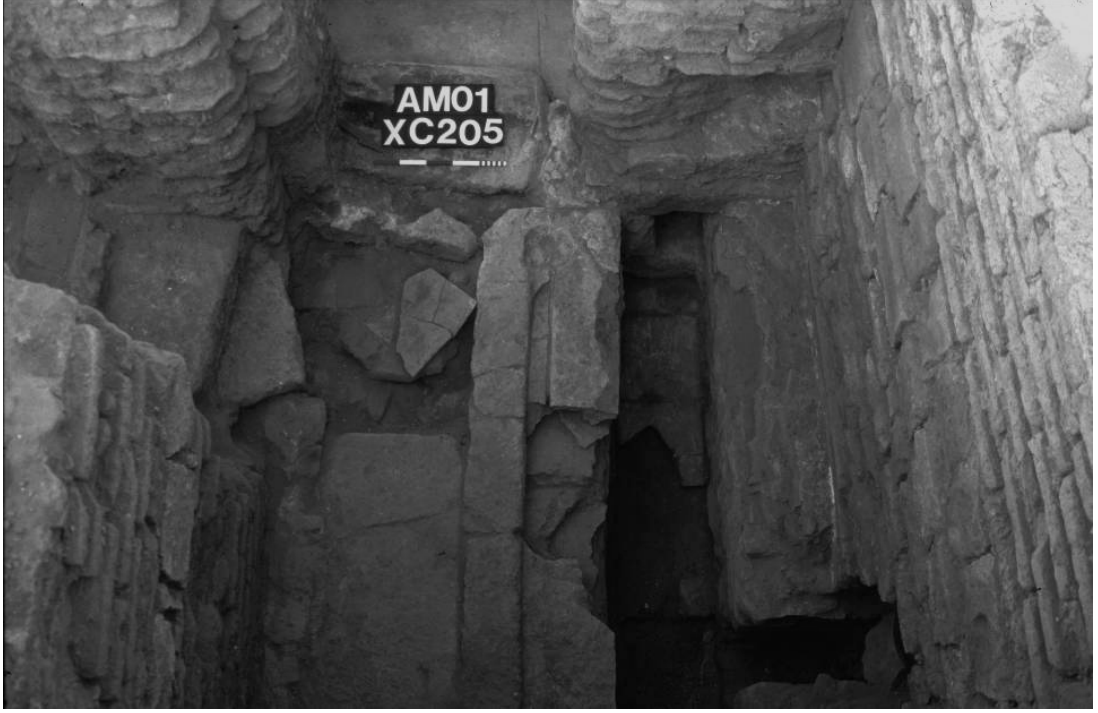
46c: Vestibulum kısmında bulunan ve hamamın belli bir oranda su ihtiyacını karşılamış olan su kuyusu

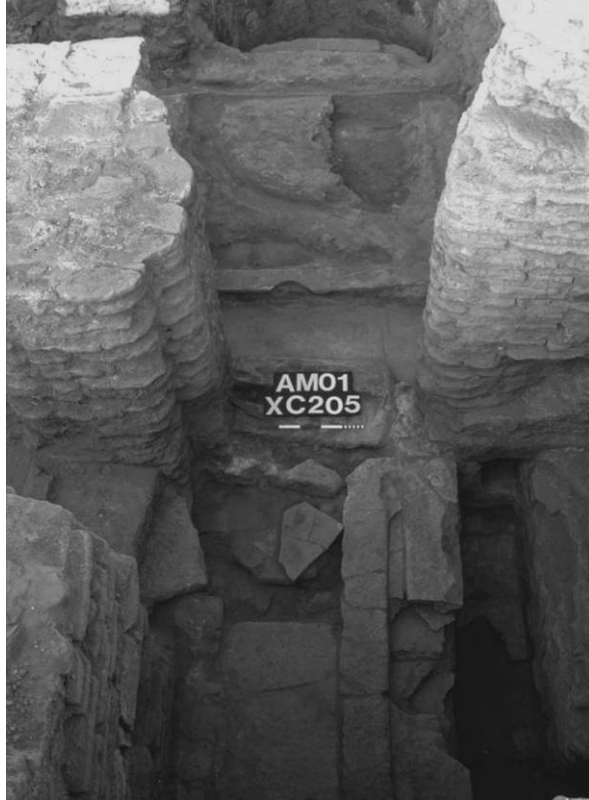
47a: Latrina kısmının kuzey duvarında yer alan ve sonradan kapatılan pencere

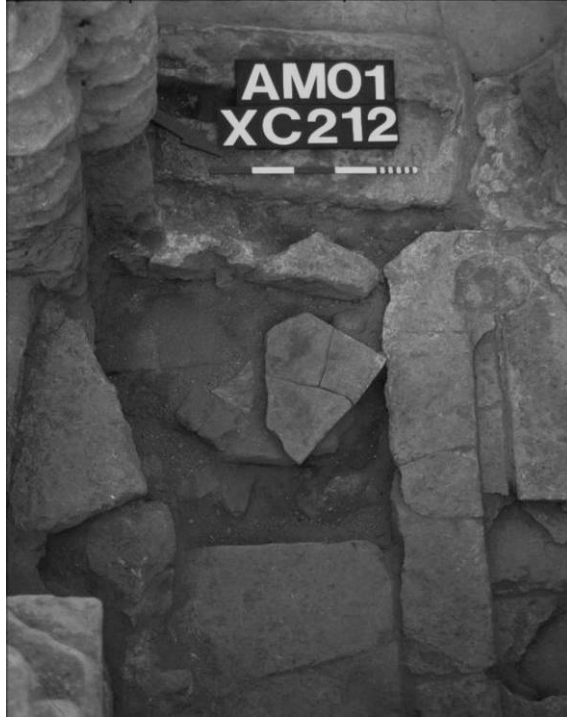
47b: Frigidarium kısmından latrina kısmına doğru uzanan su kanal sistemi

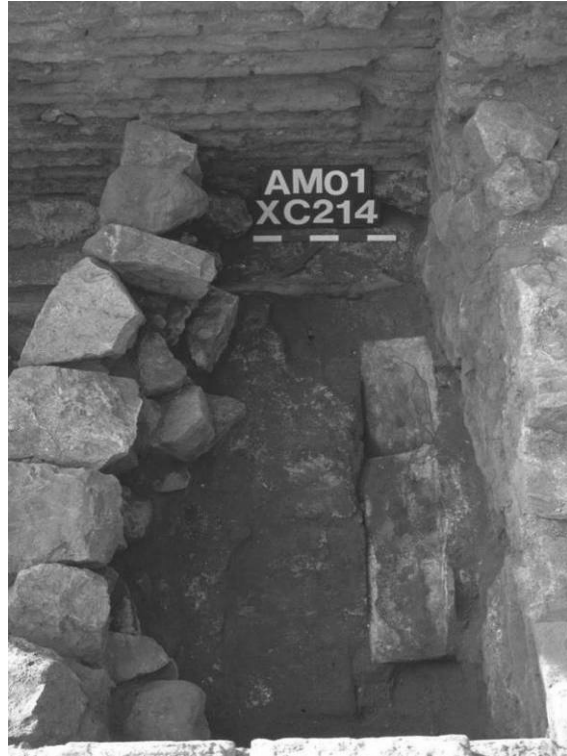
48a: Latrina kısmında yer alan kanal sistemi

48b: Latrina kısmında yer alan kanal sistemi

49a: Latrina'daki kanal sistemi ve zemin döşemeleri.

49b: Frigidarium kısmındaki zemin döşemelerine ait kalıntılar.

50a: Frigidarium kısmındaki zemin döşemelerine ait kalıntılar.

50b: Tepidarium kısmının tahrip edilmiş zeminini

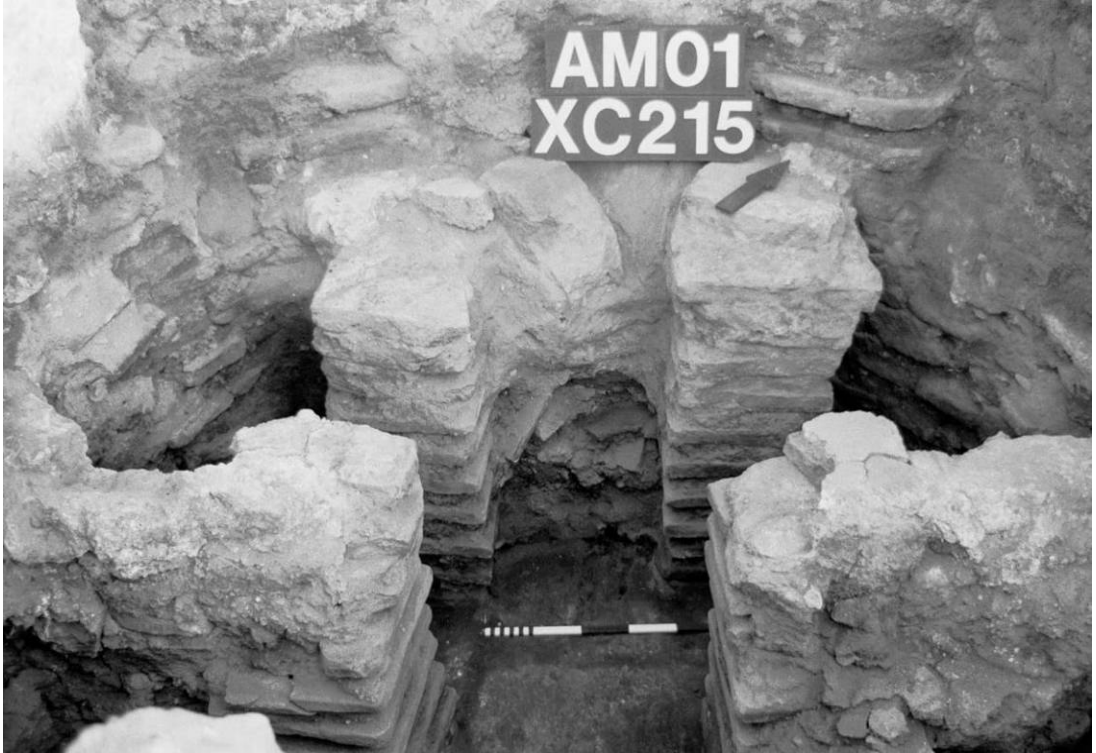
51a: 2001 yılı kazılarında ilk olarak açığa çıkan hypocaust sistemi

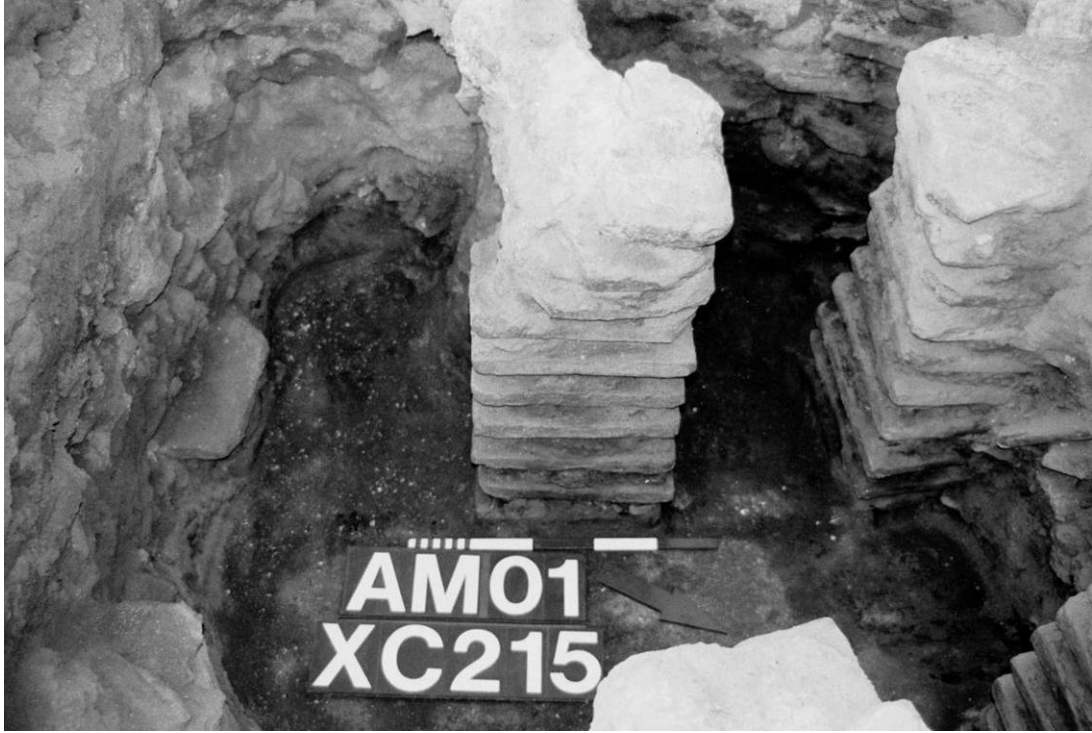
51b: 2001 yılı kazılarında ilk olarak açığa çıkan hypocaust sistemi ve burada in-situ durumda bulunan pişmiş toprak kaplar

52a: Üzerinde yazıt bulunan kap

52b: Hypocaust'un temizlik sonrası görünümü.

53a: Hypocaust'un temizlik sonrası görünümü

53b: Tepidarium kazılarında ortaya çıkan insan iskeleti

53c: İnsan iskeletinin genel durumu

54a: Hypocaust

54b: Hypocaust

55a: Hypocaust

55b: Hypocaust

56a: Hypocaust'un içindeki hava dolaşımını sağlayan kanal ve bu kanala ait kemer.

56b: Hypocaust

57a: Hypocaust

57b: Hypocaust

58a: Hypocaust'un ısı kontrolünün sağlandığı furnace kısmı.

58b: Hypocaust içerisindeki ısı dolaşımını sağlayan kanal.

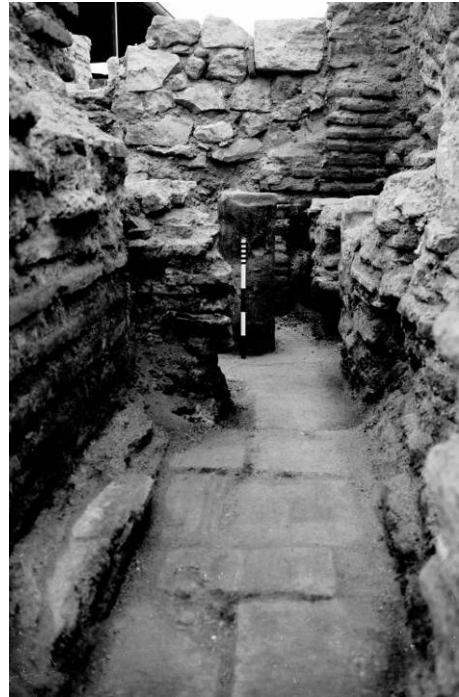
59a: Hypocaust

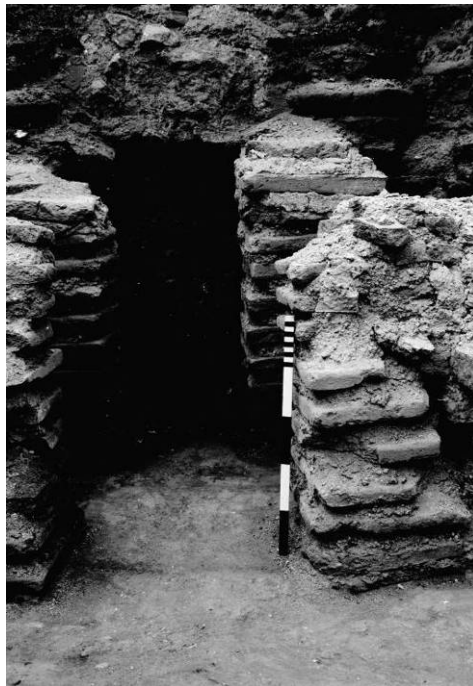
59b: Hypocaust

60a: Hypocaust kanal

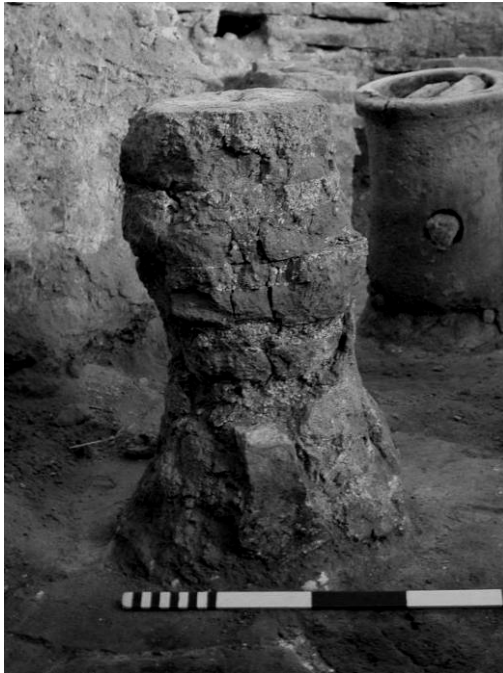
60b: Hypocaust kanal

60c: Hypocaust paye

60d: Hypocaust paye

61a Hypocaust paye

61b Hypocaust paye

61c: Hypocaust paye

61d Hypocaust paye

62a: Hypocaust paye

62b: Hypocaust paye

62c: Hypocaust paye

62d: Hypocaust paye

63a: Prefurnium ve buradan ısıyı dağıtan kanal

63b: Prefurnium kanaldan detay.

64a: Preafurnium kanaldan detay

64b: Preafurnium kanaldan detay

65a Preafurnium kanal üzerinde yer alan ikinci kullanım kumtaşı lento

65b: Lento'dan detay

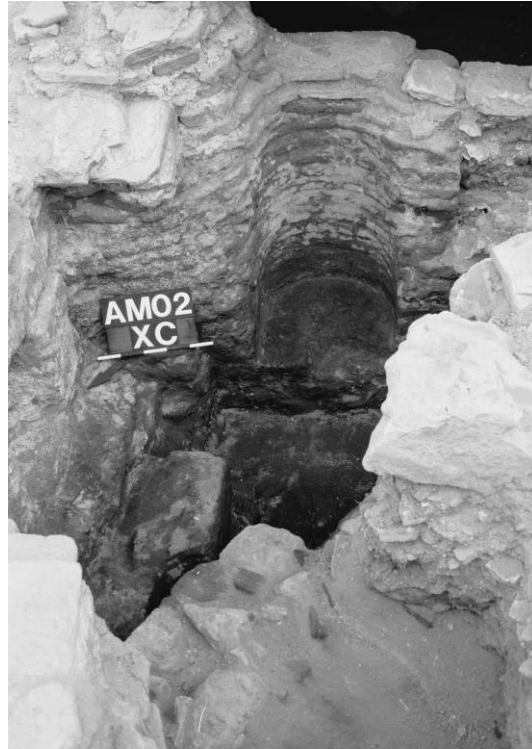
65c: Lento'dan detay

65d: Lento'dan detay

66a: Sudatorium kısmı ve burada yer alan niş

66b: Sudatorium'da yer alan niş

67a: Duvarlardan ısıtmayı sağlayan pişmiş toprak obje

67b: Duvarlardan ısıtmayı sağlayan pişmiş toprak obje

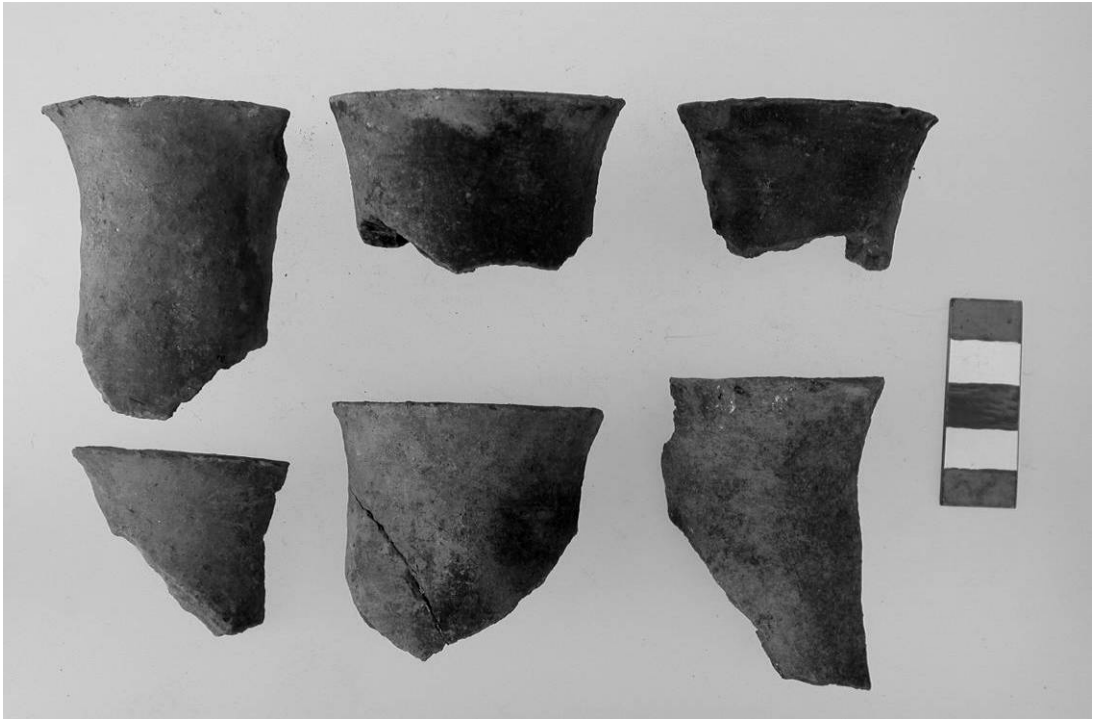
67c: Duvarlardan ısıtmayı sağlayan pişmiş toprak obje

67d: Duvarlardan ısıtmayı sağlayan pişmiş toprak obje

68a: Duvarlardan ısıtmayı sağlayan pişmiş toprak obje

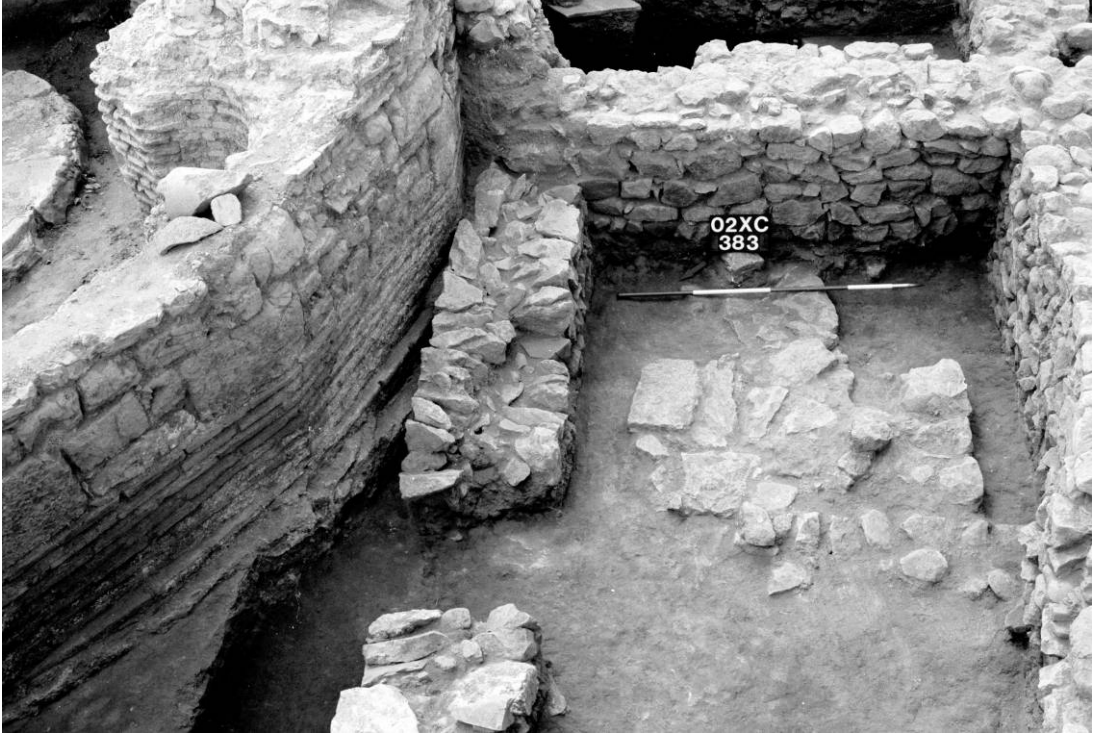
68b: Duvarlardan ısıtmayı sağlayan pişmiş toprak obje

69a: Duvarlardan ısıtmayı sağlayan tuğla ve onunla birlikte ele geçen çivi

69b: Duvarlardan ısıtmayı sağlayan tuğlanın profilden görünümü

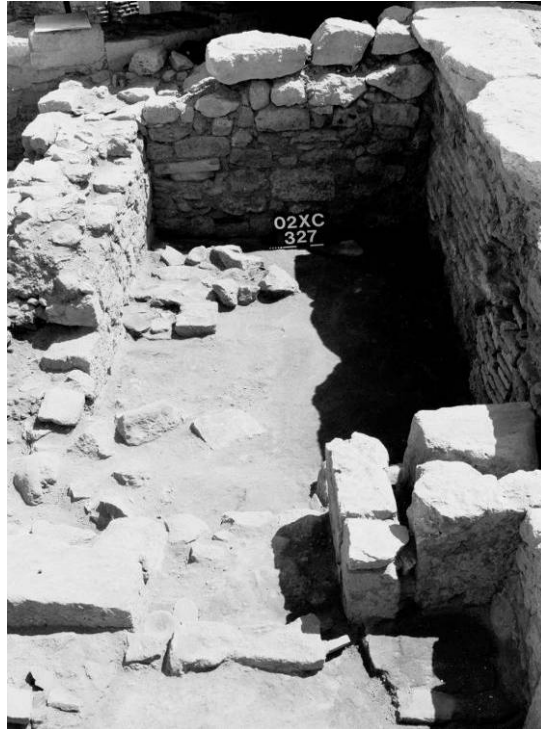
70a: Hamam yapısı etrafında oluşturulan yapılar

70b: Hamam yapısı etrafında oluşturulan yapılar

71a: Hamam yapısı etrafında oluşturulan yapılar

71b: Hamam yapısı etrafında oluşturulan yapılar

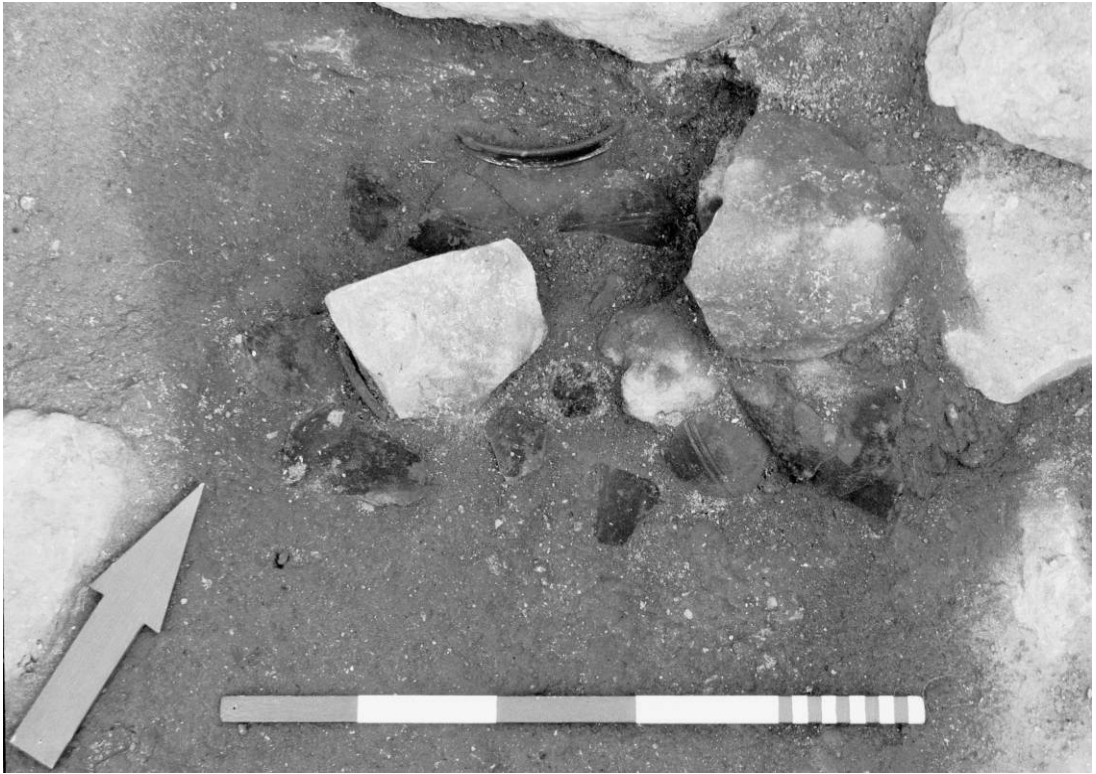
72a: Hamam yapısı etrafında oluşturulan yapılar

72b: Hamam yapısı etrafında oluşturulan yapılar

73a: Hamam yapısı etrafında oluşturulan yapılar

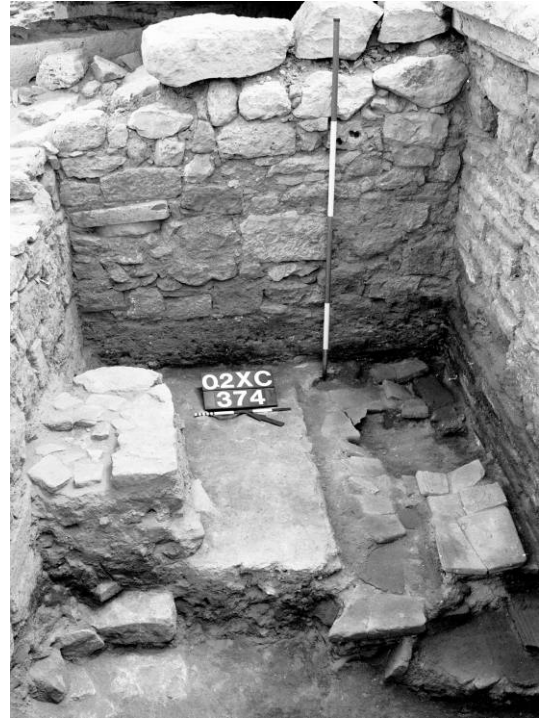
73b Hamam yapısı etrafında oluşturulan yapılardan ele geçen seramik kap parçaları

74a: Depolama kapları

74b: Depolama kapları

74c-d: Hamam yapısı etrafında oluşturulan yapılar

75a: Hamam yapısı etrafında oluşturulan yapılar

75b: Hamam yapısı etrafında oluşturulan yapılar

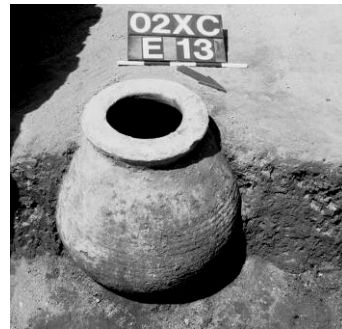
76a: Hamam yapısı etrafında oluşturulan yapılar

76b: Hamam yapısı etrafında oluşturulan yapılar

76c: Depolama kapları

76d: Depolama kapları

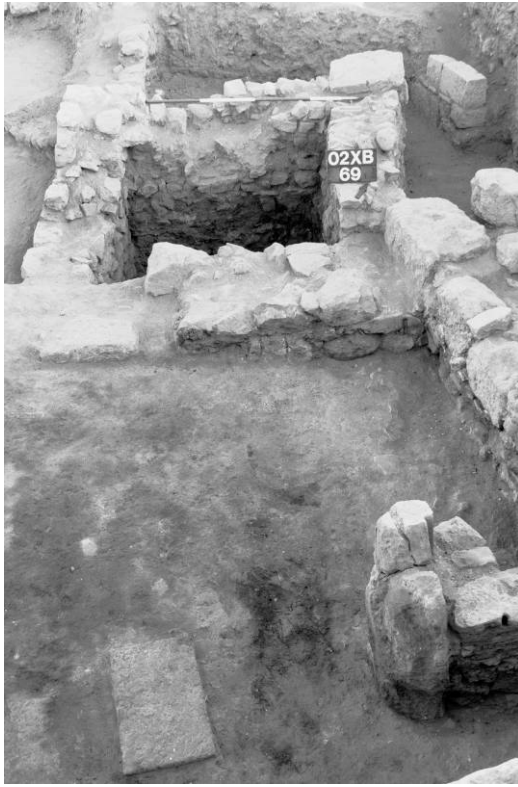
77a: Hamam yapısı etrafında oluşturulan yapılar

77b: Hamam yapısı etrafında oluşturulan yapılar

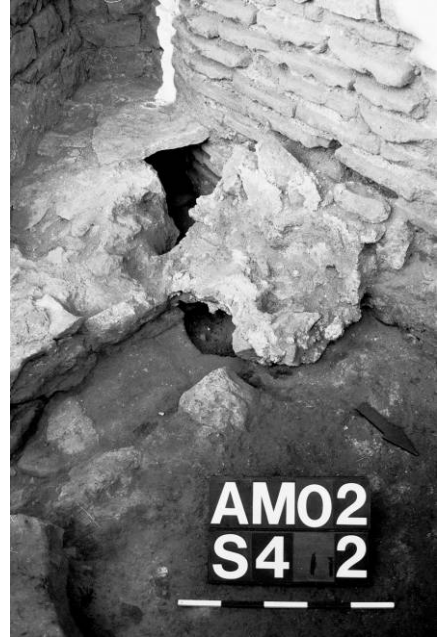
78a: XB Açması yangın tabakası ve burada yer alan su sistemi

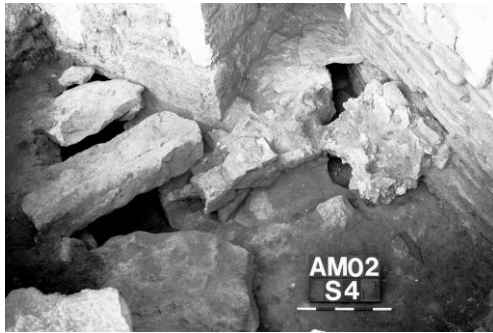
78b-c: XB açması içerisinde yer alan yapı toplulukları

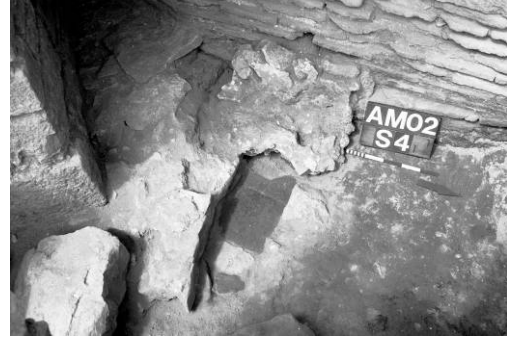
79a: Su kanalı

79b: Su kanalı

79c: Su kanalı

79d: Su kanalı